

УДК 821.161.2.09:81:801.81(082)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32>

Наведено дослідження з теорії й історії української літератури, компаративістики, зарубіжних і слов'янських літератур, текстології, літературного джерелознавства, літературної критики, які формують нову теоретико-літературну парадигму сучасності; розвідки з теорії та методології мовознавства, класичної філології, когнітивної лінгвістики, зіставного мовознавства, комунікативної лінгвістики, дискурсології, лінгвокультурології, психолінгвістики, лінгвофілософії, неоелліністики й ін.; аналіз етнічної історії українського народу, результати історико-етнографічного вивчення культури й дослідження етнокультури та мистецтва зарубіжних країн.

Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів і здобувачів вищої освіти.

Research on theory and history of Ukrainian literature, comparative studies, foreign and Slavic literatures, textology, literary source studies, literary criticism, forming a new theoretical and literary paradigm of modernity; studies in theory and methodology of linguistics, cognitive linguistics, comparative linguistics, communicative linguistics, discoursology, linguoculturology, psycholinguistics, linguophilosophy, classical philology, neo-Hellenistics, etc.; analysis of the ethnic history of the Ukrainian people, the results of historical and ethnographic study of culture and art of foreign countries are presented.

For researches, teachers, post graduate students and students.

Голова редакційної колегії Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	С. П. Гриценко, д-р філол. наук, проф. І. Р. Корольов, д-р філол. наук, проф. (заст. гол. ред.); О. В. Лазер-Паньків, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); Р. Бальсис, д-р гуман. наук, проф. (Клайпеда, Литовська Республіка); О. В. Боронь, д-р філол. наук, старш. наук. співроб.; І. Даргінавічене, д-р гуманіт. наук, проф. (Вільнюс, Литовська Республіка); А. Калнача, д-р філол. наук, проф. (Рига, Латвійська Республіка); Н. В. Корольова, канд. філол. наук, доц.; О. В. Материнська, д-р філол. наук, проф.; Н. М. Мединська, д-р філол. наук, проф.; Н. А. Назаров, канд. філол. наук; Н. В. Науменко, д-р філол. наук, проф.; Ж. В. Некрашевич-Коротка, д-р філол. наук, проф. (Познань, Республіка Польща); О. І. Ніка, д-р філол. наук, проф.; З. О. Пахолок, д-р філол. наук, проф.; Д. Поцюте-Абукавічене, д-р гуманіт. наук, проф. (Вільнюс, Литовська Республіка); М. Станчене Даля, д-р гуманіт. наук, проф. (Клайпеда, Литовська Республіка); Л. І. Шевченко, д-р філол. наук, проф. (Кельце, Республіка Польща)
Адреса редколегії	Інститут філології, 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ +38 (044) 239 33 02, 239 33 68; факс 239 31 13; (050) 950 66 64 e-mail: philologyjournal1958@gmail.com
Затверджено	Вченою радою Інституту філології 14 червня 2022 року (протокол № 11)
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальності 035 Філологія Наказ МОН №320 від 7 квітня 2022 року
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 24644-14584Р від 16.12.2020
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 72; факс 239 31 28

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 2709-8494 (Online), ISSN 1728-2659 (Print)

LITERARY STUDIES

LINGUISTICS

FOLKLORE STUDIES

2(32)/2022

Established in 1958

UDK 821.161.2.09:81:801.81(082)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32>

Research on theory and history of Ukrainian literature, comparative studies, foreign and Slavic literatures, textology, literary source studies, literary criticism, forming a new theoretical and literary paradigm of modernity; studies in theory and methodology of linguistics, cognitive linguistics, comparative linguistics, communicative linguistics, discoursology, linguoculturology, psycholinguistics, linguophilosophy, classical philology, neo-Hellenistics, etc.; analysis of the ethnic history of the Ukrainian people, the results of historical and ethnographic study of culture and art of foreign countries are presented.

For researches, teachers, post graduate students and students.

Наведено дослідження з теорії й історії української літератури, компаративістики, зарубіжних і слов'янських літератур, текстології, літературного джерелознавства, літературної критики, які формують нову теоретико-літературну парадигму сучасності; розвідки з теорії та методології мовознавства, класичної філології, когнітивної лінгвістики, зіставного мовознавства, комунікативної лінгвістики, дискурсології, лінгвокультурології, психолінгвістики, лінгвофілософії, неоелліністики й ін.; аналіз етнічної історії українського народу, результати історико-етнографічного вивчення культури й дослідження етнокультури та мистецтва зарубіжних країн.

Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів і здобувачів вищої освіти.

Chairman of the editorial board H. Semeniuk, Doctor of Philology, Prof.

CHIEF EDITOR	S. Grytsenko, Doctor of Philology, Prof.
EDITORIAL BOARD	I. Korolyov, Doctor of Philology, Prof. (Deputy Chief Editor); O. Lazer-Pankiv, PhD in Philology, Associate Prof. (Responsible Secretary); R. Balsys, Doctor of Humanities, Prof. (Klaipėda, Republic of Lithuania); O. Boron, Doctor of Philology, Senior Researcher; I. Darginavičienė, Doctor of Humanities, Prof. (Vilnius, Republic of Lithuania); A. Kalnača, Doctor of Philology, Prof. (Riga, Republic of Latvia); N. Korolova, PhD in Philology, Associate Prof.; O. Materynska, Doctor of Philology, Prof.; N. Medynska, Doctor of Philology, Prof.; N. Nazarov, PhD in Philology; N. Naumenko, Doctor of Philology, Prof.; Z. Nekrashevich-Karotkaja, Doctor of Philology, Prof. (Poznań, Republic of Poland); O. Nika, Doctor of Philology, Prof.; Z. Pakholok, Doctor of Philology, Prof.; D. Pociūtė-Abukevičienė, Doctor of Humanities, Prof. (Vilnius, Republic of Lithuania); M. Stančienė Dalia, Doctor of Humanities, Prof. (Klaipėda, Republic of Lithuania); L. Shevchenko, Doctor of Philology, Prof. (Kielce, Republic of Poland)
Address	Institute of Philology, 14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ +38(044) 239 33 02, 239 33 68; tel./fax 239 31 13; (050) 950 66 64 e-mail: philologyjournal1958@gmail.com
Approved by the	Academic Council of Institute of Philology June 14, 2022 (Minutes No 11)
The Journal is included	in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category B) in Philology Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine, №320, April 7, 2022
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine Certificate on state registration KB № 24644-14584P dated 16th of December 2020
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register # 1103 issued on 31.10.2002
Address	14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 72; fax 239 31 28

ЗМІСТ

Бернадська Ніна Новітній український роман у вимірах жанру	5
Гриценко Світлана Мовні інновації російсько-української війни 2022 року	9
Гудима Анна Шевченків погляд на російську воєнщину у його повістях	14
Івановська Олена Гендерна та вікова суб'єктність фольклорного текстотворення: до проблеми жанрового параметрування	20
Кабанова Світлана Стилістичні засоби в "Дон Жуані" Байрона та способи їхнього перекладу	24
Коваленко Борис Локальність і надлокальність в ідіостилі (на матеріалі рукописної спадщини письменників-подолян)	28
Кожушний Олег Лінгвістичні схоїї до українськомовного перекладу 1–3 Псалмів	36
Лазер-Паньків Олесь, Корольова Наталія Емоційно-оцінна характеристика професій і видів діяльності в давньогрецьких пареміях	40
Паппас Джон Д., Асимакопулу Деметра Трансгенераційний хаос Немезиди у "Антигоні": класичне застереження Софокла гегемоністам	47
Письменна Юлія Концептосфера <i>воля</i> в українських публіцистичних текстах	54
Підпригора Світлана, Кисіль Вікторія Поетичні й прозові твори Миколи Вінграновського в англійських перекладах	58
Рябченко Марина Класичний детектив в українській літературі (на матеріалі циклу "Проникливість лікаря Піддубного" Юрія Шовкопляса)	63
Салтовська Наталія, Салтовська Дарина Національні політичні гасла спротиву періоду повномасштабної агресії 2022 року	68
Сизонов Дмитро Стилістика фразеології в мультимедійній комунікації: пошук нового	72
Ткачук Марина Західнополіський ареал і стандарт української літературної мови: чинники та механізми взаємодії	76
Ткачук Руслан Трактування московської схизми та відповідь на інформаційну війну проти Флорентійської унії в полемічному доробку Теодора Скуминовича	85
Фань Жуї Художня модель мислення в повісті Тараса Шевченка "Несчастный"	90

РЕЦЕНЗІЇ

Гриценко Світлана Моделювання та діалектна картина світу [Ястремська Тетяна. Моделювання українського діалектного простору : концепти <i>ВЕРХ</i> / <i>НИЗ</i> . – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2021. – 804 с.]	96
Ястремська Тетяна Голос міста: фонетика львівського мовлення [Сікора Г. В. Фонетика сучасного львівського мовлення : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. – Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2021. – 532 с.]	99

ПЕРЕКЛАДИ

Звонська Леся Переклад розділу твору Діогена Лаєртського "Про життя знаменитих філософів": Сократ	101
Савенко Андрій Переклад поеми Одиссеаса Елітиса "Пісня героїчна та скорботна за молодшим лейтенантом, що загинув у Албанії"	108
Ольга Іваночко Веселімося	112

CONTENTS

Bernadska Nina	
The latest Ukrainian novel in the dimensions of the genre	5
Grytsenko Svitlana	
Language innovations of Russian–Ukrainian war 2022	9
Hudyma Anna	
Shevchenko's view of the Russian military in his stories	14
Ivanovska Olena, Overchuk Oksana	
Gender and age subjectivity of folklore text creation: to the problem of genre parameterization	20
Kabanova Svitlana	
Literary devices in Byron's "Don Juan" and the ways of their translation	24
Kovalenko Borys	
Locality and supralocality in individual style (based on the manuscript heritage of Podillian writers)	28
Kozhushnui Oleh	
Linguistic scholia to the Ukrainian translation of the 1th – 3th Psalms.....	36
Lazer-Pankiv Olesia, Korolova Nataliia	
Emotional and evaluation characteristics of professions and types of activity in Ancient Greek proverbs	40
Pappas John D., Asimakopoulou Demetra	
Transgenerational Nemesis chaos in the <i>ANTIGONE</i> : Sophocles' classical forewarning to hegemonists	47
Pysmenna Iuliia	
Conceptual sphere of freedom in Ukrainian media texts	54
Pidopryhora Svitlana, Kysil Victoria	
Poetry and fiction by Mykola Vinhranovskij in English translations	58
Riabchenko Maryna	
Classic detective in Ukrainian literature (based on the cycle "The acumen of Dr. Piddubny" by Yuri Shovkoplias).....	63
Saltovska Nataliia, Saltovska Daryna	
National political slogans against the period of full-scale aggression in 2022.....	68
Syzonov Dmytro	
Stylistics of phraseology in multimedia communication: a new search	72
Tkachuk Maryna	
West Polissian area and standard of Ukrainian literary language: factors and mechanisms of interaction.....	76
Tkachuk Ruslan	
The interpretation of Moscow's schism and the answer on the informational warfare against the Florentine union in the polemical heritage of Theodore Skumynovych	85
Fan Rui	
Artistic model of thinking in Taras Shevchenko's novel "The unfortunate"	90

REVIEWS

Svitlana Grytsenko	
Modelling and dialect picture of the world [Yastremska Tetiana. Modelling of the Ukrainian dialectal space : concepts top / bottom – Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. – 804 p]	96
Yastremska Tetiana	
The voice of the city: phonetics of the Lviv speech [Sikora G. V. Phonetics of modern Lviv speech. A Thesis for a Candidate Degree in Philological Studies : 10.02.01 – Ukrainian Language. – Kyiv : Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. – 532 p.].....	99

TRANSLATIONS

Zvonska Lesia	
Translation of the chapter of Diogenes Laertius' work "Lives of the eminent philosophers": Socrates	101
Savenko Andrii	
Translation of the poem by Odysseas Elytis "Song heroic and mourning for the lost second lieutenant of the Albanian campaign"	108
Olga Ivanochko	
Let us rejoice	112

НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКИЙ РОМАН У ВИМІРАХ ЖАНРУ

Розглядаються здобутки новітнього українського роману останнього десятиліття. З урахуванням дослідницьких тенденцій визначено основні напрями його розвитку – запозичення прийомів і засобів масової літератури, розвиток прози за трьома векторами – постмодерністським, неомодерністським, неонародницьким, зміну стильової парадигми із постмодерністської на постпостмодерністську. Зауважено, що постмодерністська стильова парадигма відходить у минуле, залишаються окремі її прояви у творах Ю. Андруховича ("Коханці Юстиції", "Радіо ніч"), В. Рафєєнка ("Мондегрін"). Проаналізовано строкату жанрову картину, яка складається із традиційних форм і їхніх модифікацій, зокрема, роману історичного (Ю. Винничук "Танго смерті", Таня Малярчук "Забуття", Наталка Сняданко "Охайні прописи ерцгерцога Вільгельма", Марія Матіос "Букова земля", Марина Гримич "Клавка"), родинного ("Вільний світ" Т. Белімової, "Соло для Соломії", "Країна гіркої ніжності" В. Лиса, роману-антиутопії (твори Ю. Щербака, Я. Мельника, О. Чупи, А. Чапая, І. Паєлюка), біографічного (М. Слабошпицький, Ірен Роздобудько, І. Корсак). У творах постпостмодерністського звучання спостерігається антропологічний поворот, коли людина та її життя набувають основного художнього виміру, навіть у романі історичному, у якому приватна історія стає трампліном для художнього осмислення екзистенційних проблем. Відзначено і появу нових жанрових різновидів – романів-психобіографій (С. Процюк), психотрилерів (О. Михед, А. Любка), технотрилерів (Макс Кідрук, П. Коробчук), ретродетективів (А. Кокотюха, В. Івченко, Б. Колодійчук), нуару (І. Паєлюк).

Ключові слова: новітній роман, постмодернізм, постпостмодернізм, жанрові різновиди.

Вступ. Сучасний український роман упродовж останнього десятиліття демонструє безумовні здобутки. До цього жанру звертаються письменники різних поколінь та індивідуальних стилів. Скажімо, Ліна Костенко сколихнула читачів "Записками українського самашедшого" (2010), які викликали бурхливе обговорення, дискусії, полеміку. Ю. Щербак плідно використовує жанр антиутопії, міркуючи про українські проблеми як сьогодні, так і майбутнього. Водночас прозаїки молодшого покоління – Любка Дереш, Софія Андрухович, Таня Малярчук, О. Михед, А. Чапай, А. Любка, М. Лаюк, Ірена Карпа, Наталка Сняданко – активно вписуються в літературний процес новими романними текстами. Не можна не помітити широким шаром жіночої романістики, яка представлена книгами Оксани Забужко, Євгенії Кононенко, Марії Матіос, Галини Пагутяк, Галини Тарасюк, Марини Гримич, Ірен Роздобудько, Галини Вдовиченко, Наталки Доляк, Дари Корній.

Якщо в 2014 р. Є. Нестерович, позитивно відгукуючись про твір Софії Андрухович "Фелікс Австрія", зазначила, що "хороший сучасний український роман став останнім часом рідкісним птахом на наших теренах" [6], то вже в наступному році Я. Поліщук цілком слушно помітив відновлення авторитету цього жанру в сучасній літературі, зазначивши як відродження його традиційних форм (історичного, пригодницького, мелодраматичного, сатиричного роману, роману-біографії), так і з'яву нових різновидів (кібер-роману, роману-антиутопії) [7, с. 15]. Отож, актуальним залишається питання про тенденції розвитку одного із провідних жанрів сучасності, який уособлює сучасний літературний процес.

Методологія дослідження. Ці тенденції в загальних рисах окреслили літературознавці: запозичення прийомів і засобів масової літератури (С. Філоненко, О. Романенко, Я. Поліщук), розвиток прози за трьома векторами – постмодерністським, неомодерністським, неонародницьким (Т. Гундорова, Р. Харчук), зміну стильової парадигми із постмодерністської на постпостмодерністську (Я. Поліщук, Н. Бернадська). Водночас кожна з них реалізується у строкатій жанровій картині.

Результати дослідження. Якщо аналізувати романи, написані у постмодерністському стильовому ключі, то їхня кількість зменшилася. Так, О. Ірванець, продовжуючи традицію альтернативних історичних

оповідей-фантазій у стилі "що було б, якби...", започатковану у новітній українській літературі В. Кожелянком, створив роман "Харків. 1938" (2017) про "нову, прекрасну і сильну Україну", яка буде соціал-комунізм і відзначас двадцятиліття революційних подій.

Реальні біографії класиків української літератури стають полем гри і реінтерпретації у постмодерністському ключі. Скажімо, у кіноромані-стимпанку П. Яценка "Нечуй. Немов. Небач" (2017) на тлі екзотичного антуражу другої половини XIX ст. – дирижаблів, електричних кебів, механічних волів чумаків, багатофункціональних кухонних пристроїв – розгортається життєва доля І. Нечуя-Левицького, із якої запозичено чимало реальних фактів, проте сучасний автор деміфологізує особу відомого прозаїка, який міцно ввійшов у канон вітчизняного письменства. Тим самим П. Яценко фентезійно переосмислює його біографію: стержень сюжету тримається на історії із заміною хворого серця класика на механічне. Водночас образ серця у творі поліфункціональний: від уявлення, що цей невеликий м'яз – вмістилище наших почуттів, тож чи може механічне серце полюбити? І до ідеологічного символу, який стосується колоніального статусу України, українців, української літератури: російське Археографічне товариство займається зомбуванням людей, вживляючи їм механічні серця з "духом російським". Відтак у цьому творі тісно переплітаються елементи історичного роману-реконструкції, урбаністичного та пригодницького.

Якщо П. Яценко деканонізував життя і творчість І. Нечуя-Левицького, то В. Єшкілев здійснив, на думку П. Білоуса [2], "своєрідний акт десакаралізації постаті Сковороди" в романі "Усі кути трикутника. Апокриф мандрів Григорія Сковороди" (2012). Письменник запропонував авторську версію життєпису філософа й художника слова, провокаційно зобразивши його шпигуном, бісексуалом, учасником змов, оргій і використавши для цього малодосліджений і маловірогідний факт – подорож Г. Сковороди до угорського містечка Токай у 1750–1753 рр. Як слушно зазначила М. Микицей, "... класично прийнятий образ мандрівного філософа "ходив босий селами, грав на сопілці, проповідував сердечну науку" Володимир Єшкілев трансформує і продовжує у цілком несподіваний, але такий привабливий образ своєрідного українського Джеймса Бонда..." [5]. Сам автор жанрову сутність свого твору визначив як біографічний роман,

тоді як О. Галич вважає, що це квазі-біографія, "справжній пригодницький постмодерністський роман" [3, с. 153]. Безперечно, ідеться про художню біографію, про модифікацію біографічного роману, у якому домінує авторська вигадка, провокація, гра з читачем, пригода.

Деконструкцію родинної саги на помежів'ї модерної і постмодерної іронії здійснив О. Коцарев у романі "Люди в гніздах" (2018). Зображуючи історію кількох поколінь, автор міксує різні жанри, стилі, прийоми письма.

Якщо ж звернутися до "ікон" постмодерного стилю, то О. Забужко, С. Жадан уже відійшли від нього, і це засвідчується такими творами, як "Музей покинутих секретів" (2009) та "Інтернат" (2017). Залишається Ю. Андрухович, який у 2018 р. опублікував новий роман "Коханці Юстиції". Постмодерна природа цього твору очевидна: тотальна іронічність у, здавалося б, "серйозному" матеріалі про злочин і кару, гра з текстом і читачем – починаючи з назви роману до останнього, незакінченого за змістом розділу, пародійність, карнавальність, самоцитування. Якраз і самоцитування, і самоіронія ніби замикають коло романістики Ю. Андруховича, відсилаючи читача до його попередньої творчості – і поетичної, і прозової: із знайомими темами, мотивами, образами його текстів 90-х рр. минулого століття (цирк Вагабундо, образ шляхтича, розбійника, поета барокових часів Самійла Немирича тощо).

Автор, як і завжди, залишається великим містифікатором, проте в найновішому романі він балансує між вигадкою й документалістикою. Скажімо, це дало підстави В. Агеевій поставити запитання: "Чим це не спеціальний посібник з національної історії?" [1]. Справді, у романі діють і реальні (вбивця Степана Бандери Богдан Сташинський, галицького намісника Анджея Потоцького Мирослав Січинський, сам автор в епізоді з його дитинства 60–70-х рр. минулого століття), і вигадані персонажі (вбивця жінок – "Синя Борода" із провінційного містечка Другобича, чоловік, який випросив для своєї дружини вічну молодість, за що й поплатився). І хоча основний месидж цього "паранормального" роману, як зазначено в його анотації, – це постмодерністський сумнів в істинності всього суцього, навіть закону, письменник чи не вперше не до кінця дотримується правил цього стилю: з'являються нотки медитативності, модерної кінематографічності і фрагментарності, частково – опертя на документ, реалістичність оповіді.

Час постмодерного роману добігає до кінця. А окремі його прояви – лише данина запізнілому в українському культурному просторі постмодернізму, як, скажімо, роман В. Рафеєнка "Мондегрін" (2019).

Тут варто нагадати думку Г. Мережинської про те, що постмодернізм в українській літературі не став магістральним стилем, а його значення полягає в оновленні національної літератури, створенні передумов для її входження у світовий контекст [4]. Водночас публікація у 2020 р. роману Ю. Андруховича "Радіо Ніч", який В. Єрмоленко назвав "акустичним", стала свідченням того, що інтенції постмодерністського стилю не вичерпані: цей твір позначений перегуками з попередніми текстами прозаїка, потужним інтертекстуальним тлом, грою, міксуванням жанрів: авантюрного, любовного, пригодницького, фентезійного.

Водночас кількісно зростає проза, позначена ознаками постпостмодерністського письма. Цікаво, що автори використовують ті ж жанрові різновиди, що й постмодерністи, але від постмодерністського стюбу, гри в них немає і сліду, натомість простежується антропологічний поворот. Особливо це помітно в жанрі історичного

роману, автори якого міркують про приватну долю окремої людини на роздоріжжях минулого. До подібних творів належать романи Ю. Винничука "Танго смерті" (2012), Тані Мальярчук "Забуття" (2016), Наталки Сняданко "Охайні прописи ерцгерцога Вільгельма" (2017), Марії Матіос "Букова земля" (2020), Марини Гримич "Клавка" (2019). У них зображено буття окремої людини на тлі відомих історичних подій, підкреслено загальнолюдський вимір минулого не з метою його чи то оцінити, чи то поетизувати, а радше ствердити теперішнє і надважливу думку про те, що людська особистість – найбільша цінність у світобудові. Власне, ідеться про продовження тенденції попередніх років, яка простежується в романах Оксани Забужко "Музей покинутих секретів" (2009), Теодозії Зарівни "Вербовая дощечка" (2008), Марії Матіос "Солодка Даруся" (2004), В. Лиса "Століття Якова" (2010). Якщо маркером історичного роману вважати співвідношення історичного факту та вигадки, то в сучасній прозі помітні твори, сюжети яких ґрунтуються на історичному відлунні різновекторних подій ХХ ст., від його початку до сьогодення, хоча вони й позбавлені документального начала. Це сімейні (родинні) саги, скажімо, "Вільний світ" Т. Белімової (2014), "Соло для Соломії" (2013), "Країна гіркої ніжності" (2015) В. Лиса, у яких історії кількох родин зображуються у драматичних перипетіях, несподіваних поворотах, психологічних нюансах. Новий роман М. Матіос "Букова земля" в анотації позиціонується як "сага завдовжки у 225 років, пропущена через історію п'яти родин різного рівня і статусу, а також історичних персонажів, так чи інакше пов'язаних із Буковиною". Саме приватна історія на тлі епохи стає предметом уважного художнього осягнення в більшості новітніх романів.

Так, у романі Марини Гримич "Клавка" приватна (вигадана) історія секретарки Спілки письменників, її минуле, любовні захоплення і сумніви тісно переплетені з реаліями літературного та ширше – столичного – життя в період після Другої світової війни. Авторка детально відтворює тривожні події в житті Спілки письменників, які засвідчили моральне знищення відомих уже в той час М. Рильського та Ю. Яновського й духовну деградацію окремих представників української творчої інтелігенції.

Ірина Савка у романі "Три Марти" (2021) охоплює ціле століття родинної історії, зіткане з документальних фактів, сімейних переказів, спогадів.

Водночас у деяких творах простежується поєднання реальної історії та вигаданої. Наприклад, у романі Оксани Луцишиної "Іван і Феба" (2017) авторка звертається до "свіжих" історичних подій – до епохи 90-х рр. ХХ ст.: Революція на граніті, здобуття Україною незалежності. Саме вони стають предметом художнього осягнення у другій частині твору, а не особиста історія Івана. Показово, що герої "Букової саги" Марії Матіос змальовані творцями загальноєвропейської історії, а не лише власної, приватної.

Згадані романи об'єднує те, що в них особа виступає як "документ". Ідеться про травматичний досвід окремої людини, про її моральні цінності й імперативи, про боротьбу добра і зла, про смиренність і страх, про безглуздість і абсурдність створених самою ж людиною ситуацій та обставин.

Отже, відбувається трансформація жанрової природи історичного роману, суть якої на загал – у зміні "статусу" історичної події та історичного факту у структурі цього жанрового різновиду. Адже на перший план висуваються людські долі, їхні трагічні і драматичні повороти, зумовлені і страхітливим часом, і фатальними

обставинами, водночас історичні реалії стають для цього хай і дуже промовистим, але тлом.

Трансформація історичної прози виявляється і у використанні історичного тла у жанрах фантастики (Світлана Тараторіна, "Лазарус", 2018), і в ретродетективах. До цього різновиду вперше звернувся В. Кожелянко ("Срібний павук", 2013), а його починання підхопили А. Кокотюха, В. Івченко, Б. Коломійчук.

Відтак матриця історичного роману продовжує видозмінюватися, набуває нових змістових і формотворчих обрисів, у яких спостерігається різнобалансування між авторською вигадкою й історичним (чи біографічним) фактом.

Нині активізується такий жанровий різновид, як роман-антиутопія. Так, сплеск читацької уваги викликали романи-антиутопії Ю. Щербака "Час смертохристів. Міражі України 2077 року" (2011), "Час Великої Гри. Фантоми 2079 року" (2012). У першому з них пригодницький сюжет поєднується з дивовижною історією кохання генерала української розвідки й загадкової американської жінки з релігійною темою (війна так званих "смертохристів"), а події другого розгортаються також в далекому майбутньому, після ядерного вибуху. Ці твори попереджають про загрозу зникнення української нації й державності, про глобальні світові виклики українській людині й світові загалом. 2014 р. опубліковано заключну частину цієї трилогії – роман "Час тирана. Прозріння 2084 року". Усі три романи об'єднав образ генерала Гайдука, який зображений і як диктатор, і як людина, яка гостро переживає складність неоднозначного часу.

Звернулися до жанру антиутопії Я. Мельник ("Далекий простір", 2013), А. Чапай ("Червона зона", 2014), О. Чупа ("Акваріум", 2015), І. Павлюк ("Танець недоумка", 2019). Так, О. Чупа у згаданому творі використав ускладнений сюжет, зумовлений рамковою композицією: оповідач купує півку із записами популярної групи, але виявляє, що звучить голос науковця, який розповідає про невідому речовину, здатну перетворити людину на покірну безземельну тварину. Цих істот він поселяє в акваріумі, так виникає окреме суспільство зі своїми законами, владою, поділом на окремі групи. Метафора досить прозора: втрата самосвідомості веде людину до трагічного передбачуваного фіналу.

У космічній антиутопії І. Павлюка "Танець недоумка" (2019) ідеться про наукову експедицію на далеку планету біолога Гіля, якого буквально оточили великі й малі проблеми, ймовірність спадкової генетичної хвороби зокрема. Цей сюжет стає трампліном для художнього осмислення питань свободи, вибору, страху.

Варто додати, що в сучасному літературному процесі зростає частка біографічного роману, який представлений такими творами, як "Що записано в книгу життя" (про М. Коцюбинського) М. Слабошпицького (2012), "Троянда ритуального болю" (про В. Стефаніка) (2010), "Маски опадають повільно" (2011) (про В. Винниченка), "Чорне яблуко" (2013) (про А. Тесленка) С. Процюка, "Прилетіла ластівочка" (2018) (про М. Леонтовича) Ірен Роздобудько, "Перстень Ганни Барвінок" (2015), "Запізнає кохання Миклухо-Маклая" (2016) І. Корсака. Ці твори позначені потужним пізнавальним потенціалом, бо розповідані авторами історії реальних українських культурних діячів справді знайомлять із цікавими фактами із їхнього життя, а через реальні факти життя відтворюються випробування й окремої людини, і цілого покоління, до якого вона належить. Водночас варто відзначити романи С. Процюка як оригінальні психобіографії відомих письменників – це спроби осягнути духовний світ талановитої

людини, її думки, почуття, дослідити творчу майстерню. Часто письменники осучаснюють історико-біографічні факти, тим самим актуалізуючи їх у свідомості сучасників. Скажімо, це простежується в романі М. Лаюка "Залізна вода" (2021). Автор "відбігає" від матриці біографічного роману, щоб поміркувати про незабганеність людських долі. Інтригує розпочинається роман Ірен Роздобудько "Прилетіла ластівочка" – з епізоду смерті чоловіка, який називає себе братом М. Леонтовича, тож авторка пропонує читачеві власну версію життєвої канви славетного українського композитора.

У сучасному українському культурному просторі з'являються й нові романні різновиди, які засвідчують активне входження в український літературний процес жанрів масового письменства. Це, скажімо, трилер і його різновиди: психотрилер ("Астра" О. Михеда, "Твій погляд. Чіо-Чіо-Сан" А. Любки), технотрилер ("Море для шульги" П. Коробчука, "Бот", "Твердиня" Макса Кідрука), нуар ("Білий попіл" І. Павлюка, 2018).

Така жанрова і стильова строкатість засвідчує, що справді роман визначає обличчя сучасного літературного процесу. Маркер популярності в цього жанру також високий, незважаючи на негативні процеси падіння інтересу до читання загалом і паперової книги зокрема.

Список використаних джерел

1. Агеева Віра. Андрухович та його необачні угоди з мольфарми / В. Агеева. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45937654>
2. Білоус Петро. Спроба похитнути канон / П. Білоус. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2012/03/01/sproba-pokhytny-kanon/comment-page-1>
3. Галич О. Особливості постмодерністської квазі-біографії: В. Єшкілев. "Усі кути трикутника" / О. Галич // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 12. – С. 153–161.
4. Мережинська Ганна. "Східноєвропейська" модифікація постмодернізму / Г. Мережинська // Філологічні семінари. Типи художньої творчості в епоху постмодернізму: реальність чи віртуальність? – К.: ВПЦ "Київський університет", 2002. – С. 16–25.
5. Мицицей Марія. Сліпуче коло провокаційного читання, або Чи трикутник прийшов за сопілку? / М. Мицицей. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2012/05/09/085500.html>
6. Нестерович Євгенія. Ляльковий будиночок "Фелікс Австрія" / Є. Нестерович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2014/09/23/280274_lyalkoviy_budinochok_feliks.html
7. Поліщук Ярослав. Українська література періоду незалежності: тенденції розвитку / Я. Поліщук // Літературна Україна. – 2015. – 1 жовтня. – С. 14–15.

References

1. Ageieva, Vira. Andrukhovych and his reckless agreements with the Molfars. [Andrukhovych and his reckless agreements with the Molfars]. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45937654> (In Ukr.)
2. Bilous, Petro. Sproba pokhytny kanon. [Trying to shake the canon]. <http://litakcent.com/2012/03/01/sproba-pokhytny-kanon/comment-page-1> (In Ukr.)
3. Halych, O. (2012). Osoblyvosti postmodernistskoi kvazi-biografii: V. Yeshkiliev. "Usi kuty trykutnyka". [Features of postmodern quasi-biography: V. Yeshkiliev. "All angles of the triangle"]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. (12), pp.153–161. (In Ukr.)
4. Merezhyńska, Ganna. (2002) "Skhidnoevropejska" modyfikatsiia postmodernizmu. ["Eastern European" modification of postmodernism]. *Filologichni seminary. Typy khudozhnoi tvorchosti v epokhu postmodernizmu: realnist chy virtualnistpeal'nist'?* pp.16–25. (In Ukr.)
5. Mykytsei, Mariia. Slipuche kolo provokatsiinoho chytannia, abo Chy trykutnyk hirshy za sopilku? [A blinding circle of provocative reading, or Is a triangle worse than a flute?]. <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2012/05/09/085500.html> (In Ukr.)
6. Nesterovych, Yevheniia. Lialkovyi budynochok "Felix Avstriia". [Dollhouse "Felix Austria"]. https://lb.ua/culture/2014/09/23/280274_lyalkoviy_budinochok_feliks.html (In Ukr.)
7. Polishchuk, Yaroslav. (2015). Ukrainiska literature period nezalezhnosti: tendentsii rozvytku. [Ukrainian literature of the period of independence: development trends]. *Literaturna Ukraina*. 1 zhovtnia, pp.14–15. (In Ukr.)

Надійшла до редколегії 04.05.22

Nina Bernadska, Doctor of Philology, Professor
ORCID: 0000-0001-9217-2229
e-mail: nbernadska@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE LATEST UKRAINIAN NOVEL IN THE DIMENSIONS OF THE GENRE

The article considers the achievements of the latest Ukrainian novel of the last decade. Taking into account research trends, the main trends of its development are determined - borrowing techniques and means of mass literature, development of prose on three vectors – postmodern, neomodern, neo-populist, change of stylistic paradigm from postmodern to post postmodern. It is noted that the postmodern style paradigm is a thing of the past, some of its manifestations remain in the works of Yu. Andrukhovych ("Lovers of Justice", "Radio Night"), V. Rafieienko ("Mondegrin"). A colorful genre picture is analyzed, which consists of traditional forms and their modifications, in particular, the historical novel (Yu. Vynnychuk "Tango of Death", Tanya Malyarchuk "Oblivion", Natalka Snyadanko "Neat recipes of Archduke William", Maria Matios "Beech Land", Maryna Grymych "Klavka"), family novel "Free World" T. Belimova, "Solo for Solomiya", "The Land of Bitter Tenderness" by V. Lys, anti-utopia novel (works by Yu. Shcherbak, Ya. Melnyk, O. Chupa, A. Chapai, I. Pavliuk), biographical novel (M. Slaboshpytsky, Iren Rozdobudko, I. Korsak). In the works of post postmodern sound there is an anthropological turn, when man and his life acquire a basic artistic dimension, even in the historical novel, when private history becomes a springboard for artistic understanding of existential problems. The emergence of new genre varieties was also noted – novels-psychobiographies (S. Protsyuk), psychotrillers (O. Mykhed, A. Lyubka), techno-thrillers (Max Kidruk, P. Korobchuk), retro detectives (A. Kokotyukha, V. Ivchenko, B. Kolomiichuk), noir (I. Pavliuk).

Keywords: latest novel, postmodernism, postpostmodernism, genre varieties.

УДК 811.161.2'373.43:355.48(470+571:477)"2022"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.02>

Світлана Гриценко, д-р філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-2587-7525
e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОВНІ ІННОВАЦІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022 РОКУ

Зміни у суспільстві та в різних сферах життєдіяльності людини, нові історичні та геополітичні умови існування сучасних європейських держав вносять суттєві корективи в комунікативну стратегію мовців, сприяють появі інноваційних слів і значень, що відображають нові факти життя соціуму. Соціальна обумовленість лінгвальних змін пов'язана з комунікативною функцією мови, із прагненням реалізувати свої можливості в забезпеченні потреб суспільства в спілкуванні, що сприяє пошукові найбільш влучних і семантично ємних засобів номінації. Новотвори "кодують" різноаспектну інформацію про особливості життя певної епохи. Їхня кількість зростає у переломні періоди розвитку суспільства, яким для України стала російсько-українська війна 2022 р. Мовні інновації заकुмулювали в собі весь спектр емоцій українського народу до агресора, його політичних поплічників у Європі та світі, а також ставлення українців до бездіяльності та пасивності переважної більшості росіян. Мотиватором творення нових слів були прізвища визначних політичних діячів чи відомих публічних фігур (макроніти, шойгувати, кадіриту, кімити, арестовлення, байденотерія, путінферштеєр), їхні домінуючі ознаки та риси (кремлівський терорист, рашистський фюрер, гебіст-рашист, путіночет, путлер, лаптенфюрер, хапутін, капутін, пітерський гопник, директор бюро ритуальних послуг, бункерний хробак, кадебістський маніяк), герої творів (орки), український топонімікон (чорнобаїти, начорнобаїти, відірпінити, перегостомелити), запозичення (путінферштеєр, байрактар, джавелін, стінгер) та ін. Як потужний засіб боротьби із загарбниками українці використовують "мовний щит", який допомагає ідентифікувати окупантів за допомогою кодових слів, послуговуючись відомим прийомом "шиболет", що застосовувався у військовій тактиці багатьох держав світу.

Ключові слова: неологізм; лексико-семантична група; мотивуюче слово; дериват; композит; запозичення; номінація; комунікативна функція.

Вступ. Безперервний розвиток суспільства, перетворення в різних сферах життєдіяльності людини, нові історичні умови існування та соціальні відносини сприяють появі інноваційних слів і значень, що відображають нові факти життя соціуму [10].

Стан розвитку української мови в останні десятиліття, на думку Н. Клименко, позначений з'явою значної кількості новотворів, що зумовлено як внутрішньомовними, так і позамовними чинниками, серед яких домінують глобалізаційні процеси, зміна парадигми сприйняття соціальної дійсності, виникнення нових реалій життя і необхідність назвати їх відповідними номінаціями [4, с. 23]. Соціальна обумовленість лінгвальних змін пов'язана переважно з комунікативною функцією мови, яка завжди прагне реалізувати свої можливості в забезпеченні потреб суспільства у спілкуванні, що обумовлює пошук найбільш раціональних засобів номінації. "Нова" лексика певного історичного періоду кодує широку інформацію про особливості економічного, політичного, культурного життя своєї епохи. І чим важливіша епоха для певного суспільства, чим більше насичена вона життєво важливими подіями, тим активніше реагує мова творенням нових слів, що забезпечують і вимоги суспільства, і вимоги мови, що розвивається [6, с. 11]. На думку О. Пономарева, неологізми виникають у мові не лише в переломні періоди її розвитку, а увесь час.

Народження в мові лексичної чи семантичної інновації завжди зумовлене домінуванням багатьох чинників, які український мовознавець В. Жайворонко трактував так: "або з'явилася потреба в слові, знакові нового поняття (яке саме по собі і потреба в якому завжди передують слову), або постала необхідність поповнення того чи іншого семантичного поля новою чи оновленою функціональною одиницею, або ж новий (додатковий чи оновлений) зміст старого поняття (тобто нова семема) вимагає нової форми, отже, нового слова" [1, с. 35].

Поява неологізмів у мові, на думку О. Селіванової, зумовлена "синергетичним параметром самоорганізації та збереження мови, тенденціями її розвитку, мовної економії й надмірності, стереотипізацією, евфімізацією, функціонально-стилістичною диференціацією, пуристичними прагненнями мовців і т. ін." [8, с. 504].

Неологізми – складний і неоднорідний масив лексики; категорія історична. Коли явище, яке сприймалося як нове, стає звичним, словом, що його називає, стає загальноживаним (узуальним), властивим мовленню багатьох людей, тож перестає сприйматися як неологізм.

У сучасній лінгвістиці існують різні тлумачення науковців щодо лексичних інновацій. Ми послуговуємося визначенням неологізмів, запропонованим О. Стишовим: "слова, словосполучення, фразеологізми, окремі їхні значення, що з'явилися на певному етапі розвитку мови для позначення нових реалій і понять, периферійних номінацій, актуалізація яких зумовлена соціальними і територіальними чинниками функціонування літературної мови, а також оказіоналізми (індивідуально-авторські новації), використані одноразово в мовній практиці певного автора, видання, редакції чи в конкретному тексті. Новизну цих номінацій усвідомлюють мовці" [9, с. 46].

Історія дослідження мовних інновацій. Останнім часом лексичні інновації перебувають у полі особливої уваги мовознавців, серед яких Т. Бевз, Т. Коць, Л. Лисиченко, С. Лук'яненко, Д. Мазурик, Л. Мартинова, О. Муромцева, І. Самойлова, О. Сербенська, Л. Ставицька, О. Стишов, О. Тараненко, Л. Філюк та ін. Зауважимо, що вчені досліджують різні способи творення неологізмів, серед яких поширеними є креація – створення нових непоміжних знаків, деривація морфологічна й неморфологічна, калькування й запозичення. Зокрема, словотвірні нововведення досліджували О. Земська, Н. Клименко, неологізми засобів масової комунікації – Ж. Колоїз, О. Стишов, лексикологічні нововведення – А. Ликов, Л. Струганець, оказіоналізми – Г. Вокальчук, В. Герман, Ж. Колоїз, І. Лоцинова й ін.

На нові вимоги до мови української суспільної практики, як зауважує Є. Карпіловська, українське мовознавство відгукнулося не лише новими загальномовними й термінологічними словниками, а й словниками нового для української лексикографії типу – неологічними, або словниками мовних інновацій, різних за складом своїх реєстрів і за метою, способом опису та пояснення інновацій [2, с. 149]. Серед таких лексикографічних праць можемо згадати словник-довідник "Нове в українській лексиці" (Д. Мазурик, 2002), "Словник новотворів

© Гриценко Світлана, 2022

української мови кінця ХХ ст." (Г. Віняр, Л. Шпачук, 2002), "Тлумачно-словотвірний словник okazionalizmів" (Ж. Колоїз, 2003), "Лексико-словотвірні інновації (2004–2006): [словник]" (А. Нелюба, 2007), "Словник онімів українських мас-медіа" (Д. Дергач, 2009), "Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори" (Л. Оліфіренко, 2003), "Словник лексичних новотворів Михайля Семєнка" (Г. Вокальчук, 2006), "Короткий словник авторських лексичних новотворів Ліни Костенко" (І. Цапук, 2010), "Короткий словник авторських лексичних новотворів Миколи Вінграновського" (Г. Вокальчук, 2010) та ін. Подібні праці є вкрай потрібними, тому що вони фіксують саме номінаційний корпус мови, який першим реагує на потреби суспільної практики. Оскільки неологізми є найшвидшою і найефективнішою реакцією мови на когнітивну й комунікативну потреби суспільства, то "через нове слово як стрижневу номінативну одиницю дослідник мовної динаміки має змогу виявити й інші типи мовних інновацій: правописні, так звані неографізми чи орфографічні новації, морфемні (неоморфеми), словотвірні (неоформанти й неослови, нові моделі словотворення), граматичні (морфологічні й синтаксичні), стилістичні [3, с. 3]. Однак "тяглість існування" інновацій у мові, їхній ступінь впливу на динаміку мовної системи, яка оприявнюється як у сталості та розвитку, можна визначити лише з плином часу – 10–15 років [докладніше див.: 11; 7; 12; 5].

Методологія дослідження. Об'єктом нашого дослідження є неолексеми в мовотворчості українського народу періоду російсько-української війни 2022 р. Предметом дослідження є структурно-семантична природа "авторських" (у тому числі і народних) новотворів, особливості їхнього функціонування.

Методи дослідження. Для аналізу новотворів у роботі використано як загальнонаукові, так і лінгвістичні методи дослідження. Для наукової інтерпретації фактичного матеріалу послуговувалися такими загальнонауковими методами, як спостереження над мовним матеріалом, аналіз і синтез (обґрунтування теоретичних положень), зіставлення неолексем. У дослідженні використано описовий метод (для систематизації фактичного матеріалу), прийоми компонентного (для вивчення структури лексичних значень неолексем) і лінгвостилістичного (для з'ясування стилістичних функцій okazionalizmів, виявлення специфіки індивідуального слововживання) аналізу; а також метод контекстуального аналізу, що уможливив вивчення новотворів у текстовому оточенні й допоміг із більшою вірогідністю окреслити їхнє стилістичне призначення з огляду на структуру та змістове наповнення.

Дослідження здійснено в межах наукової теми "Мовна практика України в контексті сучасних соціогуманітарних викликів" (22БФ044-01; керівник: д-р філол. наук, проф. О. І. Ніка), що виконується в Навчально-науковому інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Результати дослідження. Російсько-українська війна кардинально змінила життя багатьох людей, викликала шквал негативних емоцій, змусила знаходитися з тими реаліями, які переважна більшість мирного населення України не знала, займатися тими видами робіт, які не були раніше у сфері їхньої професійної зацікавленості. Зрозуміло, що омовлена реакція соціуму на ці зміни не забарилася і як наслідок – з'ява новотворів із образливим для супротивника відтінком. На поширені російські новотвори початку ХХІ ст. (*майдауні, майдануті* 'образливі назви прихильників Євромайдану', *карателі* 'українці, які мали знищувати російськомовних

громадян', *жидобандерівці* 'людина єврейської (але не обов'язково) національності, яка є патріотом України', *правосеки* 'прихильники «Правого сектору»', *націонал-зрадники* 'російські громадяни, які не підтримують офіційну ідеологію РФ', *фашистська (кіївська) хунта* 'українська влада', *фашистські молодчики* 'аналог націонал-соціалістичних штурмовиків Німеччини початку 1930-х рр.', *вишиватник* 'український аналог *ватника*' українці відреагували із властивою дипломатичною ментальністю (*колоради* 'прихильники Росії, що використовують Георгіївську стрічку як розпізнавальний знак, що кольором нагадує забарвлення колорадського жука', *сепари* 'особи, що закликають до відокремлення частини держави', *ватники* 'люди з (пост)радянською ментальністю, які щиро не розуміють, навіщо існує держава Україна', *беркутята* 'представники спецпідрозділу «Беркут»', *зелені чоловічки* 'російські військові без розпізнавальних знаків').

Мова стала генератором і найвищою формою патріотизму, а також ключем до вивчення культури, історії, традицій, стала творцем культури, репрезентантом українського народу у світі, ореолом нації та її етнічним кордоном. Мова нині актуалізувала одну із провідних своїх функцій – стала ідентифікатором національної приналежності, маркером, що визначає "свого" і "чужого" у російсько-українській війні 2022 р.

"Мовний щит", який завзято тримають українці, допомагає ідентифікувати окупантів за допомогою кодових слів, з'ясувати, що "мова" твого співрозмовника є для нього нерідною. Цей спосіб називається "шиболет" і застосовується для розпізнавання Неносія української мови за кодовими словами: *паляниця, молодиця, світлиця, суніця, киця, нісенітниця, укрзалізниця, веселка, філіжанка, гаманець, вештатися, духмяний, неперелівки, кмітливий, пуцьвірінок, обценьки, теребенити, телепень, подоляночка, пательня, балаканина, рушниця, рахівниця, кохання, хлібина, нічема, перекотиполе* й ін.

Цей спосіб ідентифікації Неносіїв мови часто застосовували у світовій практиці, зокрема під час Битви при Куртрє (1302) фламандці розпізнавали французів за їхньою нездатністю вимовити фразу "Schild ende Vriend" ("Щит та друг"). Під час фризського повстання (1515–1523) використовувалася фраза "Bûter, brea, en griene tsiis; wa't dat net sizze kin, is gjin oprjochte Fries" ("Масло, житній хліб та зелений сир – хто не може це вимовити, не справжній фриз"), а кораблі, із борту яких не могли моряки виголосити це речення, не пускали в порт та захоплювали. Під час Другої світової війни голландці використали як кодове слово назву міста Схевенінген (Scheveningen), оскільки вони, на відміну від німців, вимовляють "Сх", а не "Ш". Американці на тихоокеанському фронті послуговувалися словом "lollaloosa", тому що носії японської мови часто вимовляють "л" як "р". Радянські військові для визначення німців користувались простим російським словом "дорога", бо німці це слово не вміли вимовляти правильно, а говорили "тарока".

Функцію "мовного щита", психологічного оберега у складний для кожного українця час виконують і слованастави відомих українських поетів і письменників, зокрема: "Народе мій, я ще до тебе верну, і в смерті обернуся до життя" (В. Стус); "Ми є, були і будемо ми! Й Вітчизна наша з нами" (І. Багрянний); "Україна – це вічність, не тільки сьогоднішня, але передусім майбутня і минула" (Я. Стецько); "В дитинстві відкриваєш материк, котрий назветься потім – Батьківщина" (Л. Костенко); "Вітчизна – це не хтось ідесь, я – теж Вітчизна" (І. Світличний) та ін. Актуалізувалися під час війни пророчі слова відомого українського поета Василя Симоненка:

Можливо, знову заgrimлять гармати,
І танк зімне пшеницю на лану,
І буде плакати і журитись мати,
Коли сини ітимуть на війну.

І хтось востаннє поцілує милу,
І хтось сльозу непрохану змахне,
А може, дехто втратить віру й силу,
Своє життя рятуючи одне.

Але не я ... Я квиснути не стану,
Хоч як не буде боляче мені,
За нашу землю, дорогу й кохану,
Я рад прийняти на себе всі вогні.

І тут ні сліз, ні відчаю не треба,
І тут не треба страху і ниття –
Живе лиш той, хто не живе для себе,
Хто для других виборює життя.

(22.06.1955)

Мовотворчість українського народу у період російсько-української війни 2022 р. вражає своєю проникливістю, дотепністю, мудрістю та сарказмом. Особливо показовими є фразеологізми, пор.: у *погріб під гради* 'коли виходу немає'; як *Кім у вихідний* 'дуже старанно працювати'; як з *Миколаєва на Одесу* 'коли щось не отримується'; як *долар у Росії* 'дуже дорогий'; *не будь москалем!* 'не будь поганцем!'; як *Київ за три дні* 'ніколи' (аналог *коли рак на горі свисне*); *закопати банки в землю* 'переживати злидні'; *завести трактор* 'найнеочікуваніший аргумент у будь-якому діалозі. Застосування засобів для боротьби, яких ніхто не очікує'; *за три дні / за три дні* поставити собі нереальні плани та щиро вірити в їх успіх'; *мамкувати* 'не виконувати простих дій задля збереження власного життя' й ін.

Серед новотворів російсько-української війни 2022 р. окреслюється група слів, мотиватором творення яких слугували прізвища визначних політичних діячів чи відомих публічних фігур. Зокрема:

- *макронити* 'робити дуже стурбований вигляд щодо певної ситуації, усім це показово демонструвати, але дієво не впливати на поліпшення справ'. Цей неологізм з'явився на початку війни і походить від прізвища 25 президента Франції Еммануеля Жан-Мішеля Фредеріка Макрона, який не окреслив своєї чіткої позиції щодо російського вторгнення в Україну, а висловлював лише "стурбованість" ескалацією конфлікту. Українці миттєво зреагували на таку поведінку політика новотвором, який стали часто використовувати у мовленні ("Та плювати йому на навчання. Тільки макронить із цього приводу і все!"). Зауважимо, що політика Франції, як і переважної більшості європейських держав щодо України та її ролі у збереженні миру змінилася з часом, однак неологізм *макронити* і досі символізує для українців нерішучість європейських політичних діячів у прийнятті рішень, від яких залежить доля не лише громадян окремої держави, а й усієї Європи;

- *шойгувати* 'вдавати, що все добре і під контролем, коли це не так'. Цей неологізм мотивований манерою поведінки міністра оборони РФ Сергія Кужугетовича Шойгу, яка була продемонстрована всьому світові на початку російсько-української війни. Утім із часом терміном *шойгування* стали номінувати 'процес, коли людина зникає безвісти, а інші вдають, ніби нічого не сталося', оскільки міністр оборони публічно стверджував, що в Україні строковиків не має, а відтак говорити про загибель чи зникнення їх на території нашої держави підстав також не існує;

- *кадирити* 'вдавати з себе того, ким ти не є і не можеш бути насправді'. Цей новотвір мотивований

прізвищем російського чеченського державного діяча Рамзана Ахматовича Кадірова та манерою поведінки і військовою тактикою "елітних кадирівців" під Гостомелем, у Бучі, Ірпені й інших містах і селах України;

- *кімтити* 'зберігати оптимізм навіть у найскрутніші та найважчі часи'. Цей неологізм утворений від прізвища голови Миколаївської обласної військово-цивільної адміністрації Віталія Олександровича Кіма – українського політика корейського походження, який постійно підбадьорює мешканців області та всієї України, переконливо закликає вірити в перемогу українського війська та в незламність народного спротиву. Зауважимо, що словом *кімтити* номінують також 'процес створення оптимістичних відео про перемогу та нездоланність українців';

- *арестовлення* 'заспокоїливе повідомлення'. Цей новотвір мотивований прізвищем позаштатного радника голови ОП України Андрія Єрмака з питань стратегічних комунікацій у сфері нацбезпеки й оборони Олексія Арестовича, який прославився в межах завдяки своїм відео з оптимістичними (іноді саркастичними) прогнозами та манерою спілкування: заспокоїливо, із придилом, заколисуючи стурбованого українського слухача;

- *байденотерапія* 'аргументовне переконання і схилення на свій бік'. Мотиватором цього новотвору-композиції є президент Америки Джозеф Робінетт Байден-молодший, відомий як Джо Байден. Президент США Джо Байден відразу після вступу на посаду підписує 17 указів, тексти яких скасовують понад 100 рішень попереднього президента – Дональда Трампа. Стиль управління Джо Байдена слугував підставою утворення неологізма *байденотерапія*;

- *путінферштесер* (Putinversteh'er) 'той, хто розуміє Путіна' і намагається пояснити або виправдати російського президента та його політику. Цей термін придумали німці, він складається з двох слів: Putin і Versteh'er 'той, хто розуміє'. Неологізм виявився настільки влучним, що тепер його почали активно використовувати і в інших мовах. Нещодавно це слово з'явилося в англійській версії "Вікіпедії". Його складова Versteh'er надає слову або висловлюванню в німецькій мові іронічного відтінку, на що звернув увагу британський тижневик "The Economist", провівши паралелізм з німецьким словом Frauenversteh'er ("фрауенферштесер"), що використовується на позначення чоловіка, який вихваляється своїми особливо хорошими стосунками з жінками.

Цю групу новотворів доповнюють глузливі прізвиська та перифрази на позначення очільника росії – В. Путіна. Основа цих номенів – різні домінуючі ознаки чи риси номінованої особи: зріст (*злісний курдупель, ліліпутін, недомірок, недопалок*), недовіра до оточення (*бункерний хробак, кадебістський маніяк*), психічний стан (*божевільний із ядерною кнопкою*), жорстокий стиль управління та неповага до прав інших (*кремлівський терорист, рашистський фюрер, гебіст-рашист, путіночет, путлер, лаптенфюрер, хапутін, капутін, пітерський гоппник, директор бюро ритуальних послуг*), фізичний стан (*старий кабаєв, бліда міль*), розумові здібності (*голомозий вождь*) та ін.

Не оминули увагою українці й загарбників, уклавши в новотвори всі свої негативні емоції, презирство, злість і ненависть. Серед поширених неологізмів є композити *рашисти, путлерюгенд* і *свинособаки*, лексеми *русня, рузки, русо-нацисто, ваньки, пушкіністи, путлерівці, тікток-війська, з-окупанти, няш-мяш, консерви* й ін. Частовживаним в українській мові періоду російсько-української війни 2022 р. на позначення росіян-загарбників

став номен *орки*, запозичений із відомого твору Дж. Р. Р. Толкієна "Гобіт" (The Hobbit), у якому вони описані як жадливі створіння, що мають варварську натуру, схильні до війни, насилля й підлості, приземкуваті, кремезні зі звириними рисами, злі істоти-ординці, позбавлені людських відчуттів, окрім ненависті та люті. Практикували орки катування полонених заради забави й наругу над трупами ворогів. В орків була своя мова, недоладна, сповнена лайок і повторень одного й того ж. У давньоанглійському епосі "Беовульф" орків згадано як нащадків Каїна й ворогів роду людського. Ця лексема стала семантично та емотивно глибинною для українців, оскільки закумулювала в собі всю лють, зневагу і презирство українців до загарбників. Похідним від неї новотвором став номен на позначення країни-агресора – Росії: *оркістан*, яку також позначали терміном *Мордор* (місце, звідки походили орки) і неологізмом *терраша*.

Вживання цих емоційно забарвлених слів і виразів у щоденному мовленні є зрозумілим, зважаючи на політичну ситуацію, що спровокувала їхнє творення, однак у дипломатичній і медіакомунікації краще послуговуватися словами *росіяни*, *російські військові*, *російська армія*, *Росія*, *РФ* тощо, аби чітко фіксувати винуватців цієї війни.

Російсько-українська війна 2022 р. сприяла розбудові військової лексики на позначення зброї. Кожен українець вже знає про переваги у військовій тактиці ведення бою турецьких ударних оперативно-тактичних безпілотників *Байрактар* (Bayraktar TB2), назва якого мотивована призвищем генерального директора компанії Baykar Defense – Халуком Байрактаром.

Актуалізувалася в останні місяці номінація ще одного виду озброєння – протитанкового ракетного комплексу *Джавелін* (FGM-148 Javelin), який відомий українським бійцям ще з 2018 р. Javelin розроблявся у 80-ті рр. у США і створювався спеціально для того, щоб знищувати радянські танки з урахуванням їхніх особливостей, тактики використання й навіть специфіки місцевості, де цей комплекс застосовуватиметься. Зауважимо, що в часи "холодної війни" в Пентагоні розуміли, що найімовірніший наступ СРСР буде проходити у Європі й передбачатиме масоване використання бронетехніки. Тому була потрібна максимально проста у використанні зброя, яка знищуватиме цілі на середній дальності видимості у Європі, ігнорувати всі засоби протидії та забезпечувати оператора від вогню у відповідь. Так і виникла ракета *Джавелін*, яка постійно модернізується. Назва *Джавелін* – запозичення з англ. Javelin 'дротик'. *Джавеліни* як зброя настільки добре показали себе в боях, що на їхню честь українці почали називати новонароджених дітей. Так, 4 квітня Міністерство юстиції повідомило, що у Вінницькій області хлопчика назвали *Ян Джавелін*, а в Києві дівчинку – *Джавеліна* [13]. Учені прогнозують, що популярними іменами серед дітей у 2025 р. будуть не лише *Джавелін / -а*, а також *Байрактар* і *Стінгер*.

Зауважимо, що під час війни завдяки засобам масової інформації та інтернет-джерелам актуалізувалася й інша термінологічна лексика на позначення вітчизняного та іноземного озброєння. Переважній більшості українців відомими та повсякденними стали такі терміни як: *кулемет Калашникова*, *димова граната*, *осколкова граната*, *ручний гранатомет*, *автоматичний гранатомет*, *зенітна установка*, *протитанкова керована ракета "Конус"*, *керований міномет*, *самохідний міномет*, *баштова кулеметна установка з дистанційним керуванням*, *бойовий модуль "Іва"* ("Грім", "Десна", "Воля-Д"), *безпілотник "Фантом"*, *бойова роботизована платформа "ЛАСКА"*, *броневий автомобіль "Отаман"*

("Тритон", "Барс", "Козак", "Новатор", "Варта", "Фортеця", "SAXON"), *БМП*, *танк "Ятаган"*, *комплекс крилатих протикорабельних ракет "Нептун"*, *авіаційні керовані ракети "повітря – повітря" Р-27*, *безпілотні авіаційні комплекси* й ін. Ця лексика стала невід'ємною складовою щоденного інформаційного буття українського суспільства.

Мовні новотвори простежуються і в лексико-семантичній групі "військова тактика", зокрема: *нулі* 'лінія зіткнення з ворогом', *передок* 'перша лінія оборони війська', *зеленка* 'лісиста місцина, де розташувалися військові підрозділи'; на позначення 'бойових дій' залежно від їхньої специфіки використовуються лексеми *дискотека*, *дзеркальна тиша*, *приход*, *есемеска*; на позначення процесу 'ліквідації ворогів' – номен *чорнобаїти* 'регулярно знищувати велику кількість ворожої техніки та живої сили' (мотиватором новотвору є назва села Чорнобаївка поблизу Херсона, де розташований аеродром, на якому базувалися війська окупантів, що були неодноразово знищені ЗСУ. Лексема *чорнобаїти* розширила своє значення – 'постійно робити одне й те саме, не отримуючи задоволення та іншого результату': *Ворог не перестав чорнобаїти*; *Я почорнобаїв та знову повернувся до колишньої*. Лексему *Чорнобаївка* ще вживають як синонім до слова *дежавю*, *забайрактарити / заенлоїти / застінегерити / заджавелінити* – 'спалити ворожу техніку з використанням відповідних різновидів зброї'; на позначення поняття 'ракетна атака' в українському сегменті Twitter частовживаним став новотвір *бледіна / бледина*, 'оголосити повітряну тривогу' – *бледіна вже вилетіла* (*Знову на Одесу бледина летить, хутчіш в укриття!*). Зауважимо, що остання інновація є калькуванням англ. *bledina*, що тлумачиться як 'смертельно потворна сучка', згідно з міжнародним сленговим словником *Urban Dictionary*.

Зауважимо, що окреслюється група новотворів топонімічного походження на позначення незламності українського народу, стійкості та мужності – 'боротися, знищувати ворога', зокрема: *відірпінити* (походить від назви міста Ірпінь), *перегостомелити* (від назви міста Гостомель); *начорнобаїти* (від назви села Чорнобаївка).

Війна неминує породжує загибель військових і мирного населення. Бойові втрати агресора, як і сам процес, номіновано в українській мові лексемами *задвухсотити*, *затрьохсотити*, *присвітити* ('завдати втрат ворогові: поранити чи ліквідувати'), *Е-могила* – 'українська державна програма зі знищення рашистських загарбників'.

Змін зазнала і лексико-семантична група "військове спорядження", оскільки російсько-українська війна 2022 р. сприяла ввезенню на територію України сучасного іноземного спорядження, зброї, техніки, засобів самозахисту тощо. Зокрема наші звитяжці вбираються в *мультикам* 'військовий одяг' (*штани мультикам МТР*), *убакс* 'бойова сорочка', *номекс* 'вогнетривка, водонепроникаюча куртка', *парка* 'куртка певного крою', *норги* 'військова кофта', *підсель* 'військовий польовий костюм', *гірка альфа* 'військова форма', *цифра / термуха* 'сучасний військовий одяг', *кавер* 'чохол на каску', *педалі* 'узгальнена назва військового взуття', *черевики тактичні демісезонні* 'черевики із завищеними берцями', *черевики ОМОН* 'дихаючі текстильні черевики з 3D підкладкою та глухим клапаном', *черевики ПОЛІГОН* 'черевики з високими берцями', *черевики ТИТАН* 'міцні черевики на грубій підшві', *напівчеревики на ПУП* 'тактичні літні напівчеревики'.

До новотворів належать назви поширеного в Україні спецобладнання наших захисників – *птічки*, *очі й ночіники* –

дрони і прилад нічного бачення; бандеромобілі 'бойові автомобілі ЗСУ, що мають підвищену прохідність, оснащені великокаліберним стрілецьким озброєнням і мінометами'. Традиційно в армії харчуються *балабасами*, а також *ніштяками*, *мамалігою* чи *тушняком* [14].

Висновки. Мовним маркером російсько-української війни 2022 р. стали новотвори, які закумуляували в собі весь спектр емоцій українського народу до агресора, його політичних поплічників у Європі та світі, а також ставлення українців до бездіяльності та пасивності переважної більшості росіян. Мотиватором творення нових слів були прізвиська визначних політичних діячів чи відомих публічних фігур, їхні домінуючі ознаки та риси, герої творів, український топонімікон, запозичення й ін.

Для виявлення міри усталення в лексиконі нової назви, її активності й значущості у процесах номінації та комунікації, Є. Карпіловська пропонує використання поняття *функціональний потенціал інновації*, визначаючи його як сумарний показник кількості й потужності парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних (асоціативних і дериваційних) відношень інновації з іншими, старими й новими, номінаціями в словнику і в тексті [2, с. 153]. Зауважимо, що функціональний потенціал інновації можна виявити лише з плином часу, хоча б 10–15 років, тому цей аспект дослідження не втрапить своєї актуальності в майбутньому. Долю проаналізованих новотворів визначить час і українці, хоча переважна їхня більшість воліла б не знати та не творити подібних "нових" слів.

Список використаних джерел

1. Жайворонок В.В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32–46.
2. Карпіловська Є.А. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги / Є. А. Карпіловська // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 148–158.
3. Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) / / Є. А. Карпіловська // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 3–29.
4. Клименко Н. Новотворення чи мавпування? / Н. Клименко // Урок української. – 2004. – № 10. – С. 23–25.
5. Клименко Н. Ф. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, І. І. Даниленко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 96–111.
6. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на поч. XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вища школа, 1985.
7. Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – 2-е изд. – М. : Языки русской культуры, 2000.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010.
9. Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – 2-ге вид., переобл. / О. А. Стишов. – К. : Пугач, 2005.

10. Стратулат Н.В. Інноваційна лексика як результат соціальних умов мовного існування (на матеріалі тлумачного словника української мови в 20-ти томах) / Н. В. Стратулат // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство). – 2014. – Вип. 6. – С. 207–213.

11. Horečky J., Buzássyová K., Bosák J. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. – Bratislava, 1989.

12. Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. – Innsbruck ; Opole, 2003.

13. Електронний ресурс. – Режим доступу: https://censor.net/ua/news/3331382/dvoh_diteyi_v_ukrayini_nazvaly_yan_djavelin_ta_djavelina_minijust

14. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://osvitanova.com.ua/posts/5491-10-neolohizmiv-iaki-porodyla-viina-rosii-proti-ukrainy>

References

1. Zhaivoronok, V. (1999). Leksychna pidsystema mowy i znachennia movnykh odynits. [The lexical subsystem of the language and the meaning of language units]. *Movoznavstvo*, 6, pp. 32–46. (In Ukr.).
2. Karpilovska, Ye. (2008). Vplyv innovacii na stabinist movnoi systemy: regulatory systemnoi rovnovagy. [The influence of innovations on the stability of the language system: regulators of system equilibrium]. *Movoznavstvo*, 2–3, pp. 148–158. (In Ukr.).
3. Karpilovska, Ye. (2004). Dynamika suchasnoi ukayinskoj mowy v slovnykakh novoho pokolinnya (proekt serii slovnykiv novoi ukayinskoj leksyky). [Dynamics of the modern Ukrainian language in dictionaries of the new generation (a project of a series of dictionaries of the new Ukrainian vocabulary)]. *Ukrainska mova*, 3, p. 3–29. (In Ukr.).
4. Klymenko, N. (2004). Novotvorennia chy mavpuvannia? [Innovation or monkeying around?]. *Ukrainska mova*, 10, pp. 23–25. (In Ukr.).
5. Klymenko, N., Karpilovska, Ye., Danylenko I. (2003). Dynamika slovnykovoho skladu suchasnoi ukayinskoj mowy na tli mizhslovianskykh paralelei. [Dynamics of the vocabulary of the modern Ukrainian language against the background of inter-Slavic parallels]. *Movoznavstvo*, 2–3, pp. 96–111. (In Ukr.).
6. Muromtseva, O. H. (1985). Rozvytok leksyky ukayinskoj literaturnoi mowy v druhii polovyni XIX – na poch. XX st. [The development of the vocabulary of the Ukrainian literary language in the second half of the 19th century - at the beginning 20th century]. Kharkiv : Vyshcha shkola. (In Ukr.).
7. *Russkii yazyk kontsa XX stoletia (1985-1995)*. (2000). [The Russian language at the end of the 20th century (1985-1995)]. M. (In Rus.).
8. Selivanova, O. (2010). *Linhvistychna entsyklopediia*. [Linguistic encyclopedia]. Poltava: Dovkilia-K. (In Ukr.).
9. Styshov, O. (2005). *Ukrainska leksyka kintsia XX stolittia (na materiala mowy zasobiv masovoi informatsii)*. [Ukrainian vocabulary of the end of the 20th century (based on the language of mass media)]. Kyiv. (In Ukr.).
10. Stratulat, N. (2014). Innovatsijna leksyka yak rezultat sotsialnykh umov isnuvannia (na materiali tлумачного словnyka ukayinskoj mowy v 20-ty tomakh). [Innovative vocabulary as a result of social conditions of language existence (based on the material of the explanatory dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes)]. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Seria 8. Filologichni nauky (movoznavstvo)*, 6, p. 207-213. (In Ukr.).
11. Horečky, J., Buzássyová, K., Bosák, J. (1989). *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava. (In Slov.).
12. *Słowotwórstwo / Nominacja* (2003). Red. nauk. I. Ohnheiser. Innsbruck ; Opole. (In Pol.).
13. https://censor.net/ua/news/3331382/dvoh_diteyi_v_ukrayini_nazvaly_yan_djavelin_ta_djavelina_minijust (In Ukr.).
14. <https://osvitanova.com.ua/posts/5491-10-neolohizmiv-iaki-porodyla-viina-rosii-proti-ukrainy> (In Ukr.).

Надійшла до редколегії 25.04.22

Svitlana Grytsenko, Doctor of Philology, Professor
 ORCID:0000-0002-2587-7525
 e-mail: ap730518@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LANGUAGE INNOVATIONS OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2022

Changes in society and in different areas of human activities, new historical and geopolitical conditions of existence of modern European states bring significant amendments in communicative strategy of speakers, help to appear innovative words and meanings, which reflect new facts of life of society. Social reasons of lingual changes are bound to communicative function of language, to desire to implement own abilities in providing of needs of society in communication, which helps to seek the most useful and semantically full tools of nomination. Newly created words "code" information in different aspects about particularities of life of certain epoch. Their quantity grows in critical moments of development of society, and Russian-Ukrainian war in 2022 became one of them. Innovations in language have collected all specter of emotions of Ukrainian people to invaders, their political assistants in Europe and world and attitude of Ukrainians to impotence and passivity of majority of Russians. Surnames of famous political persons and public figures (макроніти, шойгувати, кадирити кітими, арестовлення, байденотерія, путінферштеєр), their dominant properties (кремлівський терорист, рашистський фюрер, гебіст-рашист, путіночет, путлер, лаптенфюрер, хапутін, капутін, пітерський гопник, директор бюро ритуальних послуг, бункерний хробак, кадебістський маніяк), literature characters (орку), Ukrainian toponyms (чорнобайіти, начорнобайіти, відірпінити, пережостомелити), borrowing (путінферштеєр, байрактар, джавелін, стінгер) and other words were a motivator of creation of new words. Ukrainians use "language shield" as powerful tool of resistance against invaders, which helps to identify occupants by code words, using well known "shibolet" method, used in military tactic in many states in world.

Keywords: neologism; lexical-semantic group; motivating word; derivative; composite; borrowing; nomination; communicative function.

УДК 821.161.2-31.09Шев:355.1-057.36(=161.1)(47+57)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.03>

Анна Гудима, канд. філол. наук, асист.
ORCID: 0000-0003-2081-0791,
e-mail: hudyma_annia@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ШЕВЧЕНКІВ ПОГЛЯД НА РОСІЙСЬКУ ВОЄНЩИНУ У ЙОГО ПОВІСТЯХ

Аналізуємо різні аспекти російської воєнщини, виявлені Т. Шевченком у повістях "Наймичка", "Княгиня", "Несчастный", "Близнецы", "Капитанша", "Художник", "Прогулка с удовольствием и не без морали", частково – "Музыкант". А саме: життєвий уклад військових російської армії – як діючих, так і відставних, їхні моральні принципи, манери поведінки, суспільне становище, власне військова складова життя, зокрема освіту і фронтову науку. Добре обізнаний із життям військових, письменник створює цілісну картину світу цього стану. У Шевченкових повістях постає шеренга діючих і відставних військових російської армії, невід'ємними супутниками життя яких стають картярство й пиятика. Звертаючи свою увагу головним чином на кавалерію, Т. Шевченко називає її академією, що виховує бездушних автоматів. Автор спростовує уявлення про благородство російського офіцерства.

Цілковита відсутність почуття любові – те, що притаманне цим військовим. Показовими є образи-персонажі корнета (повість "Наймичка"), капітана ("Капитанша") і Зосима ("Близнецы"). Життєвий шлях останнього змстовно перегукується із графічною серією "Блудний син" Т. Шевченка. Недаремно автор називає Зосю блудним сином. Згідно з концепцією автора, блудний син – військовий, загрузлий у численних гріхах, – не здатний на переродження, а російська воєнщина змальована як фактор знелюднення людини.

Військова служба як така за суттю в повістях охоплює лише деякі короткослівні згадки про французько-російську і російсько-турецьку війни. Тож військова справа назагал у повістях показана як "військове квартирування", що лягало тягарем на плечі місцевого населення, але головним чином призводило до масового покритництва. І саме в нарузі над українським дівоцтвом – покритництві – Т. Шевченко вбачає найбільше, найрозповсюдженіше зло російської військової машини.

Супротивними типовому образу російського воєнщини постають українські рекрути Яким Туман ("Капитанша") і Яків Обеременко ("Прогулка с удовольствием и не без морали"). Самі знедолені, але, попри це, людяні й наділені справжнім благородством, вони виявили істинно християнську турботу про ближнього і зуміли уникнути деструктивного, ба навіть дегеративного армійського впливу.

Ключові слова: Т. Шевченко, російська воєнщина, образ військового, образ великодушного солдата, образ покритки.

Вступ. У світлі сучасної російсько-української війни знову і знову підтверджується актуальність проблематики Шевченкових творів. Наразі нашу увагу в цьому контексті привернули різні аспекти російської воєнщини, показані Т. Шевченком у повістях, а саме: життєвий уклад військових російської армії – як діючих, так і відставних, їхні моральні принципи, манери поведінки, суспільне становище, власне військова складова життя, зокрема освіта і фронтова наука. Добре обізнаний із життям військових, письменник створює цілісну картину світу цього стану.

Методологія дослідження. Тож ми ставимо собі за мету дослідити буття військових російської армії в його типових виявах в інтерпретації Т. Шевченка-прозаїка.

Предметом дослідження є російська воєнщина в повістевому доробку Т. Шевченка, тобто образи військових російської армії, їхній життєвий уклад та звичаї, становище військової справи як такої на теренах імперії.

Об'єктом студії виступають повісті "Наймичка" (1852–1853), "Княгиня" (1853), "Несчастный" (1855), "Капитанша" (1855), "Близнецы" (1855), "Художник" (1856), "Прогулка с удовольствием и не без морали" (1855–1858), частково – "Музыкант" (1854–1855).

Історія дослідження питання. Російська воєнщина, зазвичай привертає увагу дослідників у зв'язку із Щоденником Т. Шевченка, тоді як щодо повістевого доробку автора, за нашим спостереженням, це питання не знайшло належного висвітлення. Так, наприклад, образи військових поступаються іншим групам образів у проявлюваному дослідницькому інтересі. Наприклад, О. Білецький виділяє в повістях Т. Шевченка три соціальні групи: закріпачене селянство Російської імперії; великі поміщики, панівний клас; дрібні землевласники – "старосвітські поміщики" [1, с. 227], уникаючи згадування військового стану. О. Єременко, своєю чергою, аналізуючи стрижневі структури образів повістевого доробку Т. Шевченка: "образи наратора / автора; образи / персонажі; образи-концепти (шлях, кобзар, дерево, могила, чумаки); образи-тропи" [3, с. 67], – серед образів-персонажів зупиняється

винятково на жіночих образах. І. Лімборський, виявляючи визначальні риси епічних персонажів у творчості Шевченка, звертає увагу, зокрема, на принципи зображення образів військових [4]. Це робить і О. Боронь, пропонуючи узагальнений погляд на художню своєрідність прози Шевченка [2].

Застосовуємо літературознавчі методи аналізу і синтезу; водночас враховуємо контекст усього повістевого доробку письменника.

Результати дослідження. У Шевченкових повістях постає шеренга діючих і відставних військових російської армії, образи яких автор наділяє реальними рисами, притаманними цьому стану. Образи-персонажі військових, "як правило, постають статично, тобто виявляються нездатними до внутрішнього саморуху і розвитку, діють... за певним стереотипом, який із кожним новим епізодом дедалі більше розкриває ницість і аморальність їхньої природи" [4, с. 60].

Військова служба як така за суттю – воєнна справа – у повістях охоплює лише деякі короткослівні згадки про французько-російську війну, власне про її переможний фінал, і російсько-турецьку. Так, із подіями 1812 р. до певної міри перегукується часовий вимір повістей "Капитанша" та "Близнецы", а згадка про оборону Севастополя зринає в повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали". У повісті "Близнецы", зауважимо, ідеться і про великий добровольчий рух в Україні того часу: "Зашевелилася она, моя родная маты: зашевелилося охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское" [6, с. 21]. Проте "когда кровавые события пришли к желанному концу и зубастого французского зверя заперли в англицкую конуру, то и наше славное воинство разбрелось по хуторах и селах и, сложа доспехи бранные, взялося за плуги и рала" [6, с. 21]. Власне, у цьому разі як виняток показано військо, що відповідає своєму призначенню: захищати свою землю. Коли така необхідність зникла, раніше славне воїнство взялося до інакшого – рільничого – дбання про рідну землю. Тож військова

справа, згідно з текстом Шевченкових повістей, назагал зводиться до "військового квартирування", що лягало тягарем на плечі місцевого населення, але головним чином призводило до масового покритництва, – а військові частини та їхні представники описані в періоди між походами.

Картярство й пиятика, спостерігаємо у творах, – невід'ємні супутники життя військових [13, с. 184], понад це, за висловом залюбленого у воєнщину автора вставної повісті "Капітанша", – куріння трубки і вживання горілки становлять "единственные прелести солдата" [7, с. 314]; погусарити ж – означає вдатися до пиятики [7, с. 304], а гусарські подвиги – це і є пиятика [12, с. 236]. Інша річ, про що також говорить Т. Шевченко, "можно и водку пить, и честным быть. Одно другому не мешает" [10, с. 86], однак образи-персонажі військових за невеликим винятком не володіють цією чеснотою.

Звертаючи свою увагу головним чином на кавалерію, Т. Шевченко називає її академією, що виховує бездушних автоматів, псарів і гравців [12, с. 281–282]. А в повісті "Княгиня" перед читачами розгортається типовий побут російської драгунії у всій оздобі – псарня у кімнатах, невинні бенкети і пияцтво:

А еще, бывало, как зазовет к себе на охоту всю свою драгуню из Козельца, то Господи и упаси! Наедут пьяные, грязные, скверные такие, что не дай Бог и во сне таких увидеть. Да еще всякой возьмет себе по денщику, такому же скверному, как и сам, и не день, и не два, и не три, а целую неделю гостят. А что они за эту неделю наделают в комнатах, так я и рассказать стыжуся. *Свынынецъ*, настоящий *свынынецъ* (тут і далі виділення автора. – А. Г.)! ... Отут-то я только узнала, что значит драгуния! [8, с. 167–168].

Автор спростовує уявлення про благородство російського офіцерства, що, хоча є таким за назвою – як належне до дворянського стану, але не за своїм життям. Тому з іронією називає військових благородною молоддю [6, с. 66]. Військовий стан змальований як такий, що відстав від сучасників на шляху просвіти, про що автор висловлюється в показово жартівливий спосіб на початку повісті "Близнецы". Розвиваючи свої міркування в тому ж ключі, Т. Шевченко промовляє і не легковажно: "Военный, вполне военный человек, он лучше загнет лишний угол или возьмет у жида лишнюю бутылку самодельного рому... чем [захочет] выписать мудрую книгу какую-нибудь..." [6, с. 11]. У повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" з цього приводу Т. Шевченко вже цілком серйозний: "Штык и книги – самая дикая дисгармония" [12, с. 222].

Дві повісті з-поміж інших – "Капітанша" і "Близнецы" – прицільно показують діяння і побут військового стану. Перший твір охоплює часовий вимір усієї рекрутської служби Якіма Тумана, включаючи 1812 р. і 1830-й – рік Польської революції. Другий кидає світло на життя різних формувань військових: від привілейованого – петербурзького – до відсталого, Богом забутого степового укріплення. Попри те, що в першому разі оповідачем виступає "справжній суворовський солдат", який демонструє захоплення військовою службою, знаходимо й інформативні зауваги щодо деяких аспектів російської воєнщини, зокрема безглузлого обмундировання військових:

...страшно было смотреть, когда его, бедного, одевают в полную боевую амуницию. Два одевают третьего, а когда оденут и поставят на ноги, так уж и стой. А уж если, Боже сохрани, споткнулся да упал, так уж так и лежи: сам не встанет, нужно опять два человека, чтобы поставит его на ноги. А ко всему этому прибавьте белого сукна шинели; это такая была обуза для солдата, что он, бедный, не знал, что с нею делать: вместо того, чтобы защищаться от непогоды шинелью, он должен ее защитить. В настоящее время русский солдат в отношении обмундировки просто

богдыхан китайский. Мундир только его немножко безобразит. Ну, да и этот недостаток со временем заменят чем-нибудь поблагорпистейнее [7, с. 313].

Інтерес також викликають зауваги щодо "навчання фронту" рекрутів у часі до французько-російської війни – засобом багатомісячних фізичних покарань, що бачимо на прикладі історії служби Якіма Тумана. Проте підставою саме таких навчань – через побої хмизом – була відсутність необхідних знань щодо поводження з рекрутами.

У повістях "Наймичка", "Капітанша", "Близнецы" автор показує вплив військового на долю поодинокі людини, що виявляє любов і довіру до нього (Лукія і Якілина) або ж вимушено стає його заручницею (Варочка). Після покритництва Лукії її матір помирає, батько спивається, хата перетворюється на пустку, однак її саму рятує материнські почуття ("Наймичка"). Натомість покинута напризволяще Якілина (дружина Зосима) разом зі своєю дитиною гине ("Близнецы"). Тоді як Варочці завдяки люблячому названому батькові Якіму Туману в подібній ситуації вдається повернутися до нормального життя ("Капітанша"). Цілковиті відсутність почуття любові – те, що притаманне цим військовим.

А проте Т. Шевченко також показує і що стається в тому разі, коли драгун вершить долі багатьох підлеглих йому людей. Ідеться про образ князя Мордатова з повісті "Княгиня", що несе в собі цілковите виродження людяності і втілює потворне обличчя російської військової машини в умовах всездозволеності. Господарювання цього драгуна обернулося зубожінням української людності й голодом на селі:

...люди в селе пухли от голоду и здыхали, как ти собаки, без святой исповиди и причастия... А другое наше горе было то, что наш князь, ничего этого не видя, назовет к себе гостей, свою драгуню из Козельца, и с людьми, и с лошадьми, и с собаками, да и кормит их, и поит целый месяц. ... Вы, может быть, думаете, что у нас хлеба не было? Мыши его ели в скирдах и в коморах. Лет пять можно было б прокормить не только наше село, а весь Козелец [8, с. 169].

Прикметними є образи-персонажі корнета ("Наймичка"), капітана ("Капітанша"), Зосима ("Близнецы"). Так, спонукник Лукії – корнет – є другорядним персонажем повісті, що розкривається у стосунку до українського дівочтва та в низці інших епізодів. Корнет покинув Лукію з немовлям на руках, а зустрівши її знову, не лише не шкодував про скоєне, а задався цілком схилити до любовців. Його свавільну поведінку спостерігаємо в епізоді, коли корнет та інші "неистовые псары" [10, с. 83] підіхали до воріт хутора Якіма Гирла і взяли їх ламати. Їхні дії спонукали Якіма – на питання дружини Марти: "Что там за воротами?" [10, с. 83] – до відповіді: "Татары подступили" [10, с. 83]. Лише присутність Лукії зупинила корнета від побиття Якіма арапником. А цілковиту байдужість до людського горя бачимо в його ставленні до знедоленого батька Лукії. Автор зображає і типовий для російського офіцерства побут корнета.

У повісті "Капітанша" зображений красень капітан аристократичної фамілії, що закохує в себе і молоде офіцерство, і жіноцтво Муром, де стояла його частина, – "самый беспардонный кутила, а в то время это была не последняя добродетель" [7, с. 321]. І навіть попри його одруження, що стало явним для загалу, вплив капітана на жіноцтво продовжувався. Упродовж двох років він "разыграл еще с десяток слезных мелодрам" [7, с. 323]; "...шалости капитана становились похожими на денной разбой" [7, с. 326], а неможливість позбутися від нього при цьому демонструє безкарність офіцерства.

Із повісті "Близнецы" дізнаємося, що саме обрана військова стежа для Зосима Сокири перетворила його на

"заслуженого вора, п'яницю и привилегированного картежника" [6, с. 106]. Недовгий кар'єрний зліт, – після навчання військової справи в кадетському корпусі Полтави Зосим Сокира служить у дворянському полку в Петербурзі, стає гвардійським офіцером – прапорщиком, – обертається болючим падінням. За п'яну бійку переведений із гвардії до армії, потім в астраханський гарнізонний батальйон, а звідти рядовим в Орську фортецю "за разные противузаконные и безнравственные поступки" [6, с. 91]. Автор показує, як зневага до батьків, постійна брехня, п'ятика стають супутниками життя військового, що, зрештою, перетворюється на бездушний автомат.

У повісті "Близнецы" Т. Шевченкові вдається порушити питання і русифікаторського впливу армії. Так, свій лист після закінчення кадетського корпусу Зосим підписує як Сокирин. На це його названий батько Никифор Федорович відповів: "Сокирин, Сокирин, – худой знак" [6, с. 60].

Звільнений від військової служби Зосим, прибувши на хутір, перетворює дім на "кабак и игорное сборище" [6, с. 102], а свою названу матір – "почтеннейшую кроткую старушку Прасковью Тарасовну" [6, с. 102] – виганяє з дому. Автор показує Зосима людиною, що нею цілковито володіють "гнусные страстишки" [6, с. 102]. Його життєвий шлях змістовно перегукується із серією "Блудный сын" Т. Шевченка. Недаремно автор називає Зосю блудним сином [6, с. 106]. Згідно з концепцією автора, блудний син – військовий, загрузлий у численних гріхах, – не здатний на переродження, а російська воєнщина змальована як фактор знелюднення людини.

Загдуючи епізодичні образи, у повісті "Несчастный" серед діючих військових, окрім недоумкуватого Іпполіта, зустрічаємо мічмана із Кронштадта, що звабив мамзель Шарнбер – обох "благородних". У повісті "Художник" також фігурує "удалый мичман" [13, с. 171] із Кронштадта, на ім'я Саша Оболонський, світський юнак із "разбитною манерою" [13, с. 161], від якого художникова улюблениця Паша народила дитину. Попри це, мічман був підвищений до лейтенанта. Зрештою, висновуємо на підставі Шевченкових творів, аморальність поведінки військових, зокрема у ставленні до жінки, жодним чином не впливала на їхнє просування по службі. Це підтверджується і кар'єрним зростанням Зосима Сокири, який, попри зваблення ним міщанки Якилини, попри п'яні бійки, "близилась уже к чину капитана" [6, с. 68].

Безкарність наразі вищих щаблів військових демонструє образ полкового ад'ютанта повісті "Капитанша" ("хватища на все руки" [7, с. 307]), що з-поміж іншого (золота та алмазів) із Франції вивіз на батьківщину і пажа-француза, переназваного Володькою. Як з'ясувалось, Володька був жінкою, що завагітніла від ад'ютанта і згодом померла під час пологів. Як наслідок, після оприлюднення цієї історії полковий командир наказав "предать это дело забвению" [7, с. 311].

Військова служба, демонструє автор, впливає на характер, звички людини, залишаючи слід на все подальше життя. Так, прозаїк розповідає про побут відставного ротмістра Хлюпіна (повість "Несчастный"): "Большую часть дня он проводил или на псарне, или на конюшне. Или же упражнял в благородном занятии стрельянием из пистолета в цель, которую устроил у себя в кабинете на случай дурной погоды" [11, с. 247–248]; "Лишь бы его борзые не хворали, потому что скоро начнется травля зайцев. А до детей ему какое дело..." [11, с. 248] тощо. Таким самим, позбавленим почуття любові і турботи про виховання своєї дитини, постає і батько дружини ротмістра Хлюпіна – Марії Федорівни – прапорщик. Зазнавши невдач у військовій службі, він спився.

Відтак був відправлений у відставку у степове укріплення. Тож як син своїх батьків Іпполіт Хлюпін не випадково помітно дегенерує порівняно з ними.

У житті ж відставного ротмістра Курнатовського, "человека во всех отношениях благородного" [12, с. 262], – про що з іронією говорить автор, зосереджені всі невід'ємні речі, що становили цінність для військового: як "ужаснейший волокита" [12, с. 262] він влаштував у своєму домі гарем; відряду знаходив у конюшні і псарні, займався непробудним картярством.

Звертаючись до образу позитивного героя, відставного ротмістра Віктора Олександровича (повість "Капитанша"), понад це – людини, вартої наслідування у ставленні до своїх підданих, літературно і музикально обдарованої, – без сумніву, одного з найкращих представників поміщицького стану, також помічаємо присутність військових звичок у його цивільному житті. Так, читаємо: "Он уже лет пять как оставил службу, но и теперь непрочь был погусарить при удобном случае и жаловался только на упадок физических сил, т. е. на головную боль после попойки" [7, с. 304]. А окрім того, автор підкреслює здатність військового виховання і досвіду заміщати попереднє виховання: "Воспитывался он... в Нежинском лицее, в одно время с незабвенным нашим Гоголем, потом служил в каких-то гусарах, и служил с таким успехом, что и тени в нем не осталось прежнего воспитания" [7, с. 303–304].

Військова кар'єра зображена як єдино бажана для дворянства. Однак ідеться саме про престиж, а не служіння батьківщині. Така ідея відсутня в торувальників військового шляху. І покликання людини при цьому значення немає. Так, батько Віктора Олександровича, попри мистецьке покликання сина, наперед визначив його майбутнє: "...меня отвезли в Шляхетный кадетский корпус, и из меня действительно вышел настоящий солдат и больше ничего" [7, с. 327]. Тут мається на увазі занедбання мистецького покликання.

Читач повістей Т. Шевченка має змогу побачити правдиве відтворення способу сприйняття військових різними категоріями людей першої половини XIX ст. Серед вищого суспільного прошарку, насамперед жіноцтва, спостерігаємо пієтет перед тим, що мало подобу воєнного, зокрема мундира. Так, надвіши гвардійський мундир, Зосим Сокира, "вдруг почувствовал в себе таинственную силу магнита для прекрасных очей" [6, с. 74] й інстинктивно вдавався до залицянь, і майже завжди з успіхом. Обожнювання еполет, аксельбантів – "шаманское поклонение мишуре" [12, с. 237], за Т. Шевченком, – яскраво демонструє кузина наратора повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" та відставний ротмістр Курнатовський, готовий до дуелі заради відстоювання еполет тощо. Тому на тлі загального захоплення світською публікою офіцерством – в повісті "Музыкант" ліричний герой, не побачивши на балу в Качанівці жодного мундира, виявляє неабиякий подив. Відсутність військових – небажання приймати їх – демонструє певні зміни у суспільній свідомості.

Вставна ж повість "Капитанши", автором якої є "настоящий суворовский солдат" [7, с. 327], до певної міри виявляє захоплення воєнщиною і позитивний погляд на неї, хоча тут же йдеться про п'ятику і куріння трубки як "единственные прелести солдата" і оповідається про покритицтво як наслідок діянь військових.

Окремо слід сказати про солдатів степових укріплень, яких автор називає нещасними: Іпполіта Хлюпіна, написаного в рядові на прохання матері, людину, не роззвинену ні розумово, ні духовно ("Несчастный"), і

Зосима Сокиру, душевно нечутливого і пияка ("Близнець"). А поруч із цими моральними виродженнями нещасним названо і насельника степового укріплення, образ якого втілює в собі і події з життя самого Т. Шевченка. Вдаючись до тексту Щоденника Т. Шевченка, що містить смислові перегуки з досліджуваними творами, знаходимо підстави для подібного висловлювання. Ці образи різні, але є те, що споріднює їх, а саме солдатство, "самое бедное, самое жалкое сословие... У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все" [14, с. 15]. Звідси і їхня спільність у нещасті.

У повістях спостерігаємо долі коханок, зведениць і дружин військових. Тисячі зведениць, промовляє Т. Шевченко, слідує за ескадронами [10, с. 102]. Хтось – вкорочує собі віку, як матір близнюків ("Близнець"), хтось – приховує свої злочини і сором "в глухих притонах всякого разврата" [6, с. 12], хтось стає дітовбивцями і карається за свій злочин у Сибіру. А проте, вплив військових на українське дівочтво, своєрідне зачарування ними, попри розголос покритництва, залишався вкрай значимий. Про це читаємо в низці повістей – "Близнець": "...если полк, чего Боже сохрани, простоит на квартирах хоть несколько дней; тогда выход его сопровождается слезами и очень часто самыми искренними слезами. Я это говорю только в отношении прекрасного пола" [6, с. 12]; "Наймичка": "А жницы! О мои родные жницы! Никакие кровавые драмы вас не научат! Новина – ваш проклятый идол, новина, перед которыми вы кладете все, часто честь, а за нею и жизнь свою бесталанную!" [10, с. 61] тощо.

Саме в нарузі над українським дівочтвом – покритництві – Т. Шевченко вбачає найбільше, найрозповсюдженіше зло російської військової машини:

Да, таки дала знать себя эта проклята драгуния! Не одна *чорнобрывка* умылася слезами, провожавши эту иродову драгунию. В одном нашем селе осталось четыре *покрытки*. А что же в Оглаве? да в Гоголеве? Там, я думаю, и не пере-считаешь! Горе нам! Горе нам з тымы драгунами! [8, с. 165].

Прикметними з цього приводу є і слова Якіма Гирла:

Бог его святой знает, когда эти уланы от нас уйдут? Прогневали мы милостивого Господа; вот уже четвертый год стоят да и стоят. Как будто навеки тут поселились. И что тот дурень турок думает, хоть бы войну скорее начал. А там бы, может, Бог дал бы, и улан от нас вывели на войну. ... А то грех, да и только с ними! Теперь хоть бы и наши Бурта – велико ли село? А люди добрые говорят, что уже третью *покрытку* покрыли [10, с. 85].

Наївність і довірливість українського дівочтва як вражлива національна риса спрацьовує у сприйнятті москалів. Часто українські дівчата, спокушені російськими військовими, ставали їхніми добровільними коханками. Так, у повісті "Наймичка" не лише Лукія, але й Одарка, і не лише вона стають жертвами корнета.

Его (корнета. – А. Г.), – промовляє до Лукії її землячка стара московка, – недавно вывели из нашего села у какое-то другое село на квартиру. И что же ты думаешь? Найшлася така дура, что и туда за ным пошла. Может быть, знала Одарку *Нориену*, так вот она сама. Та й пыхо ж он с нею здесь и выдывал! Да и то правда, с одной ли ею! [10, с. 100].

З іншого боку, навіть небажання дівчини до стосунків із військовим, не було перешкодою до його свавілля у ставленні до обраної жертви. У повісті "Капитанша" автор змальовує долю красуні Варочки, що впала в око капітанові. Попри застережні заходи Тумана, капітанові вдається вивезти острижену Варочку до Вологди неначе свою прислугу – козачка Климку.

Однак і доля дружини військового була вкрай нещасною, як це демонструє Т. Шевченко. Як-от матері Марії Федорівни, дружини відставного ротмістра Хлюпіна (повість "Несчастный"): упродовж декількох років вона з дитиною "шлялася за своим прапорщиком или, лучше сказать, за ротою, пока, наконец, от недостатка, горя и всяческих лишений не впала в чахотку и вскоре умерла" [11, с. 245]. Поневірянь і трагічної смерті зазнала дружина Зосима Сокири Якилина, зваблена Зосимом, що був вимушений поборитися з нею. Її життя обірвалося на тому, що вона зі своєю дитиною "валялись [на] грязной астраханской улице, пока вас не прибрала и не похоронила великодушная полиция" [6, с. 68]. До неї автор звертається з такими словами:

О моя бедная Якилыно! Если [бы] ты могла провидеть свое бесталанье, свою горькую будущую долю, ты убежала бы в лес или утопилась бы в гнилом Остре, но не венчалась бы с благородным офицером. Но ты, простодушная мещанка, в глубине непорочной души своей веровала пустой фразе, что любовь нежная укрощает и зверя лютого [6, с. 68].

Т. Шевченкові очевидним було зворотнє: для військового змінити звичний уклад його життя було майже неможливим, та й побут не відповідав потребам родини. Тож заміжжя з військовим автор називає настільки великою жертвою з боку жінки, "что мало-мальски порядочный мужчина не должен бы ее не только помогать, но даже и желать" [11, с. 245]. Щоправда, від цього автор відступає, коли показує переродження відставного ротмістра Курнатовського.

"...Великодушный солдат". Саме такою є друга назва вставної повісті "Капитанши", що докладно розповідає про службу Якіма Тумана. А полягала вона ось у чому: це квартирування впродовж шести років у Володимирській губернії; ходіння на француза, дворічне квартирування у Франції, далі – квартирування містами імперії. Туман – чужий будь-якій воєнщині, не навчений навіть стріляти. В армії грає на барабані, на квартирах – шие чоботи. Він – відданий і люблячий батько, а після народження Варочкою дитини від капітана – її вимушений чоловік, що порятував зведеницю від ганьби. Virізніють Тумана людяність і тепло у ставленні до матері Варочки і її самої. І тут необхідно наголосити, що цей барабанний староста був українцем-рекрутом. Ветеран-корчмар своїм життям руйнує стереотипи щодо людей подібного з ним безпросвітнього становища. На переконання Т. Шевченка, така людина варта наслідування.

Спостерігаємо неприховане захоплення автора людиною, що звершила моральні подвиги за нелюдських умов солдатської служби:

Я смотрел на него не как на простого корчмаря-ветерана, а как на рыцаря великих нравственных подвигов, как на человека-христианина в самом обширном смысле этого слова. И, признаюсь, завидовал ему. Он в моих глазах казался совершенно счастливым, да иначе и быть не могло. Человек, так высокоблагородно исполнивший свои обязанности в отношении к ближнему, даже в нищете и одиночестве должен быть счастлив [7, с. 338].

Проте Туман був винагороджений зовні достатком та друзями, а внутрішньо – почуттям щастя. Не можна не помітити подібність між образом Тумана і самим Шевченком: їхньою невдатністю до служби, мистецьким покликанням і сповіданням християнської моделі поведінки.

Спорідненим із образом великодушного солдата Якіма Тумана виступає Яків Обеременко, відставний матрос, покалічений "суровый оборонитель Севастополя" [12, с. 273]. Своїм характером і манерами супротивний типовому образу військового: скромний і

безкорисливий. Саме він стояв на заваді поміщику Курнатовському звабити його сестру і за це був покараний рекрутством. Однак під час служби зумів проявити свою хоробрість. У нагороду за службу від комітету поранених Яків Обеременко міг обрати для себе те, що забажає. Натомість він попросив звільнити рідну сестру від кріпацтва. Цей безкорисливий вчинок, що про нього Т. Шевченко дізнався з "Морського збірника" за 1855 р., його приголомшив. Очевидно для того, щоб розвіяти враження щодо "всетурботи" про севастопольських героїв, у цій же повісті згадується ще один флотський офіцер із Севастополя, чи то поранений, чи то хворий, що прямував із родиною до Смоленської губернії. Натомість у Білій Церкві, виснажений дорогою, він помер, залишивши свою вдову і дітей без копійки [12, с. 214].

Тож ці великодушні військові – Яким Туман і Яків Обеременко – українські рекрути. І етнічна приналежність, із притаманною українцям альтруїстичністю, без сумніву, тут має значення при творенні автором цих образів. Самі знедолені, але, попри це, людяні і наділені справжнім благородством: виявили істинно християнську турботу про ближнього і зуміли уникнути деструктивного, ба навіть дегенеративного армійського впливу.

Висновки. Проаналізувавши повістевий доробок Т. Шевченка, констатуємо очевидне моральне вирождення російського військового стану, послідовно продемонстроване прозаїком. Назагал лише раз ідеться про воїнство, – і це українське ополчення, – яке відповідає своєму призначенню – захищати рідну землю – у ході французько-російської війни, після закінчення якої повертається до плугів і рал [6, с. 22]. Тоді як типове російське військо "подвізається" квартируючи і гусарячи, тобто вдаючись до пиятик і картярства.

Військова служба як така за суттю в повістях охоплює лише деякі короткослівні згадки про французько-російську та російсько-турецьку війни. Тож військова справа назагал зводиться до "військового квартирування", що лягало тягарем на плечі місцевого населення, але головним чином призводило до масового покритництва. Саме в нарузі над українським дівоцтвом – покритництві – Т. Шевченко вбачає найбільше, найрозповсюдженіше зло російської військової машини.

Добре обізнаний із життям військових, письменник створює цілісну картину світу цього стану. У Шевченкових повістях постає шеренга діючих і відставних військових російської армії із притаманними їм моральними принципами, манерою поведінки, а сама військова служба показана як престижна в очах загалу. Звертаючи свою увагу головним чином на кавалерію, Т. Шевченко називає її академією, що виховує бездушних автоматів. Автор спростовує уявлення про благородство російського офіцерства і творить образи військових, що втрачають людське начало в собі, повністю дегенерують – Зосим Сокира ("Близнець"), позбавлені людяності – князь Мордатов ("Княгиня"), глумляться над дівоцтвом – корнет ("Наймичка"), капітан і полковий ад'ютант ("Капітанша") та ін. А проте серед цього морально здеградованого кола російських військових постають інакші – великодушні українські рекрути – Яким Туман і Яків Обеременко, наділені справжнім благородством, що зуміли уникнути дегенеративного впливу російської военщини. І саме на цьому поприщі – самостоянні, як нам здається, на Шевченків погляд (а це підтверджується і матеріалом Щоденника), полягала основна баталія життєвого шляху військових, здобути перемогу в якій, показово, вдається саме українським рекрутам.

Список використаних джерел

1. Білецький О. Російська проза Т. Г. Шевченка / О. Білецький // Білецький О. Збір. праць : у 5 т. – К. : Наук. думка, 1965. – Т. 2. – С. 219–242. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/elul/Shevchenko/Shevchenkoznavstvo/Biletskyi-Shevchenko-prose.pdf>
2. Боронь О. Художня своєрідність прози Шевченка (спроба узагальнення) / О. Боронь // Боронь О. Поет і його проза : генеזה, семантика і рецепція Шевченкової творчості. – К. : Критика, 2015. – С. 69–83.
3. Гудима А. Особа імператора Миколи I в оцінці Т. Шевченка / А. Гудима // Шевченкознавчі студії : зб. наук. праць. – Т. 5. : ВПЦ "Київський університет", 2018. – Вип. 21. – С. 33–40. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/shs/shs_2018_21.pdf
4. Єременко О. Парадигма образної системи: кореляційний аспект (на матеріалі повістей Тараса Шевченка) / О. Єременко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2009. – Вип. 27. – С. 65–74.
5. Лімборський І. Персонаж епічний / І. Лімборський // Шевченківська енциклопедія : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2015. – Т. 5. – С. 58–62.
6. Шевченко Т. Близнець / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4. – С. 11–119. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev401.htm>
7. Шевченко Т. Капітанша / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 290–340. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev309.htm>
8. Шевченко Т. Княгиня / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 152–177. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev306.htm>
9. Шевченко Т. Музикант / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 178–239. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev308.htm>
10. Шевченко Т. Наймичка / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 57–120. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev304.htm>
11. Шевченко Т. Несчастный / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 3. – С. 240–289. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev308.htm>
12. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4. – С. 208–326. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev403.htm>
13. Шевченко Т. Художник / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 4. – С. 120–207. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev402.htm>
14. Шевченко Т. Щоденник / Т. Шевченко // Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5. – С. 9–187.

References

1. Biletskyi O. (1965). Rosiyska proza T. H. Shevchenka [The Russian prose of T. H. Shevchenko]. Biletskyi O. Zibrannia prats : u 5 t. T. 2. Kyiv : Naukova dumka, p. 219–242. <http://sites.utoronto.ca/elul/Shevchenko/Shevchenkoznavstvo/Biletskyi-Shevchenko-prose.pdf> (In Ukr.).
2. Boron O. (2015). Khudozhnia svoieridnist prozy Shevchenka (sprobа uzahalnennia) [The Artistic Originality of Shevchenko's Prose]. Boron O. Poet i yoho proza : heneza, semantyka i retseptsiia Shevchenkovoї tvorchosty [Zbirka statei]. Kyiv : Krytyka, p. 69–83. (In Ukr.).
3. Hudyma, A. (2018). Osoba imperatora Mykoly I v otsintsi T. Shevchenka [The Person of Emperor Nicholas I in the assessment of Taras Shevchenka]. Shevchenkoznavchi studii : zbirnyk naukovykh prats, vyp. 21, p. 33–40. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/shs/shs_2018_21.pdf (In Ukr.).
4. Yeremenko, O. (2009). Paradyhma obraznoi systemy : koreliatsiinyi aspekt (na materialii povistei Tarasa Shevchenka) [The paradigm of the image system : the correlation aspect (based on the novels of Taras Shevchenko)]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka, vyp. 27, p. 65–74.
5. Limborskyi, I. (2015). Personazh epichnyi [The epic character]. Shevchenkivska entsyklopediia : v 6 t. T. 5 : Pe-S. Kyiv, Naukova dumka, 2015, p. 58–62. (In Ukr.).
6. Shevchenko, T. (2003). Blyznetsy [The Twins]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 4. Kyiv : Naukova dumka, p. 11–119. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev401.htm> (In Russ.).
7. Shevchenko, T. (2003). Kapitansha [The Captain Lady]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 3. Kyiv : Naukova dumka, p. 290–340. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev309.htm> (In Russ.).
8. Shevchenko, T. (2003). Kniaghynia [The Princess]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 3. Kyiv : Naukova dumka, p. 152–177. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev306.htm> (In Russ.).
9. Shevchenko, T. (2003). Muzykant [The Musician]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 3. Kyiv : Naukova dumka, p. 178–239. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev308.htm> (In Russ.).
10. Shevchenko, T. (2003). Naimichka [The Maidservant]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 3. Kyiv : Naukova dumka, p. 57–120. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev304.htm> (In Russ.).
11. Shevchenko, T. (2003). Neschastnyi [The Unhappy]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 3. Kyiv : Naukova dumka, p. 240–289. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev308.htm> (In Russ.).

12. Shevchenko, T. (2003). Prohulka s udovolstviyem i ne bez morali [The Walk with Pleasure and not without Morality]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 4. Kyiv : Naukova dumka, p. 208–326. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev403.htm> (In Russ.).

13. Shevchenko, T. (2003). Khudozhnik [The Artist]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 4. Kyiv : Naukova dumka, p. 120–207. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev402.htm> (In Russ.).

14. Shevchenko, T. (2003). Shchodennyk [The Diary]. Shevchenko T. Povne zibrannia tvoriv : u 6 t. T. 5. Kyiv : Naukova dumka, p. 9–187.

Надійшла до редколегії 14.05.22

Anna Hudyma, PhD in Philology, Assistant Professor
ORCID: 0000-0003-2081-0791,
e-mail: hudyma_annia@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SHEVCHENKO'S VIEW OF THE RUSSIAN MILITARY IN HIS STORIES

In our review we analyze various aspects of the Russian military, shown by T. Shevchenko in the stories "The Maidservant", "The Princess", "The Unhappy", "The Twins", "The Lady Captain", "The Artist", "The Walk with pleasure and not without morality" and to a certain extent in "The Musician". Namely in our analysis we consider the way of life of the Russian army – both current and retired, their moral principles, social status, the actual military component of life, including education and frontline science. Well acquainted with the life of the military, the writer creates a holistic picture of their world. In Shevchenko's stories there is a whole line of active and retired soldiers of the Russian army, whose integral companions of life are gambling and drunkenness. Paying his attention mainly to the cavalry, T. Shevchenko calls it an academy that educates soulless machines. The author refutes the notion of the nobility of Russian officers.

The complete lack of love is what is inherent in these militaries. Notable are the images-characters of the cornet (the story "The Maidservant"), the captain ("The Lady Captain") and Zosym ("The Twins"). The life of the latter resonates meaningfully with the graphic series "The Prodigal Son" by T. Shevchenko. There is no wonder that the author calls Zosia "prodigal son". According to the author's concept, the prodigal son is a military man, mired in numerous vices and is not capable of rebirth, and the Russian military is portrayed as a factor of the dehumanization of the man.

In the stories under consideration military service as such largely covers only a number of short mentions of the Franco-Russian and Turkish-Russian wars. Military affairs in general are shown in the stories as "military housing", which placed a burden on the shoulders of the local population and mainly led to the wide-spread bastardy. In the latter T. Shevchenko sees the greatest, most common evil of the Russian military machine.

Ukrainian recruits Yakim Tuman ("The Lady Captain") and Yakiv Oberemenko ("The Walk with Pleasure and Not Without Morality") are opposed to the typical image of the Russian military. Ill-fated, but nevertheless humane and endowed with true nobility, they showed true Christian concern for their closed ones and managed to avoid destructive or even degenerative military influence.

Keywords: T. Shevchenko, Russian military, the image of the military, the image of a noble soldier, the image of pokrytka (bastardy).

УДК 398(477):305
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.04>

Олена Івановська, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0001-7102-8850
e-mail: honch@ukr.net

Оксана Оверчук, канд. філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-8228-6043
e-mail: oksoverchuk@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГЕНДЕРНА ТА ВІКОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕКСТОТВОРЕННЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ЖАНРОВОГО ПАРАМЕТРУВАННЯ

Присвячено вивченню гендерної та вікової суб'єктності як ідентифікатора жанрового параметрування в межах свято-ігрового текстового простору українського фольклору. Ураховуючи попередні теоретичні напрацювання з проблематики, авторки статті долучають до фольклористичного дискурсу маловідомі дані, які увиразнюють умови переходу обрядового фольклору в царину ігрових культурних практик. У межах статті об'єктивується трирівнева ініціальна структура А. ван Геннепа, а аналіз обрядового фольклору українців доводить, що входження у святочний період, його кульмінація та повернення у профанний буттєвий хронотоп регламентує певний обрядовий комплекс, з увиразненою поведінковою стереотипією актантів обрядових практик. Авторки також зауважують на природі жанрових модифікацій, спричинених часовими змінами функціональної парадигматики, десакралізацією традиційних смислів, відступом від гендерних і вікових стандартів щодо ретрансляторів тексту, наслідком чого є зміна жанру фольклорного тексту. Дослідниці констатують тенденцію до зміщення значного масиву обрядових практик і календарного, і буттєвого фольклору в зону активності дитячої ігрової суб'єктності; тенденцію до поступової втрати початкової сакральної функції синкретичного тексту, відступу від гендерних і вікових стандартів актантів обрядових практик, невибіркового ставлення до часопросторових параметрів актуалізації обрядового тексту; симулякризація обрядового реманенту. Наявність цих ознак дозволяє авторкам праці констатувати перехід: обряд / ритуал → гра. Авторки активно застосовують терміносполуку "святочно-ігровий текстовий простір українського фольклору", оскільки обстоюють широке предметне поле фольклористики як базової галузі гуманітарних знань, як особливої динамічної художньої системи, конститутивними категоріями якої є: суб'єктність етносу, соціуму, індивіда; семіотика змісту; трансмісія традиційного смислу; наративність тексту.

Ключові слова: гендерна суб'єктність, вікова суб'єктність, фольклорний текст, святочно-ігровий текстовий простір, актант обрядової практики.

Вступ. Фольклор в умовах традиційного суспільства характеризується чіткою стратифікацією щодо гендерної та вікової суб'єктності її актантів. Ця ознака фольклорної комунікації, дозволимо собі висловити гіпотезу, є наріжним ідентифікатором розпізнавання умовного часу постановки тексту чи його актуалізації, тобто, класичного фольклору, де превалює традиційна картина світу, а кожен текст є своєрідною мікропроекцією цієї "картини", чи ж, навпаки, одиничні тексти – продукт авторської суб'єктності, що фольклоризуються у процесі трансмісії, умовно кажучи, набираючи критичну кількість уподобайок і репостів (соціальні мережі зараз є лідером механізмів фольклорної трансмісії) – творчий продукт постфольклору, бо ж зорієнтований на увиразнення персональної картини світу, що потенційно може стати "пазлом" колективної культурної візії соціальної групи чи ж етносу загалом.

Мета пропонуваної статті – довести висловлену гіпотезу на матеріалі святочно-ігрового текстового простору українського фольклору (терміносполука авторська). Звичайно, ігрова реальність як особливий вид креативу не є статичним феноменом, а головно закорінена в міфологію та на ранніх етапах свого постання через драматичну дію, ритуал, відтворювала міфосоюжети (за Дж. Фрезером), які з часом здебільшого втратили сакральні сенси, а відтак змістилися смислові акценти з полюсу "віра" на полюс "вігадка / уява", а безумовне гендерне та вікове параметрування актантів ритуальної практики замінили доволі умовні (часто з позиції "буцімто") характеристики учасників ігрової активності. Отже, предметом заявленої студії є виявлення змін у функціональній парадигмі фольклорного тексту, результатом чого стала жанрова трансформація: ритуал → гра; гендерно-групова та вікова характеристики актантів святочно-ігрової звичаєвості. Спробуємо заповнити цю прогалину, узявши за вихідний пункт теоретичного та емпіричного дослідження не саму гру чи тексти

обрядового фольклору, а обравши об'єктом гендерну та вікову суб'єктність, актуалізовану ритуально-ігровими культурними практиками.

Проблематику, порушену в статті, почасти розглядали вітчизняні гуманітарії (С. Грица, М. Грушевський, В. Давидюк, А. Димінський, Т. Колотило Я. Левчук, О. Потебня М. Сімашкевич, Є. Сіцінський, І. Франко, О. Чебанюк, В. Щегельський С. Щербак та ін.), авторська аналітика фольклорного контенту має опертя на наукові концепції зарубіжних дослідників: К. Богданова, Г.-Г. Гадамера, Й. Гейзінги, Р. Кайуа, Б. Малиновського, Х. Ортеги-і-Гасета, С. Толстої й ін.

Методологія дослідження. Продуктивним для досягнення пошукової мети є компаративний метод, що дозволяє не лише зіставляти фольклористичні, філософські, етнологічні, культурологічні й інші характеристики свято-ігрових зразків, а й віднаходити в них точки збігу, контекстні та загальнотеоретичні узагальнення, а також, безперечно, – структурно-семіотичний, оскільки авторки обстоюють концепцію фольклору як особливої динамічної художньої системи, конститутивними категоріями якої є: суб'єктність етносу, соціуму, індивіда; семіотика змісту; трансмісія традиційного смислу; наративність тексту.

Результати дослідження. Засадничою ідеєю народної аксіології традиційної спільноти є ідея непорушності системи світоустрою – ordo (порядку), що визначає місце людини в буттєвому та соціальному просторі. Нормативному регулюванню підлягали всі можливі градації індивіда: соціальна, професійна, вікова. Відповідно, нормативна група, спираючись на існуючі громадські звичаї та традиції, виробляла свій кодекс поведінки [1, с. 107].

Яскравою маніфестацією такого регулювання було й почасти залишається народне свято, зокрема календарне чи буттєве. Аналіз обрядового фольклору українців може бути тим ілюстративним матеріалом, який переконливо доводить: входження у святочний період, його кульмінація

та повернення у профанній буттєвий хронотоп регламентує певний обрядовий комплекс з увиразненою поведінковою стереотипією актантів обрядових практик. Власне, святочний період можна трактувати як своєрідний портал між буттєвими просторами (світ соціальний – світ міфологічний) і значущими часовими відтинками, які є "поворотними" в солярно-люнарному календарі наших пращурів, а отже, розглядати в межах структури переходу А. ван Геннепа. Чимало наших попередників зауважувало на особливостях святочної хронометрії. Уповільнення часу у світі померлих і, навпаки, прискорення його у світі живих відображає швидкоплинність біологічного часу й, навпаки, неспроможність досягнути й виміряти час сакральний: "У світі померлих одна свічка згоряє – мінає сто років у світі живих" [5, с. 321]. Тому-то святочний період апріорі сприймається як античас, як ігровий період, як періодичне уявне переміщення у світ задзеркалля, де порушення табу чи ігнорування поведінкових обрядових стандартів можуть унеможливити повернення в соціальний буттєвий простір. Отож, віра і страх – це ті консерватори традиції, що зберігали знання про гендерну-вікову стратифікацію виконавців фольклорного тексту. Із приводу аналогій між святом і грою М. Іліаде писав:

Обоє проголошують тимчасове припинення повсякденного життя. Однак самою констатацією того факту, що між духом урочистого свята й атмосферою гри існує тісний зв'язок, пояснюється не все. Щира гра, окрім своїх формальних рис і радісної настроєвості, вирізняється ще однією вельми істотною ознакою: усвідомленням умовності дійства, його несправжності. Залишається запитання, наскільки подібне усвідомлення може корелювати з виконуваним обрядовим дійством [6, с. 30].

Дослідники стверджують, що сприйняття і глибина прийняття, а також певне освячення нереального, його трансформація у святково-ігрових схемах залежить насамперед від статевих особливостей людини та її гендерної приналежності в соціальному просторі. Зокрема, жінка, "розуміючи і прожизуючи священність..., знаходить духовне значення свого власного існування. Саме через свято та гру вона відчуває, що життя є реальне і освячене, а не безкінечне повторення психофізіологічних автоматизмів, марних, і, в кінцевому підсумку, безглуздох" [6, с. 292]. Отже, фольклорний святково-ігровий текст документується як сукупний результат суб'єктності чоловічого та жіночого гендерів. Однак їхня рольова домінанта та зона обрядової активності чітко регламентована ("Чоловік пахне вітром, а баба – димом"), зміщення гендерної вісі передбачене карнавальною традицією і має на меті досягнення катарсису андрогінності / цілісності / гармонії.

Ми загалом підтримуємо визначення гри, сформульоване сучасним дослідником українського ігрового фольклору В. Щегельським:

Гра – уявна реальність, яка досягається внаслідок продуктивної творчої взаємодії двох і більше суб'єктів ігрової комунікативної діяльності у межах усталених (традиція) добровільно прийнятих умовних правил із обумовленим рівнем імпровізації (новація) Ігровий текст є синкретичним комплексом, який передбачає єдність вербального, акціонального та предметного складників. Грі притаманне чітке окреслення ігрового часопростору та гендерного, вікового, соціального цензу учасників [10, с. 6].

Однак же можемо поточнити щодо хронотопу та гендерного та вікового цензу: ці характеристики прямо вказують на обрядовий / ритуальний текст. Візьмімо з особистого досвіду приклад загальновідомого "Кривого танцю", що у 80-ті рр. ХХ. у дошкільних навчальних закладах і в молодшій школі актуалізувався вихователями як універсальний ігровий компонент дитячого дозвілля (те ж саме і з "Подоляночкою" й іншими обрядовими

текстами, які втратили первинну священну функцію та набули ознак гри). Однак цей синкретичний фольклорний текст має всі ознаки ритуалу-містерії, головними актантами якого були виключно дівчата, а виводницею – ще бездітна молодиця, а значить жінка, яка перебуває на помежів'ї ініціального періоду (уже не дівка, але ще не матір), рух по спіралі в символічній формі єднає небо, землю й воду; народження, життя і смерть. Ключовий знак-символ обряду – це рух важко досяжним маршрутом ("А ми кривого танцю йдемо, танцю йдемо, \ \ А ми йому кінця не знайдемо, не знайдемо..."). Переборювання перешкод, які не дозволяють досягнути певної точки простору (центру майдану, сходів церкви), для учасників кривого танцю дорівнює пожертві, а досягнення центру – етап трансформації, переродження й відродження. Час виконання – Благовіщення, місце виконання – цвинтар чи церковний майдан.

Ознаки переходу жіночої містерії в категорію дитячих ігор фіксує Н. Заглада у 20-х рр. минулого століття:

Тоді беруть трьох малих хлопчиків (дівчаток ні), садовлять їх навскоси трикутником, один проти одного, і тоді беруться дівчата за руки, одна заходить між дітей і виводить кривого танцю; дійде до задньої, тоді беруться задня з передньою за руки та вже ходять кругом. З примовлянням "Ладки, ладки да жеребчику" дівчата поділяються на три групи, кожна з груп стає біля малих хлопчиків і кілька разів піднімають угору дітей, підкидають [7, с. 157].

У такий спосіб дівчата вшановували чоловічу силу, так підкреслювалося орієнтування жіночого виховання на чоловічий гендер. Весняні святково-ігрові творчі новації демонструє гендерне розмежування на дівочі та парубочькі. Проте на Чернігівщині першої чверті ХХ ст., наприклад, уже допускалися до дівочих веснянок і хлопці, здебільшого вони є пасивними актантами драматичного дійства і постають у ролі глядача / спостерігача. Тобто, ми бачимо, як обряд десакаралізується в часі та втрачає гендерну однозначність, отже, змінюється жанрова природа тексту. Такий перехід спостерігається і в царині буттєвих ритуалів, наприклад обряд "перейма" (синонімічні відповідники: "перепона", "ворітна", "робити браму", "торг", "викуп", "переклад", "жива загорожа") як структурний компонент весільного ритуалу є царинною активності парубочої громади, а вже як ігрова рефлексія сучасного весілля – необмежена віковою та гендерною характеристиками учасників організації уявної перепони у просуванні весільного поїзда до дому нареченої. Ще одним доказом жанрової модифікації може бути використання актантами ігрового "торгу" не грошей, а їхніх симулякрів (ксерокопій паперової валюти різного номіналу), або ж підміна укладання звичаєвої угоди купівлі-продажу розважальним квестом на знання нареченим своєї обраниці. Фольклорні зразки, зафіксовані на межі ХХ–ХХІ ст., засвідчують втрату цією обрядодією первісної звичаєвої ритуальної функції й набуття нею ознак ігрового тексту.

За аналогією до рушійних гендерних начал українського фольклору виділяються засади вікової суб'єктності. Старі люди мали право здійснювати обряди від імені громади; це право вони мали в силу того, що родова община пошановувала їх як старійшину роду та визнавала їхню наближеність до духів предків, а іноді і їм самим надавала функцій деміургів. Культ предків мав чітко виокреслене соціальне підґрунтя: група людей, пов'язаних між собою спільністю походження. У цьому сенсі культ предків був замкненою формою релігії, яка не визнавала навернення. Чужинець, прийнятий родоплеменним колективом, заздалегідь знав, що лише його нащадки, через декілька поколінь, зможуть узяти участь у релігійному житті общини.

Ритуал культу предків обмежувався старійшинами, які мали право від імені общини чи сім'ї його здійснювати. М. Фортес писав:

Тільки син може приносити жертви предкам, він має на це право лише тоді, коли його батько помер, тобто став предком... Мужина, наділений правом і відповідними обов'язками ритуального допущення до свого предка-батька, звертається до інших предків через нього так само, як через нього веде свій родовід" [8, с. 228–229].

Науковець мав на увазі етнічні групи, які розвивалися за патрілінійним порядком спадковості. Оскільки в Україні виявили життєздатність матріархальні звичаєві норми, то значна кількість обрядодій, спрямованих на пошанування культу предків, покладалася на жінку, старійшину роду, або ж на жінку, яку громада наділяла винятковими повноваженнями. Виразним прикладом цьому є образ жриці – посередниці між світами. У національному фольклорному репертуарі ця функція реалізується через обрядові практики баби-повитухи (в родильному обрядовому фольклорі), баби "до тіла" (в поховальній традиції) і свашки (в межах весільного ритуального комплексу). Лише "чиста" жінка, тобто жінка старечого віку, яка втратила дітородну функцію, мала право імітувати функції деміурга: моделювати та формувати нову людину, споряджати тіло на "той світ", стежити за дотриманням вимог обряду дефлорації нареченої. У її руках було все, що позначало індивідуальність члена родини і громади – від тіла до умінь та хисту, від статі до долі. Те, що поважний вік дозволяв контактувати з потойбіччям, визнавалося членами громади. Продуктом вікової суб'єктності в такому разі були тексти, пов'язані з роллю провідника та захисника, яку могла виконувати лише літня людина.

Ритуальні функції дітей ніяк не можна вважати вторинними, копійчаними з дій дорослих (що часто стверджується в народознавчій літературі). Хоча й варто погодитися з певною обмеженістю дитячого творчо-діяльницького складника, відзначаючи спеціалізацію дітей на продукуванні фольклорного тексту, заснованого на мотивах народження, появи нового та прилучення.

Внутрішня структура образу дитини у традиційній культурі не визнавалася вже сформованою, і її зв'язок з потойбічним простором ще не був цілком припинений, тому дітей часто наділяли можливістю прозорливості, здатністю бачити душі померлих і розгадувати загадки природи. Однак діти не навіювали остраху громаді так, як ворожки або знахарі, які асоціювалися з суб'єктами старечого віку.

Дитина після народження, за народними віруваннями, мала лише фізичне буття, її не визнає родина і громада, допоки не виконані певні ритуали, що надають їй соціального статусу: "Дитина, мов порожня посудина, що в неї виллеш, те й держить". Завдяки родильним ритуалам новонароджений інтегрується у спільноту живих. Важливою є статева диференціація дитини, адже природні статеві ознаки новонародженого не розглядалися в народі як достатня підстава для відповідної статевої ідентифікації. У ході родильних ритуалів стать дитини "створюється".

Довіра та повага до слова дитини традиційно обумовлені уявленнями про дитинство як пору життя, у яку зберігається близькість із потойбічними силами, і про дітей як про істот, пов'язаних зі світом предків. Зокрема діти до семилітнього віку також вважалися чистими, їх називали безгрішними душами та янголами. Їм приписували візіонерство, до їхніх снів ставилися з великою увагою. Етнографічні розвідки доводять, що діти – учасники обрядів – "були наділені особливими правами, оскільки все, що демонструвалося, проголошувалося дітьми (наприклад, у момент обрядового обходу домів), вважалося надзвичайно суттєвим" [2, с. 29].

Дитину соціалізували шляхом передачі їй знань світу дорослих, одночасно з вірою, що дитина може і має право інтерюзувати знання. Сакральні знання примітивних та архаїчних суспільств сприймалися як привілей для нечисленної групи посвячених. Табуованість знань, а також необхідність охорони їх від профанації непосвяченими визначали також відповідну форму наративу – загадку. Ще однією причиною, що зумовила використання форми загадки, була відсутність традицій писемної фіксації священних знань. За таких умов саме форма загадки постає найбільш прийнятною для засвоєння і трансляції значного обсягу знань у скомпресованій формі. Для представника архаїчного суспільства всяке знання сприймалося як чарівниче. "Знати" – означало "вміти", "могти", "володіти". Знання розглядалося насамперед як сфера священного, адже будь-яке знання розумілося як таке, що передбачає прямиї зв'язок із світовим порядком. Саме тому святкування головних календарних свят передбачало змагання жерців (пізніше дітей) у володінні знаннями. Адже кожне правильно вимовлене слово (але у священному місці, у певний час) сприймалося як відповідний вплив на світоустрій. Під час такого змагання жерці почергово ставили один одному запитання щодо світоустрою та відповідали на них.

Водночас, ми можемо констатувати, що значний масив обрядових практик і календарного, і буттєвого фольклору з часом зміщується в зону активності дитячої ігрової суб'єктності. Прикладом цьому можуть бути популярні в дитячому середовищі ігри "Кольцо" (блок варіантів, зафіксований В. Щегельським, – "Камінчик", "Гілочка", "Шпилька", "Кольцо на ліцо", "До мене", "Перстень", "Гратись дзьоба", "Ключик", "Роздавати сірника", "Платочок"), сюжет якої, за етнографічними даними XIX ст., актуалізувався "на посижінні" (ритуальне перебування біля покійника).

Висновки. Генеза обрядового фольклору національної традиційної культури демонструє тенденцію до поступової втрати початкової сакральної функції синкретичного тексту, що увиразнюється у відступі від гендерних і вікових стандартів актантів обрядових практик, невибіркове ставлення до часопросторових параметрів актуалізації обрядового тексту; симулякризація обрядового реманенту. Наявність названих ознак засвідчує жанровий перехід: обряд / ритуал переходить у гру. Свого часу Гадамер зауважив, що гра не є способом поведінки або станом свідомості, її не можна зіставити з будь-якими формами діяльності як суб'єкт-об'єктних відносин. Спосіб буття гри взагалі не може бути діяльністю. Гравець не може ставитися до гри як до предмета, адже "...власне суб'єкт гри – це явно не суб'єктність того, хто поряд з іншими видами діяльності бере участь в грі, але сама гра" [3, с. 150]. Проте суб'єктність як феномен, на наше переконання, усе-таки не може не належати до соціальної площини і пов'язана з тим, хто бере участь у грі. Своєю сутністю гра вимагає певних правил і порядку, адже вона завжди є структурованим простором. Цільові поведінкові настанови у грі трансформуються в ігрові завдання. Ціль гри – не розв'язання якихось завдань згідно з певною метою, а порядок і структура ігрового руху. Сакральне культове діяння – це вистава для культової громади: "Зображення Бога в культурі, зображення світу в грі постають іграми не лише тому, що залучають в ігрову виставу самих учасників і це сприяє їхній більш досконалій самопрезентації..., гравці є для глядачів смисловою цілісністю" [там само]. Навіть у тих випадках, коли сакральні ігри є принципово таємними, або ритуали відбуваються без свідків, усе-таки всі вони побудовані як такі, де можуть бути глядачі, і тільки через глядачів (нехай і уявних) набувають певних смислових значень. А це означає, що гра

передбачає сукупність гравців (акторів) і глядачів, тобто має груповий характер суб'єктності.

Поряд з ігровим компонентом святково-ігрової реальності функціонує свято як поєднання універсальних, специфічних та індивідуально-типологічних проявів буття народу і його представників. Важливою нормою свята є чітка регламентація стосунків вікових і гендерних груп у його контексті. Українські народні свята й ігри надають великі можливості вияву суб'єктності гендерних і вікових груп, насамперед, як особливих явищ фольклорного текстотворення, що ставлять героя обрядодії в нестандартну позицію, активізують розвиток і прояв його явних і прихованих потреб. Гра відкриває найбільш значимі смисли і цінності для вікових і гендерних груп і є виявом колективно-групової творчості.

Список використаних джерел

1. Білик Я. Дослідження ігрового феномену в культурі / Я. Білик. – Х. : Константа, 1998.
2. Виноградова Л. Зимня календарна поезія західних і східних славян. Генезис і типологія колядованя / Л. Виноградова. – М. : Наука, 1982.
3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988.
4. Гейзинга Й. Homo Ludens / Й. Гейзинга. – К. : Основи, 1994.
5. Гринченко Б. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних губерниях / Б. Гринченко / Рассказы, сказки, предания, пословицы и проч. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1895. – Вып. 1.
6. Еліаде М. Мефістофель і Андрогін / М. Еліаде. – К. : Основи, 2001.
7. Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – К. : Всеукраїнська академія наук. Музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка, 1929. – Т. 1.
8. Иорданский В. Хаос и гармония / В. Иорданский. – М. : Наука, 1982.
9. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле-Гофф. – М. : Прогресс, Прогресс-Академия, 1992.

Olena Ivanovska, Doctor of Philology, Professor
ORCID: 0000-0001-7102-8850
e-mail: honch@ukr.net

Oksana Overchuk, PhD in Philology, Associate Professor
ORCID: 0000-0002-8228-6043
e-mail: oksoverchuk@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

GENDER AND AGE SUBJECTIVITY OF FOLKLORE TEXT CREATION: TO THE PROBLEM OF GENRE PARAMETERIZATION

The article regards gender and age subjectivity as a genre identifier of festive game texts in Ukrainian folklore. Drawing on the previous theoretical studies of the issue, the researchers introduce into folklore discourse little-known data that highlight the prerequisites for the transition of ritual folklore into the realm of cultural game practices. The article objectifies Arnold van Gennep's three-level structure of the rite of passage and studies Ukrainian ritual folklore, which proves that entering a festive event, going through its climax and returning to the profane everyday chronotope regulate a certain ritual marked with a distinct stereotypical behaviour of the actants in ritual practices. In addition, the researchers point out the nature of genre modifications caused by temporal changes in the functional paradigm, desacralized traditional meanings, digression from gender and age standards in relation to text relays, which entails changes of the folklore text. The study reveals the tendency to shift ritual practices, calendar and everyday folklore towards children's game subjectivity as well as the tendency towards the gradual loss of the initial sacral function of the syncretic text, the divergence from gender and age standards of actant in the ritual, the indiscriminate attitude to temporal and spatial parameters of ritual text actualization and simulacration of the ritual inventory. These features of cultural practices enable the authors conclude that there is a transition from a ritual to a game (ritual → game). The authors extensively use the term 'space of a festive game text in Ukrainian folklore' since they insist on broadening the scope of folklore research as the fundamental branch within the humanities, as a specific dynamic literary system whose constituent categories are subjectivity of a people, a community, an individual as well as content semiotics, transmission of traditional meanings and text narrativity.

Keywords: gender subjectivity, age subjectivity, folklore text, festive-playing text space, actant of ritual practice.

10. Щегельський В. В. Ігровий фольклор Поділля: регіональна своєрідність та національна традиція : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Щегельський. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2015.

References

1. Bilyk, Ya. (1998). *Doslidzhennia ihrovoho fenomenu v kulturi* [Research of the game phenomenon in culture]. Kharkiv: Konstanta. (In Ukr.).
2. Vinogradova, L. (1982). *Zimnyaya kalendarnaya poeziya zapadnykh i vostochnykh slavyan. Genezis i tipologiya kolyadovaniya* [Winter calendar poetry of Western and Eastern Slavs. Genesis and typology of caroling]. Moskva: Nauka. (In Russ.).
3. Gadamer, H.-G. (1988). *Istina i metod: Osnovy filosofskoy hermenevtiki* [Truth and Method: Fundamentals of Philosophical Hermeneutics]. Moskva: Progress. (In Russ.).
4. Heizinha, Y. (1994). *Homo Ludens*. Kyiv: Osnovy. (In Ukr.).
5. Grinchenko, B. (1895). *Etnograficheskie materialy, sobrannyye v Chernigovskoy i sosednih s ney guberniyah* [Ethnographic materials, collected in Chernigov and neighboring provinces]. Stories, fairy tales, legends, proverbs etc. Issue I. Chernigov: Tipografiya gubernskago zemstva. (In Russ.).
6. Eliade, M. (2001). *Mefistofel i Androhyn* [Mephistopheles and Androgyn]. Kyiv: Osnovy. (In Ukr.).
7. Zahlada, N. (1929). *Pobut selianskoi dytyny: materialy do monografii s. Starosillia* [Life of a peasant child: materials to the monograph of the village Starosillia]. Materials for ethnology. Volume 1. Kyiv: Vseukrainska akademiia nauk. Muzei antropologii ta etnologii im. Khv. Vovka. (In Ukr.).
8. Iordanskiy, V. (1982). *Haos i armoniya* [Chaos and harmony]. Moskva: Nauka. (In Russ.).
9. Le Goff, J. (1992). *Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada* [Civilization of the Medieval West]. Moskva: Progress, Progress-Academy, 1992. (In Russ.).
10. Shchegelskiy, V. V. (2015). *Ihrovyy folklor Podillia: rehionalna svoieridnist ta natsionalna tradytsiia* [Game folklore of Podillia: regional peculiarity and national tradition]. Avtoref. dys. ... kand. filol. nauk / Kyivskyy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. (In Ukr.).

Надійшла до редколегії 11.05.22

УДК 821.111-1.09 Байрон
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.05>

Світлана Кабанова, асист.
ORCID: 0000-0001-6985-9209
e-mail: svitlana.kabanova@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ В "ДОН ЖУАНІ" БАЙРОНА ТА СПОСОБИ ЇХНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

Представлено результати дослідження перекладів сатиричної поеми Байрона "Дон Жуан", здійснені С. Голованівським і В. Богуславською. Основа увагу зосереджено на стилістичних засобах, використаних у поемі, а також способи їхнього перекладу українською мовою. Розглядаються стиль Байрона, специфіка відтворення його перекладачами, творчі стратегії кожного з них, а також особливості індивідуальних перекладацьких прочитань поеми під час відтворення стилістичних засобів, використаних Байроном.

Досліджуються стратегії перекладу, які використовує кожен перекладач. Зазначається, що принципи, якими керується перекладач у процесі вибору способу перекладу, мали на меті передати прагматичні складові та авторські ідеї поетичного твору. Також були визначені творчі прийоми кожного перекладача.

Подано декілька прикладів метафор, іронії, гри слів і їхнє відтворення в українських перекладах. Поема Байрона "Дон Жуан" сповнена життя, іронії, глибокого морального почуття. У поемі багато неоднозначних виразів, нюансів, неявних значень, каламбурів, авторських неологізмів, метафор, фразеологізмів, із якими зіткнеться перекладач.

Результати показують, що в українських перекладах відображення стилю Байрона є насиченим, яскравим і таким же, як і в оригіналі, багатограним. Робиться висновок, що стратегії перекладу, які використовували С. Голованівський і В. Богуславська, справді можна вважати дуже різними, оскільки вони створювались у різний час, а отже, і запиту та цінності цільової аудиторії відрізнялися. Було з'ясовано, що на те, як перекладачі відтворювали стилістичні засоби поеми Байрона "Дон Жуан" у своїх перекладах, вплинули особисті знання перекладачів, їхнє оточення й навіть власний внутрішній світ. Отже, порівнявши два переклади, можна зробити висновок, що кожен перекладач ставив перед собою мету, створити новий, кращий переклад у дусі свого часу і середовища, відмінний від попередніх тлумачень. В. Богуславська з легкістю відтворює унікальний і неповторний поетичний світ Байрона засобами рідної мови, у той час як С. Голованівський переважно слідує тексту оригіналу і прагне якомога точніше відтворити значення окремих слів.

Ключові слова: переклад, мова, Байрон, стиль, метод.

Вступ. Справжнім викликом для перекладача стає переклад класиків, надто ж таких великих як майстер слова Байрон. Поеми великого англійського поета Байрона були написані на початку XIX ст. і належать до скарбниці світової літератури. Поема "Дон Жуан" і тепер викликає інтерес як у перекладачів, так і в сучасних читачів, які цікавляться різними версіями тлумачення.

Великі українські майстри слова, такі як І. Франко, Л. Українка, П. Куліш, М. Костомаров, почали перекладати творчість Байрона понад 150 років тому. Нині існує щонайменше п'ять спроб різних прочитань всесвітньо відомої поеми українською мовою: І. Франка (у 1884 р., поет надрукував власну інтерпретацію "Новогрецької пісні" "The Isle of Greece", частини поеми "Дон Жуан"), П. Куліша (переклав першу пісню "Дон Жуана" у 1891 р.), М. Кабалука (1974) С. Голованівського (1985) і В. Богуславської (2007). Усі перекладачі надавали велике значення передачі образних мовних засобів Байрона. В українських перекладах знайшли своє відображення такі характерні для великого поета мовні засоби, як використання гри слів, іронії, фразеологізмів, яскравих метафор, зміни стильової тональності поеми тощо. У кожному випадку перекладач сприймав і відповідно відтворював текст оригіналу по-своєму, унаслідок чого кожен новий переклад був своєрідним, не схожим на інші.

Методологія дослідження включає загальні (спостереження, порівняння) і спеціальні (структурний, текстовий аналіз) методи дослідження.

Результати дослідження. Гра слів у Байрона виконує багато функцій і займає особливе місце у його поемах. Основним завданням перекладача тут є збереження тієї прагматичної функції, яку заклав у них автор оригіналу.

Перекладач має право на власну гру слів. Розгляньмо приклад: "For me, I know nought; nothing I deny" [3, р. 473].

В. Богуславська переклала так: "Як мало знаеш – менше й заперечень" [1, с. 422], а С. Голованівський: "Ні, я не постаю ні проти чого / та й знаю небагато я про те" [2, с. 456]. Очевидно, що переклад В. Богуславської більш поетичний, адже перекладачці вдається

відтворити мовою перекладу афоризм, тоді як С. Голованівський став жертвою свого лаконізму і гри слів.

Уся різноманітність і багатство англійської мови проявляється в метафоричності поеми Байрона. Його поема відрізняється великою кількістю метафор. Поет розкриває складний і динамічний внутрішній світ своїх героїв, символічно відтворює як образ людини, так і образ природи. Метафора часто стає естетичною самоціллю і витісняє початкове значення слова. Наприклад, у "Дон Жуані" Байрона метафора часто підкреслює не вихідний зміст висловлювання, а його несподіване значення – новий сенс.

Варто зазначити, що метафора – це різностороннє та багатогранне явище, тому її переклад може бути непростим. Важливо пам'ятати, що головні ознаки поетичного тексту – рима, ритм і розмір – будуть значно обмежувати творчу свободу перекладача. Крім того, визнавши універсальність метафори як художнього засобу, лінгвісти не заперечують її національно-культурної специфіки. Метафори поетичного тексту є різноманітними за своєю синтаксичною структурою, вони відрізняються за семантичним і прагматичним наповненням. Ці фактори будуть визначними для оокреслення критеріїв оцінки перекладу метафоричних одиниць оригіналу.

Розгляньмо приклад метафоричного образу брехні: "And, after all, what is a lie? 'Tis but / The truth in masquerade" [3, р. 409]; С. Голованівський перекладає так: "Та що таке брехня прошу сказати, / коли не правда в панцирі брехні" [2, с. 391]. Він адекватно відтворює образну метафору оригіналу по-своєму, хоч і втративши образ *маскараду*. Натомість перекладач вживає власний метафоричний образ *правда в панцирі брехні*, що загалом передає ідею оригінальної метафори. В. Богуславська прочитала цей образ так: "Що зрештою брехня? Вважайте грою, – / Це правда в маскарадному вбранні" [1, с. 358] Перекладачка повністю відтворює тему метафори в перекладі, розширивши значення *маскараду* іменником *вбрання*.

Однією з ключових тем у поемі є тема кохання. Любов! Скільки емоцій, різних почуттів викликає це слово!

© Кабанова Світлана, 2022

Байрон по-різному описує це почуття у поемі, зокрема так: "*Methinks Love's very title says enough: / How should 'the tender Passion' e'er be tough?*" [3, р. 496]. С. Голованівський трохи змінює тут вислів і випускає важливу деталь, тим самим позбавляючи читача можливості відчувати всю силу байронівської думки: "Коли ж так швидко вік її мина, як може ніжність бути ще й *труквою?*" [2, с. 479]. Замість *tender Passion* він вживає узагальнення *ніжність*, а прикметник *tough* (міцний) замінює на *труквий*. Загалом, В. Богуславська приділяє більшу увагу семантиці метафори, і частіше розширює образ оригіналу, наприклад: "Любов *тендітну* не вдягти бронюю, / Твердих *гарантій* не питаєте в неї" [1, с. 444]. Однак необхідно зауважити, що таке розширення образу ґрунтується переважно на переосмисленні його семантичних компонентів творчою увою перекладачки. Поряд з образом кохання Байрон часто звертається до образу краси: "*Somehow these good looks / Make more impression than the best of books*" [3, р. 519]. У перекладі С. Голованівського читаємо: "*Краса жіноча, бо гарненька дзиґа / справляє більше враження, ніж книга*" [2, с. 503]. У його перекладі знаходимо буквально інтерпретацію метафоричного образу оригіналу. Йому вдалося передати головний сенс сказаного. Набагато цікавіше переклала цей фрагмент В. Богуславська: "*Та зовнішність, коли до неї гроші, / Вражає більше ніж книжки хороші*" [1, с. 467]. Вона влучно передає дух оригіналу: український варіант звучить не менш "байронічним", їй краще вдалося передати настрої автора, переклад повністю відтворює закладені емоції. У її прочитанні відчувається рука майстра, що не прагне виразити себе в тексті перекладу, а ніби розчиняється в ньому й максимально точно його відтворює.

На початку третьої пісні Байрон роздумує про кохання й одруження. Він полемізує необхідність шлюбу та його відображення у творах романтиків: "*There's doubtless something in domestic things, / Which forms, in fact, true love's antithesis; / Romances paint at full length people's wooings, / But only give a bust of marriages; / For no one cares for matrimonial cooings, / There's nothing wrong in a connubial kiss*" [3, р. 169]. У С. Голованівського так: "*Вже створено сонети і сонати / В мистецтві про кохання молоде. / Але кому поему написати про одруження спадє? / Сидить собі матуся біля тата, / Рукоче, наче прядиво пряде...*" [2, с. 147]. В. Богуславська так прочитала ці роздуми про кохання й одруження: "*Безперечно, що життя подружнє – / То вогнегасник для сердечних ран. / Романтики малюють любов дружно, / Не шлюбне щастя – жоден би роман / Подружнє туркотіння не подужав. У шлюбному цілунку – вир оман*" [1, с. 119]. Переклад В. Богуславської у синтаксичному плані відрізняється від оригіналу, оскільки простежується велика кількість сміливих парафраз. Її переклад вражає своєю мелодійністю. Водночас як перекладачка використовує метод розширення закладеного сенсу, сміливо замінивши "*true love's antithesis*" на "*вогнегасник для сердечних ран*", додавши тим самим емоційності в роздумах автора, С. Голованівський пішов своїм шляхом, спростивши метафоричність образу кохання через "*кохання молоде*". Перекладач вдається до риторичного запитання, хоча воно відсутнє в оригіналі. У Байрона цікава думка, він вважає, що романтики зображують у своїх творах лише радості кохання, не звертаючи особливої уваги на одруження та шлюб. У перекладі В. Богуславської "*романтики малюють любов дружно, не шлюбне щастя*" таке протиставлення чітко відображено. Більше того, останні два рядки перекладачки прочитали по-різному: Задля збереження ритму та рими

перекладач повністю замінив передостанній рядок тексту: С. Голованівський перекладає "*matrimonial cooing*" (подружнє воркування) дієсловом *туркоче*, розширивши значення *matrimonial* до "*матуся біля тата*", повністю змінивши оригінальний образ, проте як останній рядок строфи не відтворений у його перекладі. У В. Богуславської метафоричність образів передана точніше: вона зберігає оригінальний образ "*подружнього туркотіння*", а в наступному рядку поетично розширює закладений автором зміст "*there's nothing wrong*" замінивши на "*вир омані*", що легко і зрозуміло показує ставлення автора до одруження.

У шостій пісні Дон Жуан потрапляє до гарему, де перебуває серед наложниць, а Байрон описує їх із природною для нього грайливою іронічністю: "*Lolah was dusk as India and as warm; / Katinka was a Georgian, white and red, / With great blue eyes, a lovely hand and arm, And feet so small they scarce seemed made to tread*" [3, р. 280]. Порівняння – це найпростіший метафоричний образ, оскільки в ньому чітко окреслені обидва об'єкти зіставлення. Варто зазначити, що неувважність до порівняння може призвести до небажаних змін у змістовно-семантичному та стилістичному планах і надати уривку відмінного звучання. Байрон порівнює Лолу з Індією, вживши прикметники *dusk, warm*. У перекладах читаємо приблизно схожі відповідники *засмагла, смаглява*: у С. Голованівського "*Засмагла, вдачі пристаршої, Лола, / Здається, родом з Індії була, А Катенька, ставна та білочола, – / Із Грузії. Тендітна та мала*" [2, с. 259]. В. Богуславська передала так: "*Смаглява Лола, як індійський чай, / А Катінка – грузинка білошкіра, / Блакитноока, рук тендітний чар. / А ніжки крихітні дивують щиро*" [1, с. 229]. Проте країну походження дівчини перекладачі передали по-своєму, характерними для себе методами: Задля збереження римування, С. Голованівський вирішив розділити перший рядок на два у своєму перекладі, тому читання уривку ускладнюється, втрачається плавність розповіді. Він узагальнює, "здається родом з Індії була", тоді як В. Богуславська використовує несподіваний порівняльний образ "індійський чай", відсутній в оригіналі, але загалом доречний, оскільки він не змінює загального уявлення про дівчину. Катінку описує кольорами *white and red, with great blue eyes*. Цікавим є підхід перекладачів: С. Голованівський відтворює лише прикметник *білочола*, а В. Богуславська передає образ дівчини точніше: *білошкіра, блакитноока*. Байрон підкреслює тендітність дівчини, описавши її маленькі ніжки: "*feet so small they scarce seemed made to tread*", С. Голованівський перекладає просто "тендітна та мала", тож в цілому йому вдається зберегти образ, закладений автором, хоч, можливо і не так точно, як В. Богуславській, яка повністю відтворює красу й тендітність дівчини у своєму перекладі.

Наведені приклади свідчать про важливу роль метафори під час перекладу, адже метафора перекладу, що є повним семантичним еквівалентом метафори оригіналу, може мати іншу концептуальну структуру, і внаслідок цього викликати в читача власні асоціації. Значно менша кількість опущень у перекладі В. Богуславської свідчить про увагу перекладачки до образної структури оригіналу та усвідомлення смислового й емоційного навантаження, що передається за допомогою метафори в тексті оригіналу.

Отже, В. Богуславська приділяє особливу увагу метафоричності оригіналу. Вона детально відтворює нотації та асоціації. У перекладі С. Голованівського існує відчуття семантичних і концептуальних аспектів метафоричних виразів оригіналу, а також відчутний вплив

мови оригіналу. Часто ми бачимо у його перекладі опущення конкретних метафоричних образів, зі збереженням актуальної інформації оригіналу. Можна сказати, що ця версія перекладу є не такою точною, але багатою на поетичні описи.

Іронія передбачає використання слова або цілого вислову у значенні протилежному буквальному. Відтворенні іронії у перекладі – непременне завдання. Часто проблема перекладу іронії полягає в невідповідності традиційних засобів вираження іронії в різних культурах. Тому, варто зазначити, що вибір методу перекладу іронії українською мовою часто залежить від засобів її вираження в мові оригіналу та від того, чи можливе створення іронічного сенсу мовою перекладу у комунікативній ситуації за допомогою тих самих стилістичних засобів.

Для прикладу візьмімо іронію, що її Байрон спрямовує і на себе: *"And as my Muse is a capricious elf"* [3, с. 216]. У В. Богуславської тут влучне порівняння: *"Муза в мене – дама вередлива"* [1, с. 166]. На жаль, у С. Голованівського це картання самого себе втрачається: *"Тамує й Муза усміх чортянти"* [2, с. 194]. Або: *"Would you had thought twice! / Ah! if you had but follow'd my advice!"* [3, с. 483]. *"Дві голови – то перебір, на правду. / Мені в одній думкам би дати раду"* [1, с. 433]. Тут перекладачка відходить від буквального прочитання фрази, проте логічно відтворює її сенс. С. Голованівський перекладає простіше: *"У скрусі похитавши головою, чому не радиєся зі мною"* [2, с. 467].

Поет послідовно викриває вади свого суспільства: бездушний практицизм, жадобу наживи, лицемірство: *"Alas! could She but fully, truly, know / How her great name is now throughout abhorred"* [3, р. 395]. У В. Богуславської: *"Могли б тут панувати право й слава, Та нині в сурми сором засурмив!"* [1, с. 343]. У С. Голованівського: *"Коли б моя країна тільки знала, як в світі всі ненавидять її"* [2, с. 345]. Очевидно, що в обох випадках перекладачам вдалося відтворити загальний зміст, проте суто з художнього погляду вирашним є переклад В. Богуславської, який зберігає особливість стилю байронівської оповіді.

Поет звертається з докором до своєї країни: *"Would she be proud, or boast herself the free, / Who is but first of slaves?"* [3, р. 395]. В. Богуславська зберігає питальну форму звертання: *"Свободою хизуєшся? Між тим / Муреш по усій землі в'язниці"* [1, с. 344] і її переклад цілком доречний, хоч у її перекладі втрачене риторичне питання. *"Себе не можна вільним вважати, усіх в ярмо впрягаючи своє"* [2, с. 377]. С. Голованівський фактично відтворює зміст оригіналу, проте відсутність питання позбавляє текст байронівського "спілкування" з читачем.

Не лише діалогічний стиль мислення, але і багатозвучність характерні для "Дон Жуана". Наприклад, коли Юлія докоряє підступність власного чоловіка, охопленого ревностями, у той же момент вона ховає коханця серед подушок. Її мова – безперечна риторично, смілива й одночасно, зухвала: *"The charming creatures lie with such a grace, / There's nothing so becoming to the face"* [3, р. 102]. С. Голованівський прочитав так: *"збрехавши так граційно, що, буває, це навіть їх на диво прикрашає"* [2, с. 78]. Загалом, його переклад передає головну думку оригіналу і написаний простою мовою. У перекладі В. Богуславської: *"Граційна поза чарівницям личить, Тим більше – незворушність на обличчі"* [1, с. 52]. В. Богуславській вдалося відтворити зміст оригіналу повніше. Читач одразу відчує видатну особливість перекладачки – її поетичну мову, що повністю відтворює іронічність оригінального фрагменту: метафору *"charming creatures"*, вона перекладає іменником "чарівниці", повністю передавши ідею оригіналу.

На основі наведених прикладів, можна зробити висновки, що для адекватного перекладу іронії, закладеної в поемі геніального поета, недостатньо просто знати еквіваленти, слід знайти суть іронічного контексту, розпізнати механізми його створення, розкрити авторський і культурний концепти. Аналізуючи переклади октав, де використовується іронія, ми виявили тенденцію С. Голованівського до такої лексичної трансформації, як генералізація, яка зазвичай не призводить до втрати актуальної інформації, лише до спрощення використаних в оригіналі мовних засобів. З іншого боку, В. Богуславська зазвичай сміливо експериментує у своєму перекладі, інколи навіть розширюючи зміст конкретних лексем у своєму перекладі.

Очевидно, що кожний перекладач трактував Байрона в дусі свого часу і середовища і не приймав попередніх тлумачень. В. Богуславська передає унікальний і неповторний поетичний світ Байрона сміливо і невимушено, а С. Голованівський переважно слідує тексту оригіналу і прагне якнайточніше відтворити значення окремих слів, що їх він напевне вважав ключовими. Порівняльний аналіз окремих фрагментів поеми "Дон Жуан" на матеріалі двох українських перекладів доводить, що перекладачам вдалося створити українські варіанти поеми, відтворивши у своїх тлумаченнях найважливіші особливості поетичного твору та специфіку мови Байрона, а саме порівняння, метафоричні образи, гру слів та іронію.

Як можемо прослідкувати з аналізу, відтворити цей літературний шедевр іноземною мовою надзвичайно складно. Поема насичена яскравими метафорами-символами, багатозначними епітетами та порівняннями; іронічними засобами і грою слів. Як бачимо поет для посилення ефекту вдається до риторичних питань та окличних речень. Риторичні прийоми є невід'ємною частиною поеми.

Висновки. Ми провели дослідження відтворення стилістичних засобів поеми Байрона "Дон Жуан" на аналізі перекладів С. Голованівського та В. Богуславської. Проаналізувавши стилістичні аспекти поеми, їхній переклад і мотивацію передачі українською, можна зробити висновок, що перекладачі кожен по-своєму інтерпретували авторські образи в поемі. Кожний перекладач повинен володіти поетичним чуттям автора першотвору й зуміти передати образ, не змінюючи стилістичного відтінку. На основі наведених прикладів метафоричних образів Байрона, ми прийшли до висновку, що перекладачі в основному брали до уваги семантичний і прагматичний аспекти у своїх перекладах метафор.

Отже, порівнявши два переклади, можна зробити висновок, що кожен перекладач ставив перед собою мету – створити новий, кращий переклад у дусі свого часу і середовища, відмінний від попередніх тлумачень. В. Богуславська з легкістю відтворює унікальний і неповторний поетичний світ Байрона засобами рідної мови, тоді як С. Голованівський переважно слідує тексту оригіналу і прагне якомога точніше відтворити значення окремих слів. Аналіз поеми Байрона "Дон Жуан" і перекладів С. Голованівського та В. Богуславської показав, що гра слів є основним засобом реалізації концептуального змісту поеми. Тому можна з упевненістю сказати, що цей стилістичний засіб – домінанта перекладу. Проте передача гри слів у перекладі – одне з найскладніших завдань для перекладача, оскільки каламбур будується на несподіваному використанні елементів усіх рівнів мовної системи. Проаналізовані переклади показали, що гра слів може відтворюватися в перекладі завдяки використанню аналогічних смислових засобів гри слів мови

перекладу. Водночас можливі зміни у змістовно-фактуальній та естетичній інформації вихідного тексту. Проте повне розуміння перекладачем основної ситуації, описаної в поетичному тексті, є обов'язковою умовою для повноцінного перекладу.

Список використаних джерел

1. Байрон Д. Г. Дон Жуан : пер. з англ. В. Богуславської / Д. Г. Байрон. – К. : Літ.-художнє видання, 2007.
2. Байрон Д. Г. Дон Жуан: пер. з англ. С. Є. Голованівського / Д. Г. Байрон. – Д. : Фоліо, 2004.

Svitlana Kabanova, Assistant Professor
ORCID: 0000-0001-6985-9209
e-mail: svitlana.kabanova@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

3. Byron L. Selected Poems of Lord Byron. – London : Wordsworth Poetry Library, 2006.

References

1. Byron, D. G. (2007). *Don Juan* [per. z anhl. V. Bohuslavs'koyi]. Kyiv: Lit.-khudozhnye vydannya. (In Ukr.).
2. Byron, D. G. (2004). *Don Juan* [per. z anhl. S. Holovaniv's'koho]. Dnipro: Folio. (In Ukr.).
3. Byron, (2006). *Selected Poems of Lord Byron*. London: Wordsworth Poetry Library.

Надійшла до редколегії 12.05.22

LITERARY DEVICES IN BYRON'S "DON JUAN" AND THE WAYS OF THEIR TRANSLATION

The article is an attempt to give a comprehensive contrastive analysis of Byron's poem "Don Juan" and its two Ukrainian translations made by S. Holovanivskyi and V. Bohuslavska. The key aspect of the article is the literary devices of the poem in the Ukrainian translations.

The focus is on Byron's style and its representation in the translations. It discusses the translation strategies used by each translator. It is noted that principles guided by translator while choosing translation method meant to render the pragmatic components and author's ideas of poetic work. The creative methods of each translator were also defined.

The article presents a great variety of examples of metaphors, irony, wordplay, and their perception in the Ukrainian translations. Byron's poem "Don Juan" is full of life, irony, and a deep sense of morality. The poem contains a lot of ambiguous expressions, nuances, implied meanings, puns, author's neologisms, metaphors, phraseological units that translators are going to face with.

The results show that in Ukrainian translations the representation of Byron's style is rich, bright and the same as in the original many-sided. The article comes to the conclusion that the translation strategies used by S. Holovanivskyi and V. Bohuslavska may be considered very different indeed, since they were made in different times and, therefore, demands and values of the target audience. It is shown that the personal background knowledge of the translators, their occupation, environment and even their own internal world influenced the way they represented the literary devices of Byron's poem "Don Juan" in their translations. It should be underlined that each translator sets a goal to create a new, better translation in the spirit of their time and environment, different from previous interpretations. V. Bohuslavska easily reproduces Byron's unique and inimitable poetic world by means of her own native language, while S. Holovanivskyi mostly follows the text of the original poem and strives to reproduce the meaning of words as accurately as possible.

Keywords: translation, language, Byron, style, method.

УДК 811.161.2'28:821.161.2:091(477.43/.44)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.06>

Борис Коваленко, д-р філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-3764-856X
e-mail: kovalenko.bor@gmail.com

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна

ЛОКАЛЬНІСТЬ І НАДЛОКАЛЬНІСТЬ В ІДІОСТИЛІ (НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНОЇ СПАДЩИНИ ПИСЬМЕННИКІВ-ПОДОЛЯН)

Представлено результати аналізу рукописної спадщини письменників-подолян: С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського. Описано лінгвальні риси, які маркують ідіостиль кожного з цих авторів.

Актуальність зумовлена потребою дослідити мовну практику цих авторів як представників українського письменства XIX ст. у контексті їхнього зв'язку з Поділлям, простежити шляхи формування і становлення літературних норм, вплив на мову письменників рис рідного їм подільського говору південно-західного наріччя, що наближує до розв'язання широкої проблеми діалектно-літературної взаємодії. Методологічною засадою статті є увага до автографів і першодруків, що виявилось виправданним і результативним у дослідженні, оскільки тексти творів цих авторів виданих пізніше зазнали редакторського втручання й більшість рис, що маркують їхній ідіостиль, знівельовано.

Використано архівні матеріали, зокрема автографи, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ), в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ), у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського (м. Чернігів) та ін.

Це є спроба визначити роль мовно-культурного регіону (ареалу) в розвитку загальнонаціонального літературного стандарту; дослідити проблеми формування української літературної мови в послідовності особистість – колектив / регіон, зважаючи при цьому на принцип дуальності індивідуальне – колективне. Спостереження над мовотворчістю письменників-подолян виявляє насамперед двоєдність. З одного боку – тісний зв'язок із мовним довкіллям, із якого виростили й де формувалися ці мовні особистості, з іншого – виразне прагнення до надлокальності. Констатуємо наявність багатьох індивідуальних рис у їхній мовотворчості, кожен із них це окремо різьблена мовна постать, але більшість рис, які ми зафіксували, виявилися спільними для усіх авторів і поширеними в подільських говірках. І перевірка за зібраннями текстів, за спостережуваною діалектною субстанцією, за зіставленням із Атласом української мови, іншими діалектними описами дає підстави стверджувати, що багато з них живі й дотепер.

Ключові слова: рукописи, ідіостиль, мовне довкілля, мовні риси, С. Руданський, А. Свидницький, М. Коцюбинський.

Вступ. Проблеми становлення української літературної мови в останні десятиліття привертають увагу дослідників – інтенсивно вивчаються окремі стилі літературної мови, окремі періоди в її історії, ідіолекти й ідіостили багатьох письменників. Серед праць останніх років, у яких розглянуто загальні й часткові питання історичного розвитку української літературної мови, виокремлюємо праці науковців розвідки Л. Гнатюк, В. Грещука Л. Масенко, Л. Ткач тощо.

Одним із головних джерел вивчення історії української мови, історичної діалектології, окрім писемних пам'яток, є рукописні тексти художніх творів аж до початку XX ст. – поки не почалося тотальне редагування видавцями авторських текстів.

Методологія дослідження. Нині все частіше висловлюється думка про те, що вивчення ідіолекту письменника, його творів необхідно здійснювати з урахуванням мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту, а також рукописів, які містять мовні риси того чи іншого письменника, виявити які, спираючись на друківані видання, неможливо.

Це міркування не є чимось новим, оскільки ще 1925 р. у журналі "Україна" надруковано статтю професора О. Синявського "Деякі про Шевченкову мову". Спроба виявити декотрі сумнівні моменти Шевченкової мови, у якій автор зазначав, що "ми й досі не маємо ані єдиної навіть дрібної праці, присвяченої виключно цій мові <...> у наших численних працях про Шевченка й його твори небагато можна знайти принагідних путящих уваг про його мову". Він констатував, що мова Шевченкова потребує якнайдетальнішого вистудіювання з усіх боків. "Вияснити всі складові елементи Шевченкової мови й їх джерела, зокрема ступінь народности її та діалектну основу й фізіономію, а також динаміку – підкреслює О. Синявський, – ось одне з чергових завдань української лінгвістики" [7, с. 100]. Найкращими джерелами він називав автографи, тому що тільки на їхній основі можна вивчати фонетику і лексикологію, чого не можна здійснити на підставі друківаних текстів поета.

Автографи творів Т. Шевченка досліджували В. Сімович, М. Жовтобрюх, А. Москаленко, П. Тимошенко, В. Русанівський, І. Огієнко, які одноставно визнавали, що дослідження мови Кобзаря повинні ґрунтуватися на детальному аналізові його рукописної спадщини. Із праць зарубіжних учених, які висвітлюють дискусійні в українському мовознавстві проблеми, зокрема ті, що стосуються культури видання творів письменників, стану їхнього вивчення та лексикографічного опрацювання, варто виділити монографію відомого австрійського лінгвіста Міхаеля Мозера. Він переконливо довів, що лише на підставі рукописних джерел можна зрозуміти точний зміст творів, побачити справжній правопис і пунктуацію письменника, які суттєво відрізняються від сучасних текстів. Учений на основі ґрунтовного різноманітного мовного аналізу визначає також внесок поета в розвиток сучасної української мови [5].

Закономірно, що творчість письменників другої половини XIX – початку XX ст. привертала увагу дослідників, наслідком чого є численні різнопланові спостереження над ідіолектами окремих авторів. Особливістю цих студій є некритична опора на різночасові видання аналізованих текстів без належної уваги до їхньої історії, без попереднього текстологічного аналізу, відтак рукописна спадщина, першодруки, пізніші правки авторів – мовна лабораторія письменника – були поза увагою. Здебільшого лінгвостилістичні та історикомовні праці про ідіолекти письменників залишаються без належної уваги до базових джерел інформації, затираючи при цьому ймовірний вплив мовного середовища на ідіолект митця. На цю особливість вивчення мови письменників із вказівкою на важливі методологічні прорахунки дослідників вказано у студіях П. Гриценка, Л. Гнатюк, Г. Школи, О. Куреди, Є. Пилипенка й інших мовознавців.

Іншою проблемою є цілісний аналіз мовотворчості кількох авторів, об'єднаних ідейно-естетичним рухом чи локальною традицією. У зв'язку з особливою орієнтацією митців слова другої половини XIX – початку XX ст. на

© Коваленко Борис, 2022

питомі мовні джерела, рідне для них довкілля видається актуальною ідея вивчення мовотворчості кількох письменників, об'єднаних за територіальною ознакою.

Мета нашої статті – проаналізувати рукописну спадщину письменників (С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського), об'єднаних одним культурно-історичним простором, одним локусом і виявити не лише індивідуальне, а й інтегральне у творчості обраних для аналізу авторів. Методологічною засадою статті є увага до автографів і першодруків, що виявилось випраданим і результативним у дослідженні. Використано архівні матеріали, зокрема автографи, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ), в Інституті рукописів Національного бібліотечного фонду України (м. Київ), в Інституті рукописів Національного бібліотечного фонду України (м. Київ), у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського (м. Чернігів) та ін. Ми схилиємося до думки П. Гриценка, що "некритичний вибір варіанта тексту для вивчення мови художнього твору, ідіолекту письменника як цілості чи для укладання словника мови його творів, призводить до прорахунків дослідників" [3, с. 20].

Результати дослідження. Для кінця XIX – початку XX ст. є непорушним орієнтир на народну мову. А оскільки відбувалася орієнтація на народну мову, то її у вимірі знань авторів, тобто їхнього індивідуального мовного досвіду, треба було знати. Індивідуальний мовний досвід – це те материнське мовлення, довкілля з чого особистість виростала, а в період середини XIX ст. – це було фактично діалектне мовлення, або набуте (як це сталося із Марком Вовчком, яка вивчила через те середовище, у якому була пізніше). Це був досвід просторово-обмежений, тобто людина мешкала, діяла, творила, перебуваючи в певному *хронотопі* – у певний час, на певній території, за визначених обставин. Це, по суті, хронотопічна цілісність і тому, коли цей досвід особистості й досвід відповідних хронотопів переплаваються в тексті, відтворювався у текстах, він міг справляти вплив на ширшу мовну практику, що ставав об'єктом рецепції, сприймання, оцінки, прочитання, а відповідно й *наслідування*: один вчиться в іншого, наслідує іншого.

Саме тому, досліджуючи історію становлення чи окремого стилю, чи літературної мови в цілому, варто зважати на ці вектори залежностей мовотворчості однієї особистості від іншої, орієнтування на наявний уже досвід творення текстів сучасниками чи попередниками. Актуалізує проблему простору (континууму) для з'ясування історії становлення, розвитку літературної української мови у визначений час чи окреслену епоху, необхідність з'ясувати *що* автор зберіг зі свого мовного середовища, попри орієнтування на взірці.

Простір присутній постійно, але, зазвичай він не був центральним об'єктом у лінгвістичних студіях.

На початку XXI ст. усталюється думка, що вивчення ідіолекту письменника, його творів необхідно здійснювати з урахуванням не лише текстів (рукописів, прижиттєвих першодруків), а й мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту.

Отже, актуальним є студії про мову письменників на тлі їхнього говіркового довкілля за матеріалами рукописів чи принаймні першодруків. Саме такий підхід до вивчення ідіолекту письменника забезпечить точність оцінок і повноту опису мовних особливостей та орієнтирів автора, дозволить точніше окреслити його роль у становленні й розвитку норм літературної мови.

Спостереження над мовотворчістю С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського виявляє насамперед двоєдність. З одного боку – тісний зв'язок із мовним довкіллям, із якого виростали й де формувалися ці мовні особистості, з іншого – виразне прагнення до надлокальності. Якщо говорити про зв'язок із мовним довкіллям, то

I. у Руданського це:

1. Так зване *укання*: *сукира, домувина* – "Каже збыты домувину Да и грибъ копаты!... Скоро сынъ сюда Давыдивъ Прыйде умыраты" (Лірникові думи).

2. Спорадичне вживання дієслівних форм із нескладовим [j]: *зайгорнувъ, пійнявъ, піймы* – "«Піймы сыну!» Я й пійнявъ Посадывъ на яйца То мы малы зъ тыхъ яецъ Шысть воливъ видъ зайця" (Вір не вір...).

3. Відповідно до а з *ѣ після губних з'являється перед [a] після приголосного [m] звук [n]: *симня* – "Повернувся сынъ додому Вся *симня* встричае А Адамъ посередъ хаты Духъ свій испускае" (Лірникові думи).

4. Стверділий кінцевий [ц]: *хлопець* – "То бувъ *хлопець* чорноокий И хороший и високий И румяный на лыци Молодець изъ молодцивъ" (Вечорниці).

5. Приголосний [j] заступає [л] у слові *горілка* – "Отъ все готове шумъ затыхъ Стыль застеляется у ныхъ И показалася *горивка* И деренивка, и вышнивка И медъ и пыво, та и квась, Якъ часомъ водытся у насъ!.." (Розмай).

6. Часте вживання *сч* замість *шч* (щ): *счастя* – "Я *счастыый!* Маю хату Маю батька, неньку. И до свого *счастя* всего Жинку молоденьку" (Два трупи). Зауважимо, що в тексті однієї й тієї ж співомовки ми зафіксували обидва варіанти – нормативний і ненормативний: "Даремне йдуть мои лита Не выжу *щастя* за собою Я видъ колыскы сырота И пиду въ землю сыротою. Гиркая доле ты моя Тебе я доле прокляная *Счастливи* вси, иденъ лышь я Невыжу *счастя* и незнаю" (Упир).

II. у Свидницького це:

1. Дієслівні форми 1-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [ѡ], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими, як і в більшості південно-східних говорів, а також деяких південно-західних: *ходю, попросю, вчистю, зненавидю* – "А що паниматиночко, каже, и вамъ лыхо, и въ мене не тыхо; прытопчимъ же биду кляту черевыкамы. Бо й я въ черевыкахъ же *ходю*" (Люборацькі).

2. Закінчення -е в іменниках середн. р. II відміни в наз. й знах. відм. одн.: *відьмуванне, убранне, дівованне, жаборинне, закінченне, зроцінне, насланне, оповіданне, Запорожже, счастє, життє, дрантє* та ін. – "Здаеця, все перемінилось; а воно все однакове, мабутъ; лышь я перемінився, *життє* хрономъ стало, то здаеця, шо й світъ не такий!., и люди поинакшили" (Відьми...); "Гніздо тее, наче *жаборинне* зелене" (Відьми...). Водночас констатуємо паралелізм флексій -е та -а: *счастє* – *щастя*, наприклад: "Колись я мавъ *счастє* жити лице въ лице съ простимъ людомъ українськимъ – колись и я бувъ *счастыый!*" (Відьми...), "До цього *щастя* не довго було ждати!" (Недокописана).

3. Уживання [xв] замість [ф]: *парахвіяне, парахвія* – "...було скілька хатъ і церковця Божа стояла – то й *парахвія* була и піпъ живъ и бакаляръ" (Відьми...).

4. Залишки двоїни: дві *сестри* – "Було собі, кажутъ, *дві сестри* – одна дуже багата на набіль, а друга дуже бідна" (Відьми...).

5. Форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів II дієвідміни на -е замість -ить: *висє, робе, молоте, говоре, доносе, любє, дзвоне, зломє, вкороте* й ін. – "Прыйде маты съ поля, всюды справно: понагудовувано, понаповано, начыннѣа перемыте, и мыскы въ мыську,

ложки въ горшку за комыномъ, горшки на полыци, а що не змыстылось, на тыну по килкахъ проти сонця *висе*" (Люборацькі); "Якъ бы за годинку передъ цымъ Маса побачыла, що хто *робе* таки штуки, сама просміяла бъ, а тепер ось-якъ!" (Люборацькі); Хай же старшый *молоте*, а мы подывимось на двіръ, чы не иде друга пидвода (Люборацькі); "– А! лыха моя година! ото ізда! *говоре* зъ досадою та жінка" (Люборацькі). Спорадично такі форми трапляються в оповіданнях: "И всімъ дивно, шо вона такъ красно бавитця; и ввесь двіръ навшпинячки *ходе*" ("Недоколисана"), проте зауважимо, що переважають уже форми на *-ить*: "И панъ повеселішавъ, и паня инкша *ходить*" ("Недоколисана"); "Це не то, що дитина слухняна, або крепакъ нещасливий, що не ідь, то й *му-ситъ* послухати" ("Проти сили ...").

III. у Коцюбинського це:

1. Спорадичне вживання [ц'] замість африкати [ч] у сполучнику (частці) *хоча* – "Першый раз Андрій у такому великому мисти, *хочя* ж вин и зайшов у самый гиршый, жыдивській куток" (Андрій Соловійко...); "Коли б це, Господы, вирватись з Винныци. Щоб *хочь* куток теплый маты, хлиба кавалок..." (21 грудня...).

2. Після приголосних перед закінченням в орудн. відм. іменників III відміни послідовно вживається м'який знак або [л]: *заздристію, хыжыстыю, постилью, радистыю, злистыю* – "Не иден проізжій гладкій пан, котрому проильтись и его роскишни будинки и ёго тлусте жыття, з *заздристію* дівітась на таке сельце, любуеться им..." (Андрій Соловійко...); "Дытыни хтилось бы побавытись з котом, що он пид *постилью* муркае, та так гарно простягае лапку до клубочка з ныткою..." (Андрій Соловійко...).

3. Послідовне вживання закінчення *-е* у слові *люди* – "Други *люде* теж сказаны на Андрія, що вин непуцящый" (Андрій Соловійко...); "...его вчора заризалы, а сегодня мают ховати, вже і *люде* зибралыся" (21 грудня...); "Варто б тому, хто хоче и може роботы добро людам – звернуты увагу и на цих нещасных, бо й то *люде*" (21 грудня...); "Але наши *люде* не так вынны, як вы их вынуватыте" (Дядько та тітка).

Водночас спільними виявилися такі риси, як:

I. На фонетичному рівні:

1. Вставні приголосні [л], [н] після губних: *ропнявся, здоровля, соломняник* – "Спывъ и я той прыкрый кельхъ За *здоровля* доли, И зъ похмила мое сердце Розрывають боли" (Цар-Соловей); "Утопыла-сь мене донько Въ холодную воду: Погубыла *здоровлячко* и мылую вроду!..." (Упир); "Верещытъ пипъ репетуе, Крычытъ молодыця *Соломняник* скаче, скаче И зъ горы валытсь" (Цар-Соловей) – в ідіостилі С. Руданського; *вимня, здоровля, мняе, соломняникъ, памянь, памянтатиму, опамнятались, риплях* – "...и съ тогожь часу, каже, почала вона й до *здоровля* повертатися" (Відьми...); "Якъ поколисалы Марусю такъ шось зъ місяць, чи шо, то вона і *змнякла*, як віскъ від вогню" ("Недоколисана"); "... Спасибі! Спасибі за *памянь!* Сідай лишь" ("Недоколисана"), "Посередъ города стоять въ *Камнянци* дома – одынь до другого попрылыпалы, улыцца мизь нымы й де навхрест" (Люборацькі) – у А. Свидницького; *здоровля, мняеко* – "Скильки воно уйняло в вас *здоровля*, счастья, скильки заграбало в тяжкій праці добутих, кровавих грошей?" (Андрій Соловійко); "Тыхо и *мняеко* казав Жук" (Андрій Соловійко); "В туж хвылыну, як вин оце подумав, у его ниг опынывся *соломляный* брыль, зирваный витром у якогось чоловика..." (Андрій Соловійко); "...на голови чорный *мняекий* капелюх" (Дядько та тітка); "У дядька *мняека*, тепла, прывитна душа" (Дядько та тітка) – у

М. Коцюбинського. Наявність вставних [л], [н] на місці [j] – одна з ознак подільських говірок [6, с. 498; 2, с. 217].

2. Стверділий кінцевий [т'] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу: *ломить, валить, зазеленіють, точытъ, ставытъ, скочытъ, пьютъ* – "Та гей быкы! *Ломить* бадыля *Ломить* его *валить* на прахъ Нехай не буде того зиля На нашыхъ батькивскыхъ поляхъ!" (Гей бики); "А я за хвистъ: "гутю-га!" А вовкъ налякався Та якъ *скочытъ* – я и гопъ! На свить показався" (Вір не вір...) – у С. Руданського. Водночас, у співомовках фіксуємо й нормативний варіант: "А кинь *ходытъ* по трави И передъ пасеться А задъ росте, тай росте Ажъ до неба пнетсья" (Вір не вір...); *закрывають, почнут, нароблять, ненавыдытъ, будут, любятъ, поважають, не знають, могут, засмиют, заглябають, радіють, мают, будут, бигають, прыймут, капают, бачытъ, почнут, покинчат, скажут, чекают, пу-стят, знають, мают, пошлит, зеленіють, обступають* – "... то буде жыття сыроты, котрого *ненавыдытъ*" (Андрій Соловійко); "Хочяж тебе не спіймалы, але *могут* спійняты" (Андрій Соловійко); "*Пустят* мене переночувати!..." (21 грудня...); "А *йдит* обидаты! Ото забалакалысь, – гукнула з ганку тітка" (Дядько та тітка) – у мовотворчості М. Коцюбинського. Твердий кінцевий [т'] у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. множ. наказового способу з характерною ознакою подільського говору [6, с. 498; 2, с. 217].

3. Діалектні форми числівників: *еден, ідна, штири (штыре), штирнаццять* – "*Иденъ* в поли, другій въ лиси, Третій коло бочкы" (Цар-Соловей); "Чы тры ричи взяты разом Судышь ты *идному?* Чы каждому *идну* взяты? И котру якому?" (Цар-Соловей); "У *идного* кривы руки Той ноги немає Той *идно* лышь око мае И то выплывае" (Лірникові думи); "Та школяри бидни диты Сырдытой доли Пройдутъ надень *штыре* разы Дорогу до школы" (Лірникові думи); "Знаешъ рыбу, шо на соби Цилый свить трымае Тая рыба стрепенулась *Штыре* разы мае" (Лірникові думи) – у С. Руданського; *іден, штири* – "...воны вже дуже мицно почнут дерты *иден* другого за чубы..." (Андрій Соловійко...); "Дай, боже, здоровья! – видказало два голоса; *иден* – товсто, поважно, як и прыстало курцеви, а другій – тонко та скоро, мов горобецъ зацвиринькав" (Дядько та тітка); "Ходыты було никоמו коло неи. *Иден* дядько повынын був, на самоты, поратыся и коло слабой, и коло хозяйства!" (Дядько та тітка); "Зате вже обидаты – за *штырѣх* буду" (Дядько та тітка) – у М. Коцюбинського. Як зауважують мовознавці, фонетично видозмінені форми числівників *іден, штири* і похідних від них є особливістю подільських говірок [2, с. 217].

4. Твердий [р] замість [р']: *бура, трома, ратувати, гора* (горя), *дручкамы, зорамы, прямо* – "И высоко на повитре Верхы пидіймають И хрестамы золотымы Якъ *зорамы* сяють" (Лірникові думи); "А що хочеш? – Тры копы! – Жыдъ мацнувъ рукамы За барана заплаытъ *Трома* копыкамы" (Баран); "Разъ топывься грубый ляхъ Ставъ репетуваты Мужыкъ иденъ и побигъ Пана *ратуваты*" (Надгорода); "Ходытъ льяшокъ по коршми А хочеться исты Пытаеться *шынькара*: «Czy niemasz pieczysteji?»" (Змисний лях); "Впнявъ до неба тай унизь Мени й *гора* мало Ажъ до нызу на симъ мыль Мотуза нестало" (Вір не вір...) – у С. Руданського; якъ *зори, зорамы, зъ віетара, опира*, до ёго *міране, трохи, трохъ, підрадъ, примірала, викурувавъ* небіжчика, *ратуйте, сваратця, посваруетця, трасовина*, на вечеру, *орутъ, на вечеру, опира, съ трома* – "Спочатку батько й мати, було, *посварувались* на ню, и носомъ въ кутокъ

ставляли, и на коліна" (Недоколісана); "...а човна нема – на пристані бувъ и то *діравий*" (Проти сили...), "Тоди молодыци въ ростечъ, и на ихъ мисце прыйшли чоловіки паниматокъ *ратувати*" (Люборацькі) – в ідіостили А. Свидницького; *шкрабаты, канцелярря* – "В тій чоловік *шкрабається* в голову, наче хоче *вышкрабаты* з ній ту подать, що так мицно засила ёму в голову" (Андрій Соловійко) – у М. Коцюбинського). Твердість приголосного [р] перед голосними – одна з озак подільського говору на фонетичному рівні [6, с. 498].

5. Кінцеві шиплячі та афrikата [ч], хоч і не послідовно, зберігають свою давню м'якість: *лемишь, хочешъ, порадышь, бачышь, хочъ, биліешъ, тисъчь, лышь, ничъ* – "А чересло мое излива *Лемишь* изъ правої руки Зитнуть и коринь того зыля – Чого жъ вы стали? Гей быки!" (Гей бики); "Обступылы навкруга Бидного Иванця Тай пытають якъ на смихъ «Що *хочешъ* за зайця?»" (Заецъ); "А зъ барылка и бижыть... Не *порадышь* крыкомъ Жыдокъ живо и заткнувъ Барылко языкомъ" (Розп'ятий жид); "...Тай каже купцеви: «Та купуй уже купуй Славная конына! Чы жъ не *бачышь* якъ по ни Сплакалась дытына?»" (Славная конина); "Нагадався за симъ мыль Назадъ подывывся А у коня якъ на *смихъ Лышь* передъ лышывся" (Вір не вір...); "Тилько знаємъ що въ тимъ неби Ангелы литалы И святіи писни Богу День и *ничъ* спивалы" (Лірникові думи) – в мовотворчості С. Руданського; *лишь, поминешъ, сидишь, складешъ, спогадаешъ, захочышь, промежь* себе, *насторчъ, ледачь, хочъ* – "Горпина це пронюхала, бо *такожъ* мала мухи въ носи" (Відьми...); "Да не кажи тпру: бо *будешъ* пішки йти" (Відьми); "Отъ и *гулятимешъ* сміливо, де *захочешъ!*" (Відьми...) – у А. Свидницького; *хочъ, ледачь, няньчъ, бачышь, помрешъ, хочешъ, перечытуешъ, второпашъ, вдешъ, згадаешъ, ковтнешъ, будешъ, думаешъ* – "А мени: и нагодуй, и вмый, и сорочку поший, и талапайся з ним, и няньчъ ёго" (Андрій Соловійко...); "А ни хаты, а ни хлиба кавалка, навит сорочки гарної нема, а як *помрешъ*, то нема за що й поховатысь..." (21 грудня...); "Славный обид у титки. Простый: борщ з сметаною, вареныкы з сыром до сметаны чы галушки – але такой смачный, що як *згадаешъ*, то и слыну *ковтнешъ*" (Дядько та тітка) – у рукописах М. Коцюбинського. Збереження м'якості шиплячих та афrikат – характерна риса консонантизму південно-західних говірок.

6. Уживання [у] на початку слова: *ыржа* – "Та гей быки! Чого жъ вы стали? Чы поле страшно заросло? Чы лемиша *ыржа* поила? Чы затупылось чересло?" (Гей бики) – у С. Руданського; *ыноди, ынды, ызновь, ыначе, ыскры, ыжыцю ынчого, ындыкъ* – "...*ийзіли* вони літа мої!..." (Відьми...); "...*иноді*, бувало, нишкомъ и ганчірку причеплять до сорочки тай дурять, що спати лягають..." (Відьми...); "Коли це не поможе, то *изновъ* бувало відкопують..." (Відьми...); "Сівъ на коня – срібломъ-золотомъ сѣе, ажъ *искритъ*..." (Відьми...); "Так моім панамъ и день минувъ, шо все одно на другого бундюжились та ходили, носи поспускавши, яко *индюки!*" (Недоколісана); "Яснее сонце не пече, якъ-то *инколи* буває, а наче теплою рукою по тілі водить" (Недоколісана); "И підчепит *инчий* біду, шо неабияк и скараскаеця; а другому, то карай, боже, и повікъ: зъ жінкою щастя, якъ рукою пригорнув" ("Проти сили..." – у рукописах А. Свидницького; *инчий, инак, иншу, исторія* – "За разум, добре серце, чесність, щыру пораду и помич, вси люде з Босивки и *ынчых* сил казалы, шо не зналы и не знають лучшого чоловіка як Андрій Соловійко" (Андрій Соловійко...); "Так чы *ынак*, а щось же иі допровадыло до такого нечасного стану" (21 грудня...); "Було, и страву соби окреме *ыншу* варыть,

и цукор свій тримає" (Дядько та тітка); "Тепер також здоревенный, тилько декотри дерева повырублени, *ынши* посохлы, *ынши* здычавылы" (Дядько та тітка); "*Ысторія*, хозяйство, сыльныця, зирныця, землепись, полытычна економія, зоологія – все те на кону" (Дядько та тітка); "...то зовсим *ыншым* чоловіком зробывся..." (Дядько та тітка) – в ідіостили М. Коцюбинського. Зауважимо, що український правопис дозволяє написання початкового *и* в деяких словах.

7. Відсутність подовжених приголосних в іменниках середн. р. II відміни: *волося, бадыля, зыля* (зілля), *гыля, снаданя, жытя, смерканя, насиня* – "Лысий я, *волося* спало Решта билая якъ снигъ Недалеко моя яма" (Полуби мене); "Впередъ быки! *бадыля* зсохло Сами валются будякы А чересло, лемишь нові... Чого жъ вы стали? Гей быки!" (Гей бики); "Ты глибоко углибъ Твердый коринь пусты *Гыля* вгору роскынь Ты росты та росты!" (До дуба) – в автографах С. Руданського; *дівуваня, каміня, волося, шматя* – "А вінъ все перебиравъ и выбравъ таке лихо, шо й *каміня* вгризе" (Проти сили...); "Черезъ кілька-часъ панна сватáча выглядає – причипурилась, прибралась, всякого фантя на себе начіпляла, *бразкотиня* понавішувала" (Недоколісана); "Даліі почали хлопці вговоряти, шо якъ не буде їсти, то пан казав *заливãня* зробить" (Недоколісана); "А я, то поки *житя* мого, слухатиму тебе, як Божого гласу" (Недоколісана) – у рукописах А. Свидницького); *волося, наріканя, смітя, шматя, оповіданя, йменя, весіля* – "Ще доси *волося* до горы встає, та мороз по шкури подырає" (Андрій Соловійко...); "Я перу *шматя*, колы приходить моя сестра, Устя"; "В своїім *оповідани* вона багато напутала" (21 грудня...); "Густа, як щитка, зелена, як рута, заквичана, як дивчына на *весили*, манячыть трава на полянці" (Дядько та тітка); "Василько похолов з остраху. *Волося* полізло до гори, серце перестало стукати в грудях" (Ялинка); "Босі ноженята ступалы по втопаній стежці, над головою, межы колуками жита синіло биндокою небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим *колосям*" (виправлено М. Коцюбинським з *колоссям* – Б. К.) (Харитя) – у М. Коцюбинського. Для літературної мови і "більшості українських діалектів властиве асимілятивне подвоєння м'яких приголосних фонем в іменниках типу *зілля, життя*, що виникло внаслідок асиміляції [j] до попереднього м'якого приголосного після занепаду слабкого зредукованого [ъ] (у групі -іє) і відоме також під назвою асимілятивного подовження приголосних звуків" [2, с. 84]. У південно-західних діалектах, зокрема й у подільських говірках [4, с. 78], сталося стягнення цих приголосних і цим вони "різко протиставляються решті українських діалектів" [2, с. 84].

8. Уживання приставних [з], [в]: *згоремо, гыншій, гатаман* – "Та гей быки! *Згоремо* поле Посіємъ ярее зерно А спаде дощыкъ незабаромъ В земли пробудытьсѣ воно" (Гей бики); "Ты не моя!.. и бровы чорни Мылуе *гыншій*, а не я И *гыншій* хтось тебе прыгорне Бо ты дивчыно не моя" (Ти не моя); "Но дивчына невертає Еи мыла украина Еи *гыншій* прыгортае! Охъ невдѣчная дивчына!" (Зозуля); "Осавулы й *Гатаманы* – Злота повни жмени"; "Чы то зоры, божи мыслы, Божая дорога? Чы то може кажна зирка *Гыншій* свить у бога?". (Цар-Соловей) у С. Руданського; *Гумань, гинча, гинчим* часомъ, *відгучу* (дериват від лексеми *учити*) – "Коло *Гумани*, чы луче – в *Гуманщини*, и було и е сельце – хочъ бы й Солодьками ёго назвати" (Люборацькі) у А. Свидницького. Наявність "протетичних приголосних [з], [в] є виразною фонетичною рисою подільського говору, особливо у порівнянні зі степовим говором, а також літературною мовою" [4, с. 78].

9. Перехід [l] в [y] внаслідок асиміляції, що визначаємо, наприклад, у слові *цілувати* – "Тай тогди вже до попа Грихы сповидаты. Ото пипь ему дає Хреста *цілувати*. *Поцілуваєв* цыганчукъ Пипь его пытає А той ему вси грихы И оповидає" (Циган на сповіді); "И царевычи склонылись, На колина стали И остатный разъ живого Батька *цілувалы*"; "И оное силы разом Разомъ обійнялись, Обійнялись, розмовлялы, Щыро *цілувалысь*" (Цар-Соловей); "Прыйде мылый *поцілуе* Въ билее лыченько Скаже: люблю тебе мыла любее серденько" (Упир); "Наставъ Великдень. Зновъ Трохымъ Зъ своиы чорнымы очыма!.. По служби Божий щыро зъ нымъ *Поцілувалася* дивчына" (Хрест на горі); "Святкы веселіи насталы Дивчата хлопцивъ *цілувалы* И видаввалы крашанкы..." (Розмай) – у С. Руданського; "Але Андрій швыдко нахилився и перше, ніж Жук стямывся, *поцілуває* його руку, на котру разом з *поцілюем* капнуло дві горячи слёзы" (Андрій Соловійко...); "Горяче, щыре сонце так и вабыть тебе, так, здається, й прымовляє, сяючы: а ходы, чоловіче, най я *обцілюю* тебе, з своїиы горячыми *поцілюнкамы* увилью сылу в твоє мизерне тило!" (Дядько та тітка) – у рукописах М. Коцюбинського.

10. Випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*: *хтіла, хтіти; треа, тра; най* – "А що жъ, кажу, *тра* комусь Ихаты въ дубыну! – То бувало й каже дидь «Хто жъ поиде сыну?»» (Вір не вір...); "То ото вже *тра* було Батька мени вчыты Але за то якъ навчывъ То-то було жыты" (Вір не вір...) – у С. Руданського; "...хто *хтіть* сміявся, хто й ні, а Іванъ поіхавъ" (Відьми...); "Хто її знавъ, чога вона *хтіла*, шо намірялась світло загасити!" (Відьми...); "...то її *треа* робітника, а вона й післала чорта за мною" (Відьми...); "Якихъ парубківъ *треа*, шобъ посватавъ котрий таку огиду – паплюгу таку!" (Відьми...) – у рукописах А. Свидницького; "*Хтієв* бы розирваты увесь мыр, себе самого..." (Андрій Соловійко...); "*Тра* шукаты якои небудь роботы..." (21 грудня...); "Не прыймають... ходыла до сусидив – не *хтятъ* прийняты..." (21 грудня...); "Часом *тра* перейты через пекарню" (21 грудня...); "Дайте, серце, *най* нагріюсь... *Най* я вже в вас переночую... *Най* я вже в вас, як в матеньки риднои..." (21 грудня...); "...а ходы, чоловіче, *най* я обцілюю тебе..." (Дядько та тітка); "От лучше залышы та *най* твоє пропадає" (Дядько та тітка); "Оприч казенщыны – там губернских та сенатских ведомостей, – и у руки ничого не *хтілось* узаты" (Дядько та тітка); "То *хтілось* бы затаиты те невидоме счастья у самій глыбыни серця, то *хтілось* бы подилытыся ным з цилым светом" (Дядько та тітка) – у М. Коцюбинського.

II. На граматичному рівні:

1. Уживання прикметниково-прислівникових суфіксів *-ійш-, -іщ-* та *-ч-* для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса *-іш-*: *найясницій, найсильницій, найрозумницій, наймылицій, найдобрицій* – "Шобъ иденъ сынъ бувъ найкращій Другій *найсильницій* А шобъ третій сынъ у него Бувъ *найрозумницій*". (Лірникові думи) "Но царевычу прычепо, Ты зъ ныхъ *наймылицій*, Ты найкращій, *найдобрицій* И *найрозумницій*" (Цар-Соловей); "А царивна зрумянила, Не отповидала, Лышь царевича *тиснище* Ручкою обняла" (Цар-Соловей) – у мовотворчості С. Руданського; *мізернійший, чистійше, яснійші, сміливійший, зручнійше, розумнійші, потихійшає, друднійш* (трудніше) – "И панъ *повеселійшаєв*, и паня инкша ходить, а шо слуги, якъ випровадили панну – чи то бакъ молодю паню за обійся, то ажъ перехрестились" (Недоколисана); "Прошло дві неділі чи що, Маруся почала

голоснійше говорити, далій то крикне, то стукне, то ногою тупне" (Недоколисана); "Тай післали за *найменьчою*" (Недоколисана); "Завізъ батько и зновъ до ліса, та ще *строгийше* заказавъ про жінокъ не говорити" (Проти сили...); "– Говоры! дурна! озвалась паниматка. Вже ты не *розумнійший* за мого покійного татуня; а вони, було, все розказують, що такъ и такъ діятететця, якъ зблыжытця страшный судъ" (Люборацькі) – у А. Свидницького; *добрищаю, сильнище, частіще, міцнійшою, понятливицій, повеселійшати* – "...та ще така в мене собака натура, що якъ п'яний, то зараз *добрищаю*..." (Андрій Соловійко...); "...щоб *міцнійшою* здавалася" (Андрій Соловійко...); "Та хто вас, бабо, візьме у Сороку? – *голоснище* каже мама"; "Хочъ на піч вилізде, може, там трохи *тепліще*..." (21 грудня...); "Багато сонця, без миру чыстого повтря, на округы добро – й чоловік *добрищає*" (Дядько та тітка); "*Меньчий* – билявеньке таке: роздзявило рота, заклало назад рученята и трымає в ных возыка" (Дядько та тітка); "Яків (у рукописі записано Яків, а не Яким – Б. К.) трохи *повеселійшає*: за три карбованці можна було відібрати від шевця жінчини чоботи" (Ялінка); "Йій хтілося *скорище* діждатися ранку" (Харитя); "Ляжу зараз спати, шобъ завтра *раніше* прокинутися, – подумала Харитя й, поставивши коло мамі воду на ніч, лягла на лаву" (Харитя) – у рукописах М. Коцюбинського. Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, які "внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. У низці говірок відповідно до суфікса *-іш-* маємо *-ійш-* (< *-ѣиш-*)" [2, с. 114]. Виникнення цих форм мовознавці пояснюють "аналогією форм типу *вицій, кращій* тощо, але вони могли витворитися і внаслідок дисиміляції *ш>ч*: *-ѣиш-* (через асиміляцію до наступного *ш*), > *-ѣиш* > *-ішш-*, а далі через дисиміляцію > *-ішч-* (орфогра. *-іщ-*)" [1, с. 221].

2. Уживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-*, наприклад: *зугляний, зкругляний* – "И все мисто комашнею Къ скали прыпадає Нибы *зугляного* счастья На ній шукає" (Лірникові думи); "Кругомъ церкви на подвір'ї Трава зеленіє Тилько каминь край дзвониці *Зкругляний* биліє". (Лірникові думи); "Правда мыло мени було, Якъ дивча обняла И *опущане* покривла Зъ думкы піднімала" (Цар-Соловей) – у С. Руданського; *поколяний, посоляний, зліпляний, розпаланий* – "...самъ нехай зостанетця въ церкві за дверима и дивитця крізь той *поколяний* папірець ..." (Відьми...); "...дякъ вьетця, якъ вьонъ *посоляний* ..." (Відьми...); "Далі й це перестало, наче той двір *заджумляний* стоить" (Недоколисана); "...давнійшымы часами прычетъ бувъ *стрыжаний* та *голяний*, і зодягалысь, хто якъ мигъ..." (Люборацькі); "Идучы въ мисто видъ Кодымы то-що-сь полудня, якъ вже доижджаты до жыдивськыхъ домивъ, по праву руку стоить церква миська, а по ливу далеко відъ дороги, внызь за пустымъ городом, двір, чоломъ проты горы, зъ рундукомъ, и передъ дворомъ велькый пляць, штакетамы *обгороджаний*" (Люборацькі); "Це-бъ-то мавъ буты за хурмана, та тилько батигъ державъ у руци – колысь цей батигъ бувъ и *посоляний*, а теперъ вже давно облизъ, ажъ рудий, та товстий такий!" (Люборацькі) – у А. Свидницького; *заваляний, викладяний, одягняний, замучений* – "Гуркитня брычок по *выкладянных* каминямы вулицямы, высоки будынкы, вельки крамныци..." (Андрій Соловійко...); "З-за дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява голова дівчинки, *нахиляна* вбік до відра, а далі права рука, піднята трохи

догори" (Харитя); "Вмить якось дуже жаль стало єї слабої матері, дужче заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, *наколяні* стерньою, згадався переляк недавний – сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, почала ридати" (Харитя) – в автографах М. Коцюбинського. Вживання дієприкметникового суфікса *-ан-* у віддієслівних прикметниках замість суфікса *-ен-* і дотепер широко знане на Поділлі.

3. Форма оруд. відм. одн. іменників на *-ом* (*-ьом*, *-ём*) замість нормативної на *-ем*: *царомъ, крайомъ* – "Прыбувъ Мошко съ Петрополя Тай людей дурывъ Що нибы винъ у столыци Съ *царомъ* говорывъ" (Розмова); "Будь довилна своимъ *крайомъ*. Не бажай чужого, Але нехай і чужий Не займають твого" (Цар-Соловей) – у С. Руданського; *мечомъ, Антосьомъ, дѣгтѣмъ* – "...сбираютця царі наше царство звоювати, тебе силою заміжъ взяти, а мене въ неволю запродати або *мечомъ* стяти!"; "а двері на ніч намазують *дѣгтѣмъ* та часником" (Відьми...); "Якъ Люборацька прїїхала зъ *Антосѣмъ*, то, якъ вси, взяла пару калачивъ хлиба – а въ тий сторони калачі печуть, що в решето не змистытця – здорові, – пляшку вина взяла і тры карбованці гришмы, тай повела сына «являтысь»" (Люборацькі) – у А. Свидницького; *жальом, вогньом, счастем* – "Андрійко іи за косы, шарпае, а у самого очи так і блищать недобрим *вогнѣм*..." (Андрій Соловійко...); "И те «щось» зовсим не пахло *щастѣм*, достатком, *спокоѣм*, на що має право кожний чоловік" (21 грудня...); "Прыхылыть свою стомлену кильканедильным *неспанѣм* голову до подушки и нибѣ дримас..." (Дядько та тітка); "...и якисъ мрії насуваютьсѣ идна за другою, оточують якимсь то спокійным, то пекучым *счастем* твое серце" (Дядько та тітка) – у М. Коцюбинського. Змішування твердої й м'якої груп іменників чол. р. II відміни, що виявляється у вживанні флексії *-ом* (*-ьом*) замість *-ем* (*-ьем*) в іменниках м'якої та мішаної груп спостерігається у значній кількості говорів південно-західного наріччя [1, с. 44].

4. Від деяких іменників колишніх *-ā-*, *-jā-* основ у різних українських говірках, зокрема й подільських, фіксуємо форми род. відм. множ. із флексією *-ів*, що витворилася під впливом *-ū-* основи. Уживання цієї флексії замість нульової у формах род. відм. множ. іменників жін. р. I відміни – звичне явище для аналізованих текстів: *штуків, черепахів, комахів* – "И на пивничъ вид тых *горивъ* Землю пуци вкрылы, На полудень росла травка И джерела были" (Цар-Соловей); "Чы *комахивъ* де загляне, То и просыть ненькы: «Подывыся, моя нене, На кузкы маленькы»" (Цар-Соловей); "И зачавъ людей збыраты Звирыну и птахивъ Ризныхъ гадивъ, ризныхъ *жабивъ* Рыбъ и *черепахивъ*" (Лірникові думи); "А тымъ часомъ люде стали *Штукивъ* добыраты И увсюды коло ставу Млены будувати" (Лірникові думи) – в автографах С. Руданського; *жабивъ, школівъ, войнівъ, бабивъ* – "А якъ по той бікъ *школівъ* наче полянка невеличка, а кругомъ болото, трасовина... (Відьми...); "Якъ-то де! озвався молодий. Чи то я мало *войнівъ* відбувъ, шоб безъ рани обійтися!" (Відьми...); "– Гей! дивчата! сказала паніматка панянкамъ, якъ ото пішла въ валькиръ, регочучись, – вона аж до *сестрив* прїїшла, – гей! дивчата! каже, прислав вамъ владыка богослова" (Люборацькі). За аналогією ця ж флексія можлива в іменниках середн. р.: "А то ше роблять осикові хрести на вікнах – прибывають довгі осикові поліна наохрестъ на кожнімъ вікні въ тій хаті, куди вмерлець ходить, а двері на ніч намазують *дѣгтѣмъ* та часником, що ще роблять – виявитця зъ *оповіданнівъ*"; (Відьми...) – у А. Свидницького; *бабивъ, сестривъ* – "Багато на свити таких *бабивъ*" (21 грудня...). За

аналогією вживання закінчення *-ів* замість нульової флексії у формах род. відм. множ. іменників чол. р. II відміни: *мищанив, цыганив*, наприклад: "...гурмы усякого люду: панив, *мищанив*, москалив, *цыганив*, мужыкив, жыдив..." (Андрій Соловійко...) – у рукописах М. Коцюбинського.

5. У дав. і місц. відм. одн. прикметників і неособових займенників жін. р. наявні звичайні усічені закінчення з опущенням [Л]: *на лави дубови, въ крамни, по ни, на церквѣ святы, ти рыби, у каждой церквѣ, по зелени* – "«А крамная, каже, де?» – Та крамна ледащо! – «Чого?» каже – Бо въ *крамни* Чухатысь нема въ що!»" (Крамная сорочка); "...Тай каже купцеви: «Та купи уже купи Славная конына! Чы жъ не бачышь якъ по *ни* Сплакалась дытына?»" (Славная конина); "А на *церквѣ святы* баня Ныжча тои бани Прыгадуе хрыста Бога Въ води въ Йордани" (Лірникові думи); "Выглядае свои смерти *На гладки пидлози*, Збиливъ волосъ его чорный, Нибы на морози" (Цар-Соловей) – у С. Руданського; *по други* – "Почалась учта. А попы народъ учтывий, – куды! нікому не жалують хлиба-солы. Выпылы по чарци, що одынь Бог, *далій по други*" (Люборацькі) – у А. Свидницького.

6. Злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної структурної частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому вигляді: *казали-сьти, приніс-ем* – "Ты *трымавъ-ысь, пидпыравъ-ысь* А тепер избытый Ты билешъ, трупомъ тлієшь Ничымъ непокрытый" (Цар-Соловей); "Утопыла-сь мене донько Въ холодную воду: *Витдала-исъ* нечытому Здравля и вроду!" (Упир) – в автографах С. Руданського; *заховавѣсѣ еси, не послухала еси, не чула еси, мали-би-сьте, позирав-есѣ, бачили-сьмо* – "Этъ! дурна ти! каже баба. Я жъ казала не дивись! Не *послухала еси*, то вибачай. – Тимъ и скінчилась наука" (Відьми...); "Бачивши, що нічого не помагае, батько й плюнувъ: цуръ тобі! пекъ тобі! вже не *маленька еси*, сама шукай світові ладу" (Недоколисана); "...бо, мабутъ, уже *заскльіть еси* до тристенного изъ своєю жіночкою" (Недоколисана); "Каже мій пипъ, що вміе, а я неписьменна. В церкви чытавъ, сама *чула-мъ*" (Люборацькі); "Чы вы вже готови? пыта Люборацької – Пождить, чы не *забула мъ* чого, – видказала вона" (Люборацькі); "Пять пнивъ пасикы, озвалась паніматка. Тепер крипысь; самъ того *хтѣв-есѣ*. Що бъ то було мене послухаты! А теперъ пятнадцять карбованчыкивъ такъ: тьху!" (Люборацькі); "А чого жъ такъ звысока на насъ *позыравъ-есѣ?*" (Люборацькі); "И паніматка була коло шаровильныка, а панотець збыравсь сино косыты и пишовъ коляндаръ почитаты, якъ *бачили-сьмо*" (Люборацькі) – у А. Свидницького; *так-ем, змерзла-м, зробывесѣ* – "Так *ем* змерзла, так *ем* змерзла, що й... А-а-а!" (21 грудня...); "Та вже сегодня не дійду. *Змерзла-м дуже*" (21 грудня...); "А, здоров! Добре *зробывесѣ*, що прїйшов" (Дядько та тітка) у рукописах М. Коцюбинського. Такі "складні" форми минулого часу і до сьогодні є маркером подільських говірок.

Більшість рис, які ми зафіксували, виявилися спільними для усіх письменників-подольців і поширеними в подільських говірках. І перевірка за зібраними текстами, за спостережуваною діалектною субстанцією, за зіставленням із Атласом української мови, іншими діалектними описами дає підстави стверджувати, що багато із них живі й дотепер.

З іншого боку – ці письменники, хоча й не декларували відхід від діалекту і формування єдиної літературної мови, не виступали теоретиками як Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка, але мовною практикою намагалися формувати єдину літературну мову.

Говорячи про прагнення до надлокальності, констатуємо паралелізм форм у творах С Руданського і А. Свидницького, а аналіз пізніших рукописів М. Коцюбинського засвідчує, що деякі з названих рис подільського говору із творів раннього періоду він уже не використовує, розуміючи їхню локальність, а саме: 1) слово *цілувати* написано через *i*; 2) немає випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай*; 3) у дієсловах 3-ї ос. одн. і множ. теперішнього часу і 2-ї ос. мн. наказового способу вже послідовно вжито *ь* (м'який знак); 4) звук [р] утратив твердість перед голосними: *козиряти, обдряпаній, буряків, рятунку*; 5) немає вставних [л], [н] після губних приголосних – *опам'ятався*; 6) пасивні дієприкметники минулого часу вже із суфіксом *-ен*, а не *-ан*, як у ранніх творах: *одчинені, одділена*.

Водночас, говорячи про спільність, єдність, про подільськість трьох авторів, ми можемо стверджувати наявність багатьох індивідуальних рис у їхній мовотворчості, кожен із них це окремо різьблена мовна постать, але водночас ми ще раз підкреслюємо – необхідність бачення очих різностей у єдиному річчій подільськості й далі у загальноукраїнському контексті.

Вважаємо, що виявити цю індивідуальність можемо лише в рукописних текстах, оскільки більшість із наведених рис знівельовані уже навіть у першодруках, не говорячи уже про видання пізнішого (радянського) часу.

Далеко не всі ті явища, які є подолізмами потрапили далі у структуру літературного стандарту. Багато таких рис залишилися на периферії. Вони є у текстах, навіть у пізніших перевиданнях, але сприймаються як регіоналізми для характеристики тих чи інших героїв або ситуації. Це функціональна периферія подолізмів у загальноукраїнській структурі літературної мови (*балювати* – бенкетувати; *страшкий* – лякливий, боязкий; *нігич* – зовсім, нічого, ніскільки; *опеньгатися* – одружитися; *легін* – юнак, парубок; *пательня* – скородода).

Висновки. Отже, аналіз рукописної спадщини С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського уможливив висновок про те, що: а) рукописні тексти є надійним джерелом вивчення діалекту автора, його реального внеску в розбудову літературного стандарту; б) автографи відбивають низку діалектних рис різних структурних рівнів (фонетичного, граматичного, лексичного), які як константа є маркерами діалектного простору Поділля, збережені дотепер у мовленні подолян; в) за творами цих авторів можна скласти список рис, важливих для розуміння специфіки подільського діалекту на тлі інших діалектів (суфікс *-ишч-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників; суфікс *-ан* у дієприкметниках; флексія *-а* в род. відм. іменників II відміни одн.; паралелізм форм виявлено в іменниках III відміни род. відм. одн. (*смерти* – *смерті*), у вживанні флексії *-е / -и* у слові *люди* (*люде* – *люди*); впливом рідномовного оточення зумовлені форми з усиченим закінченням з опущеним [л] у дав. і місц. відм. одн. прикметників і неособових займенників жін. р.; функціонування закінчення *-іє* у формі род. відм. множ.; г) письменники уводили в тексти своїх творів слова рідного для них подільського говору.

Провідні письменники-подоляни, орієнтуючись на єдину загальноукраїнську літературну мову як запоруку її дальшого розвитку, зберігали з рідним докільям тісні зв'язки упродовж усього творчого життя. Підтримування висхідного розвитку єдиної української літературної мови, поповнення багатьма локальними елементами її структури – це реальний внесок Поділля, його чільних представників у збереження й розвиток української мови.

Список використаних джерел

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне товариство, 1960.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980.
3. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: зб. наук. пр., присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Ермоленко. – К.: Ін-т укр. мови НАНУ, 2007. – С. 16–43.
4. Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору / П. Ю. Гриценко // Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Гриценко П. Ю., Артюх Л. Ф., Балущок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: Видавництво НКЦ "Доля", 1994. – С. 74–81.
5. Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / пер. з нім. В. Кам'янця / М. Мозер // Українознавча наукова бібліотека НТШ. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2012. – Ч. 32.
6. Прилипка Н. П. Подільський говір / Н. П. Прилипка // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський та ін. – К.: УРЕ, 2004. – С. 498.
7. Синявський О. Дещо про Шевченкову мову. Спроба в'яснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови / О. Синявський // Україна. – 1925. – Кн. 1–2. – С. 100–114.

References

1. Bevzenko, S. P. (1960). *Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy (Narysy iz slovozmyny ta slovo tvoruvu)*. [Historical morphology of the Ukrainian language (Essays on word change and word formation)]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne tovarystvo. (In Ukr.)
2. Bevzenko, S. P. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. [Ukrainian dialectology]. Kyiv: Vyshcha shk. (In Ukr.)
3. Hrytsenko, P. Yu. (2007). *Idiolekt i tekst. [Idiolect and text.]*. In: *Linhvostylstyka: ob'iekt – styl, meta – otsinka* (pp. 16–43). Zb. nauk. pr., prysviacheniyi 70-rihchuii vid dnia narodzhennia prof. S. Ya Yermolenko. Vidp. red. akademik NAN Ukrainy V. H. Skliarenko. Kyiv. (In Ukr.)
4. Hrytsenko, P. Yu. (1994). *Osnovni rysy podiliskoho hovoru. [The main features of the Podil dialect.]*. In: *Podillia. Istoryko-etnografichne doslidzhennia* (pp. 74–81). Artiukh L. F., Balushok V. H., Boltarovych Z. Ye. ta in. Kyiv: Vydavnytstvo NKTs "Dolia". (In Ukr.)
5. Mozer, M. (2012). *Taras Shevchenko i suchasna ukrainska mova: sproba hidnoi otsinky*. [Taras Shevchenko and the modern Ukrainian language: an attempt at a decent assessment]. Pereklav z nimetskoi Volodymyr Kamianets. Ukrainoznavcha naukova biblioteka NTS. Lviv. Ch. 32. (Seriiia "Istoriia movy"). (In Ukr.)
6. Prylypko, N. P. (2004). *Podilskyi hovir. [Podilsk dialect]. Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Redkol.: Rusanivskiy V. M., Taranenko O. O (spivholovy), M. P. Ziabliuk ta in. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. P. 498. (In Ukr.)
7. Syniavskiy, O. (1925). *Deshcho pro Shevchenkovu movu. Sproba vyiasnytyi dekotrii sumnivni momenty Shevchenkovoii vymovy*. [Something about Shevchenko's language. An attempt to clarify some doubtful moments of Shevchenko's pronunciation]. In: *Ukraina*. Kn. 1–2 (pp. 100–114). (In Ukr.)

Архівні матеріали

Свидницький А.

Люборацькі. Список невідомою рукою. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 3, № 3663.

Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. Рукопис. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. Фонд I, № 5046.

Проти сили не попреш; з чим родився з тим і вмреш. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд I. Рудченка, №1285–86. Недоколосана. Рукопис. Бібліотека Академії Наук м. Санкт-Петербург. Фонд I. Рудченка, №1287.

Руданський С.

Співомовки Вінка Руданського. Збірка. Петропіль 1859–1860. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 3.

Цар-Соловей (казка). Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 10.

Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. I, 1851–1857. Збірка поезій, дум. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 13.

Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. II, 1857, 1858, 1859. Збірка поезій. Рукопис. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Фонд 63, № 14.

Коцюбинський М.

Відділ рукописів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського:

- p-1 – Андрій Соловійко або вченіє свит, а невченіє тьма,
- p-2 – 21 грудня, на введеніє,
- p-3 – Дядько та тітка,
- p-17 – Ялінка,
- p-18 – Харитя.

Надійшла до редколегії 15.05.22

Borys Kovalenko, Doctor of Philology, Associate Professor
ORCID: 0000-0002-3764-856X
e-mail: kovalenko.bor@gmail.com
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine

LOCALITY AND SUPRALOCALITY IN INDIVIDUAL STYLE (BASED ON THE MANUSCRIPT HERITAGE OF PODILLIAN WRITERS)

The results of the analysis of the manuscript heritage of Podillian writers: S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, M. Kotsiubynskyi are presented. Lingual features that feature the individual style of each of these authors are described.

The topicality is due to the need to study the language practice of these authors as representatives of Ukrainian literature of the XIX century in the context of their connection with Podillia, to trace the ways of forming and developing of literary norms, the influence on the language of writers of the native Podillia dialect of the south-western dialect, which brings closer to solving to solving a broad problem of dialectal-literary interaction. The methodological basis of the article is attention to autographs and first editions, which turned out to be justified and effective in the study, since the texts of the works of these authors published later experienced editorial intervention and most of the features marking their individual style were leveled.

Archival materials were used, in particular autographs stored in the Manuscripts Department of Taras Shevchenko Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), at the Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after VI Vernadsky of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), in Chernihiv State Literary-Memorial Museum of Mikhaïlo Kotsyubynsky (Chernihiv) and others.

This is an attempt to determine the role of the linguistic and cultural region (area) in the development of the national literary standard; to study the problems of formation of the Ukrainian literary language in the sequence personality – collective / region, taking into account the principle of duality individual – collective. Observation of the linguistic creativity of Podillian writers reveals duality, first of all. On the one hand, there is a close connection with the linguistic environment from which these linguistic personalities grew up and where they were formed, on the other hand, there is a clear desire for supra-locality. We state the presence of many individual features in their individual style, each of them is a separately formed linguistic figure, but most of the features we have recorded were common to all authors and common in Podillia dialects. And checking the collections of texts, the observed dialectal substance, the comparison with the Atlas of the Ukrainian language, and other dialectal descriptions gives grounds to claim that many of them are still existing today.

Keywords: manuscripts, individual style, language environment, language features, S. Rudanskyi, A. Svydnytskyi, M. Kotsiubynskyi.

УДК 811.161.2'255:277-535.7-23
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.07>

Олег Кожушний, канд. філол. наук, канд. богослов'я, доц.
ORCID: 0000-0002-5104-3161
e-mail: olorch@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЛІНГВІСТИЧНІ СХОЛІЇ ДО УКРАЇНСЬКОМОВНОГО ПЕРЕКЛАДУ 1–3 ПСАЛМІВ

Автор статті стверджує, що переклад Псалтиря сучасною українською літературною мовою та його всебічне опрацювання, незважаючи на поодинокі спроби реалізувати цей проєкт, залишається актуальним для вітчизняної науково-богословської спільноти, оскільки для сучасних перекладачів співвідношення єврейського і грецького текстів, а також їхнє адекватне відтворення українською мовою з урахуванням активного багатомовного використання слов'янського перекладу є проблемою. Вказуючи практичний шлях для розв'язання цієї проблеми, автор пропонує до уваги власні лінгвістичні схолії до масоретського, грецького та слов'янського текстів перших трьох псалмів, а також пропонує варіант їхнього перекладу. Для роботи використовувалися оригінальні тексти за виданням Biblia Hebraica Stuttgartensia та Septuaginta, а також загальноживаний нині текст Псалтиря церковнослов'янською мовою. З українськомовних перекладів дослідник орієнтується на богослужбовий Псалтир у Київському перекладі 1920 р., текст якого був відредагований у 1947 р. професорами Української Богословської Академії в Мюнхені, і Книгу Псалмів із перекладацького відділу Українського Біблійного товариства 2016 р., текст якої претендує на академічність і є останнім лінгвістичним словом із цієї теми в українській біблеїстиці. Аналізуючи оригінальні тексти, особливу увагу дослідник приділяє основному поетичному принципу біблійної поезії – паралелізму. Аналізуються також окремі лексеми, вислови та важкі для розуміння місця, які вже неодноразово ставали предметом фахової дискусії, і надаються можливі варіанти їхнього перекладу. Викладений у статті матеріал буде корисним не лише для вітчизняних фахівців із біблеїстики, а й для філологів-перекладачів, літературознавців – усіх тих, хто зацікавлений герменевтикою та екзегезою біблійних текстів.

Ключові слова: Псалтир, слов'янський переклад, Септуагінта, масоретський текст, паралелізм, сучасний переклад.

Вступ. Запропонований нижче матеріал продовжує цикл статей, присвячених перекладу Псалтиря сучасною українською літературною мовою. У 16 томі фахового збірника наукових праць "Studia Linguistica" представлена перша стаття цього циклу, де окреслена актуальність для науково-богословської спільноти України всебічного опрацювання біблійної поезії і створення якісних перекладів останньої літературною українською мовою. Вказуючи практичний шлях для розв'язання цієї проблеми, автор запропонував до уваги власні лінгвістичні схолії до масоретського, грецького та слов'янського текстів найбільш уживаних з частотного погляду 50-го і 90-го псалмів, а також запропонував варіант їхнього перекладу.

Методологія дослідження. Проаналізувавши оригінальні тексти, особливу увагу дослідник приділив основному поетичному принципу біблійної поезії – паралелізму. Були проаналізовані також окремі лексеми, вислови та важкі для розуміння місця, які вже неодноразово ставали предметом фахової дискусії, і надані можливі варіанти їхнього перекладу [4, с. 71–85].

Для роботи були використані оригінальні тексти за виданням Biblia Hebraica Stuttgartensia [9] і Septuaginta (ed. by Alfred Rahlf) [11], а також загальноживаний сьогоднішній текст Псалтиря церковнослов'янською мовою. З українськомовних перекладів, насамперед, ми орієнтувалися на богослужбовий Псалтир у Київському перекладі 1920 р., текст якого був відредагований у 1947 р. професорами Української Богословської Академії в Мюнхені [8], і Книгу Псалмів із перекладацького відділу Українського Біблійного товариства 2016 р. [7], текст якої претендує на академічність і є останнім лінгвістичним словом із цієї теми в українській біблеїстиці.

Результати дослідження. У цій статті ми продовжуємо ділитися своїми лінгвістичними схоліями, сфокусувавши нашу увагу на перших трьох псалмах.

Перший псалом – "псалом блаженства" – це шість віршів, які є своєрідною преамбулою до всієї книги "похвальних пісень" – Те(г)лім. Основний меседж книги, яка поетично відображає основу біблійного світогляду, є наступним: запорукою справжнього щастя ("блаженства") праведної людини є виконання нею заповідей Божих за будь-яких зовнішніх обставин. Антитезою до поняття "блаженства" є нетривке "щастя-успіх" нечестивої людини, яка

завжди "бунтує і замишляє марне" (Пс.2:1). Винагорода або кара за обраний життєвий шлях чекають на кожного.

Композиція першого псалма повністю відповідає основному меседжу книги: твір чітко поділяється на дві частини й завершується попередженням: "Бо знає Господь путь праведних, а путь нечестивих – загибель" (Пс. 1:6).

Отже, текст 1-го псалма.

*1 Блажен муж, що не йде на раду нечестивих,
і на путь грішників не стає,
і на зборищі насмішників не сидить.*

Цікаво, що єврейське слово "ashre" і грецьке "μακάριος" перекладається сучасними фахівцями прикметниками "блаженний" і "щасливий", що з богословського погляду не одне й те саме. Якщо семантика лексем "щастя", "щасливий" досить широка, то лексеми "блаженство" і "блаженний" передбачають стан людини, чия воля і, відповідно, діяльність узгоджена з волею Божою – лише тоді людина здатна пізнати, що таке справжнє "благо".

"Ходити за радою нечестивих" і "йти на раду нечестивих" (тобто, брати участь, мати право голосу в раді нечестивих) – також не одне й те саме. До першого варіанту спонукає масоретський текст, а на другому напролягає грецький. Цікаво, що всі три дієслова цього вірша, які в оригіналі наведені в минулому часі (lo halach, lo amad, lo yashab – "не ходив, не стояв, не сидів"), зазвичай передаються теперешнім. Якщо текст оригіналу є, так би мовити, статичним, тобто, відображає наочний результат зробленого в минулому (Септуагінта взагалі тут використовує аорист), то більшість сучасних перекладів, використовуючи теперешній час, демонструють динаміку, характерну для християнського світогляду: людина, яка діє тут і зараз, не просто залишається перед фактом скоеного раніше, а має можливість реалізувати μετάνοια – "покаяння", тобто, змінити на краще свій спосіб мислення і дій.

u'be'moshav lesim – ἐπι καθεβραν λοιμῶν – на сідлиці губителів – ця фраза нами перекладається як "на зборищі насмішників", хоча може мати й інші варіанти. Такий філософ-перекладач, як Є. А. Авдеенко, спираючись на фразу "сидіти на сідлиці", взагалі вибудовує цілий богословський концепт [1, тлумачення на перший псалом], який, на нашу думку, є досить суперечливим.

*2 але в законі Господньому воля його,
і в законі його повчається день і ніч.*

© Кожушний Олег, 2022

У цьому вірші увагу привертає лише лексема *hefso* – *θέλημα* – "воля, бажання, потяг", яку іноді перекладають, як "насолада". У першому і другому віршах маємо також класичне явище біблійного паралелізму [2], на який ми постійно звертали увагу в попередній статті: друга частина вірша висловлює синонімічний до першої зміст, поглиблюючи й доповнюючи його.

3 *І буде він, як дерево, посаджене біля потоків вод,
що плоди свої дасть у час свій, і листя його не зів'яне,
а в усьому, що робитиме, матиме успіх.*

Цей вірш не містить розбіжностей між масоретським і грецьким текстами. Залишається лише дивуватися буквализму та невиразності слов'янського перекладу, на зразок: "исходища вод" та "вся, елика аще творит, успеет".

4 *Не так нечестиві, не так:*

вони – мов полова, яку вітер змитає з лица землі.

... *ki im ka'motz – ως χνοῦς* – "мов полова", тобто, потріб, пух або навіть піна, яку легко підносить і здуває вітер. Можливо, тому слов'янський текст використовує тут нейтральну лексему "прах".

5 *Тому не встоять нечестиві на суді,
ані грішники на зборах праведних.*

"Сего раді не воскреснут нечестиві на суд, нижче грешниці в совѣт праведных". Із наведеного слов'янського перекладу бачимо, наскільки, за словами Феофана Затворника, "темним" буває загальновоживаний текст, над змістом якого часто особливо не замислюються. Проблема, на нашу думку, полягає у неправильному тлумаченні перекладачами дієслова *ἀνίστημι*, яке у християнській традиції звикли перекладати переважно як "воскрешаю". Натомість, наведену грецьку дієслівну форму варто було б перекласти "не встоять (на суді)", навіть "не підведуться (на суд)", що й підтверджує масоретський текст: *al ken lo yakumu resha'im ba'mishpat*. Явище *parallelismus membrorum*¹ у цьому рядку реалізує принцип порівняння.

6 *Бо знає Господь путь праведних,
а путь нечестивих – загубель.*

derech sadikim ve'derech resha'im – "путь праведних і путь нечестивих" – і тут, і в грецькому тексті маємо ритмічно організоване явне протиставлення в межах віршованого рядка і, як наслідок, підкреслений висновок з усього сказаного вище.

Другий псалом – "царський" або "месіанський" – співали прислужники Єрусалимського храму – левіти під час інавгурації царя. За юдейською традицією його співатиме весь Ізраїль, зустрічаючи Машіаха, а за християнською традицією – це пророчий псалом про Христа-царя, який перемаже своїх супротивників.

Псалом чітко поділяється на чотири частини, по три вірші у кожній: заколот народів проти царя (1–3 вірші), голос Господа, який гнівається та висміює їх (4–6 вірші), голос Господа до царя, який у християнській традиції є голосом Христа, що сповіщає визначення Отця щодо себе (7–9 вірші), голос автора псалма – царя Давида, який звертається до царів із порадою підкоритися закону Помазанику Божому.

Текст другого псалма.

1 *Чому бунтують народи, і люди замишляють марне?*

"Етноси і народи", "люди, племена та нації" – такі синоніми на позначення людських спільнот знаходимо в різних перекладах у першому рядку псалма, де також маємо паралелізм із синонімічним значенням. Вони "шатаються" (ц.-слов.), тобто "бунтують" або "хвилюються" і замишляють гік або *κενά*, буквально "порожне" або "пусте і непотрібне". Загалом, відмінностей між варіантами тексту немає.

2 *Повстають царі землі,
і князі змовляються проти Господа
і проти Помазаника Його.*

Теперешній час дієслів у перекладах замість аориста в оригіналі лише підкреслює актуальність сказаного для сьогодення. Можна з цим погодитися. *Meshiho* перекладено в Септуагінті як *Χριστός*, що доцільно було б перекласти – "Помазаник". Паралелізм у рядку синонімічний.

3 *"Розірвімо, – кажуть, – пута їхні
і скиньмо з себе ярмо їх".*

Перед цим рядком міститься позначка – *διάπαυλα* або *Selah* – (Hebrew: *שלה*), яка, як справедливо зазначають дослідники, є "the most difficult word in the Hebrew Bible to translate. *Selah* is probably either a liturgico musical mark or an instruction on the reading of the text, something like stop and listen" [10, с. 1690–1691]. Отже, на сам текст ця позначка не впливає. А в цьому випадку, на наш погляд, вказуючи на паузу або зміну музичного тону, слугує для введення прямої мови. Також тут варто звернути увагу на *conjunctivus hortativus* у дієсловах і відобразити це в перекладі. Паралелізм у рядку синонімічний.

4 *Той, хто живе на небесах, посміється з них,
і Господь посоромить їх.*

5 *Тоді промовить до них у гніві Своїм
і в обуренні Своїм наведе страх на них.*

У цих двох віршованих рядках істотних смислових розбіжностей між аналізованими текстами немає. Увагу привертають гомеотелевтони – заримовані дієслівні закінчення, характерні як для іврити, так і для грецького тексту, які вдало ритмізують рядки: *Yishak...yilag; eieto...yebahalemo; λαλάσει – ταραξει; возглаголет – смятет.*

6 *Я ж поставлений від Нього царем над Сіоном – горою святою Його – ...*

Тут маємо істотну смислову розбіжність між масоретським і грецьким текстами. Прямую мову біблійний іврит вкладає в уста Бога, який зазначає: *Va'ani nsacht malki* – "Я поставив царя" (під "царем" мається на увазі очільник держави), а грецький текст, використовуючи пасивну форму дієслова та зворот *genetivus absolutus*, приписує ці слова Христу: "Я поставлений від Нього царем". Із погляду юдаїзму та християнства – принципова відмінність. Церковно-слов'янська наслідує, звичайно, Септуагінту.

7 *...сповістити веління Господне.*

Господь сказав до Мене: "Ти Син Мій, Я нині породив Тебе.

Наслідуючи Септуагінту, у перекладі ми не розриваємо речення, а продовжуємо пряму мову. Істотна різниця в текстах полягає в тому, із яких літер, великих чи малих, ми починаємо писати "Син", "Мене", "Тебе". У християнській традиції ці слова належать до особи Христа, а тому й пишуться з великої літери. І лише тоді речення отримує повне смислове завершення.

8 *Прови в Мене, і дам Тобі народи в насліддя Твое,
і краї землі – у володіння Твоє.*

9 *Пастимеш їх жезлом залізним*

і, як посуд глиняний, потрощеш їх".

Знову ж таки, із тієї самої причини займенники "Тобі" і "Твоє" пишуться тут з великих літер. Окрім синонімічного паралелізму в рядках (хоча в 9 вірші спостерігаємо певну динаміку дії) і цікавих порівнянь не знаходимо тут інших лінгвістичних особливостей: тексти досить точно дублюють один одного.

10 *Отже, нині зрозумійте, царі, навчіться, всі судді землі.*

11 *Служіть Господеві зі страхом і радійте Йому з трепетом.*

Ibdu...ve'gilu – δουλεύσατε ...ἀγαλλιάσθε – ці віршовані рядки містять дієслова в наказовому способі, що й відображається в перекладах, але принципових відмінностей не мають. Паралелізм у рядках має звичайне синонімічне значення. Крім того, 11 вірш часто використовується як прокімена², а тому його адекватний переклад дуже важливий.

12 *Шануйте Сина, щоб не прогнівався Господь,
і ви не загинули, зійшовши з путі праведної,*

коли запалає зненацька гнів Його.

Блаженні всі, хто надіється на Нього.

Нагадаю, що останні три рядки – це звернення автора псалма до царів із порадою вклонитися законному Помазанику. Оригінальний текст до цього і закликає: *Nasheku bar ren ye'enaf* – буквально, "цілуйте Сина, щоб не розгнівався Він". Незважаючи на наявність варіантів перекладу дієслова *nasheku*³ רַשָׁ אַ(qal): 1. *цілувати*; 2. *озбройоватися*; 3. *керуватися*. *B(ni)*: *цілуватися*. *S(pi)*: *цілувати*. *E(hi)*: *доторкатися*, дуже натягнутим виглядає варіант перекладу "озбройтеся чистотою" або "дотримуйтеся, набирайтеся чистоти", а також "цілуйте його ноги". Церковно-слов'янський варіант "приимите наказание" спирається на Септуагінту – *δράξασθε ταιδείας* – і також не є кращим варіантом. "Шануйте Сина" – те, з чим погоджується більшість перекладачів. Для кращого розуміння в нашому варіанті перекладу додається також дієприслівник "зійшовши". Решта тексту не містить істотних відмінностей.

Третій псалом – "ранковий гімн" – це молитва царя Давида, яку він підніс, переховуючись від переслідування під час заколоту проти нього сина Авессалома. Головна думка псалма: як би скрутно не було людині, надія на Бога не повинна її полишати. Сам факт, що людина "лягає, і спить, і встає" (Псал. 3:6) свідчить про те, що Всевишній не залишив її і що не слід впадати у відчай.

Якщо не рахувати перший вірш, який зазначає авторство й тематику псалма, то поезія чітко поділяється на чотири частини: у віршах 2–3 Давид нарікає на своїх ворогів; у 4–5 висловлює впевненість у тому, що "Господь чує його"; у 6–7 віршах розповідає про перебіг власного життя під охороною Всевишнього; у 8–9 віршах готує себе до майбутньої битви. Для кращого розуміння поетичного тексту досліднику необхідно познайомитися з 15–19 главами з другої книги Самуїла, де викладаються події, що надихнули Давида на створення цього псалма. Отже, текст поезії.

2 Господи, як примножилися вороги мої,

як багато їх повстало проти мене,

3 багато хто промовляє душі моїї:

"Нема йому спасіння в Бозі його".

"Господи, що ся умножиша стужающи ми?" – цей слов'янський переклад відображає текст Септуагінти, на відміну від масоретського тексту, де маємо ствердження, а не запитання. *Ὀλίβουτές με* – "ті, що чинять мені утиски, мучать й ображають". "Промовляти до моєї душі" – *le'nafshi* (נַפְשִׁי) – вислів суто біблійний. Істотних розбіжностей в текстах немає. У другому вірші маємо синонімічний паралелізм. Після цих двох рядків міститься позначка – *דִּבְצָלָה* або *Selah*, про яку ми вже говорили вище.

4 Ти ж, Господи, щит мій,

слава моя, Ти підносиш голову мою.

5 Голосом моїм кличу я до Господа,

і Він відповідає мені з гори святої Своєї.

Слово *maep* (מֵעַפֵּי)⁴ можна перекласти як "щит" або в переносному значенні "захист", а *kebodi* (כְּבוֹדִי)⁵ як "слава", "честь", "велич", "хвала". А тому грецький і слов'янський варіанти не суперечать масоретському тексту, переклад же може мати варіативність. Щодо п'ятого вірша, то тут цікавим є час дієслів, який використовують для перекладу: "взиваю", "взиватиму", "покликав", "чує", "почув", "відповів", "почує", "відповідь". Усі вони можуть бути слухними, однак, ми використовуємо презенс, оскільки він підкреслює не тимчасове та поодиноке, а перманентне й універсальне відчуття автора, яке передається читачеві. Знову тут позначка – *דִּבְצָלָה* або *Selah*.

6 Я лягаю, і сплю, і прокидаюся,

бо Господь захищає мене.

7 Я не злякаюся десятків тисяч народу,

що звідусіль нападають на мене.

Усе, що було сказано про час дієслів у попередньому вірші, залишається актуальним і для дієслів шостого вірша. Тут ми також використовуємо презенс, підкреслюючи перманентність дії. *ki Adonai yismecheni* – "бо Господь підтримує" або "захищає мене". *Φοβηθήσομαι* – цей майбутній час із Септуагінти ми воліємо зберегти у перекладі, а дієслово *συνεπιτίθημι* перекласти зі значенням "нападати".

8 Устань, Господи, спаси мене, Боже мій,

бо Ти розбив усіх ворогів моїх (бо Ти вдарив по щелепах усіх ворогів моїх)

і зуби нечестивців сокрушив.

9 Від Господа спасіння,

і над народом Твоїм благословення Твоє.

Переклад першого рядка восьмого вірша не викликає заперечень, окрім вживання в поодиноких випадках замість дієслова "спаси" дієслова "врятуй", що не відповідає богословському змісту концепту "спасіння". Другий рядок восьмого вірша містить незначні розбіжності між грецьким і масоретським текстами. "Ти розбив усіх даремно ворогуючих зі мною" (Септуагінта) або "вразив по щелепах (вилицях, щоках, підборідді – *lehi*⁶) усіх ворогів моїх". Звичайно, слов'янський варіант наслідує Септуагінту, а ми, жертвуючи наявним тут буквальною синонімічним паралелізмом, обираємо дещо середнє. Також ми пропонуємо зберегти слов'янізований варіант дієслова "сокрушати" замість "скрушати", "розтрусувати", "розбивати" тощо. *τοῦ κυρίου ἡ σωτηρία* – "від Господа спасіння" чи "у Господа спасіння" – як би не перекладали ми цей вислів із погляду синтаксиса відмінків, загальний зміст від цього не зміниться. Останній рядок текстологічних розбіжностей не містить.

На цьому ми можемо завершити наші схолії.

Висновок. Отже, а posteriori можемо ще раз підкреслити, що наведені в першій нашій статті тези про обов'язкове використання масоретського тексту, Септуагінти, а також слов'янського тексту в роботі над українськомовним перекладом Псалтиря є справді слухними і вкрай необхідними. Наприкінці пропонуємо свій варіант перекладу.

Псалом 1

Псалом Давида.

1 Блажен муж, що не йде на раду нечестивих,

і на путь грішників не стає,

і на зборищі насмішників не сидить,

2 але в законі Господньому воля його,

і в законі Його повчається день і ніч.

3 І буде він, як дерево,

посаджене біля потоків вод,

що плоди свої дасть у час свій,

і листя його не зів'яне,

а в усьому, що робитиме, матиме успіх.

4 Не так нечестиві, не так:

вони – мов солома, яку вітер змітає з лиця землі.

5 Тому не встоять нечестиві на суді,

ані грішники на зборах праведних.

6 Бо знає Господь путь праведних,

а путь нечестивих – загибель.

Псалом 2

Псалом Давида.

1 Чому бунтують народи

і люди замишляють марне?

2 Повстають царі землі,

і князі змовляються проти Господа

і проти Помазаника Його. //

3 "Розірвемо, — кажуть, — пута їхні

і скиньмо з себе ярмо їх".

4 Той, Хто живе на небесах, посміється з них,

і Господь посоромить їх.

- 5 Тоді промовить до них у гніві Своїм
і в обуренні Своїм наведе страх на них.
6 Я ж поставлений від Нього царем над Сіоном —
горою святою Його —
7 сповістити веління Господнє.
Господь сказав до Мене: "Ти Син Мій,
Я нині породив Тебе.
8 Прости в Мене, і дам Тобі народи в насліддя Твоє,
і краї землі — у володіння Твоє.
9 Пáстимеш їх жезлом залізним
і, як посуд глиняний, потрощеш їх".
10 Отже, нині зрозумійте, царі,
навчіться, всі судді землі.
11 Служить Господеві зі страхом
і радійте Йому з трепетом.
12 Шануйте Сина, щоб не прогнівався Господь,
і ви не загинули, зійшовши з путі праведної,
коли запалає зневацька гнів Його.
Блаженні всі, хто надіється на Нього.

Псалом 3

1 Псалом Давида, коли він утік від обличчя свого сина Авесалома.

- 2 Господи, як примножилися вороги мої,
як багато їх повстало проти мене,
3 багато хто промовляє душі мої:
"Нема йому спасіння в Бозі його".
4 Ти ж, Господи, щит мій,
слава моя, Ти підносиш голову мою.
5 Голосом моїм кличу я до Господа,
і Він відповідає мені з гори святої Своєї.
6 Я лягаю, і сплю, і прокидаюся,
бо Господь захищає мене.
7 Я не злякаюся десятків тисяч народу,
що звідусіль нападають на мене.
8 Устань, Господи, спаси мене, Боже мій,
бо Ти розбив усіх ворогів моїх
(бо Ти вдарив по щелепах усіх ворогів моїх)
і зуби нечестивців сокрушив.
9 Від Господа спасіння,
і над народом Твоїм благословення Твоє.

Примітки

- ¹Тобто поетичний паралелізм членів [6, с. 108–112].
²Прокімен (грец. проκείμενος, букв. "той, хто йде або лежить попереду") — елемент літургійного читання, фрагмент псалма, який, зазвичай виголошується перед читанням Євангелія і пов'язаний із ним тематично [5, с. 278].
³05401 за "Єврейсько-руським словарем Стронга"
⁴04043 за "Єврейсько-руським словарем Стронга"
⁵03519 *ibid.*
⁶03895 *ibid.*

Список використаних джерел

Oleh Kozhushnyi, Ph.D. in Philology, Ph.D. in Theology, Associate Professor
ORCID: 0000-0002-5104-3161
e-mail: olorch@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LINGUISTIC SCHOLIA TO THE UKRAINIAN TRANSLATION OF THE 1th – 3th PSALMS

The author of the article claims that the translation of the Psalter into the contemporary Ukrainian literary language and its comprehensive study remain urgent for the domestic scientific and theological community despite the individual attempts to implement this project. The correlation of the Hebrew and the Greek texts as well as their adequate reproduction in the Ukrainian language, taking into account the active centuries-old use of the Slavic translation is a problem for the contemporary translators. Pointing out a practical way to solve this problem, the author proposes his own linguistic scholia to the Masoretic, Greek and Slavic texts of the first three Psalms and also offers a version of their translation. The original texts from *Biblia Hebraica Stuttgartensia* and *Septuaginta* were used for the work, as well as the commonly used text of the Psalter in the Church Slavonic language. As for Ukrainian translators, the researcher focuses on the liturgical Psalter in the Kyiv translation of 1920, the text of which was edited in 1947 by professors of the Ukrainian Theological Academy in Munich, and the Book of Psalms from the translation department of the Ukrainian Bible Society in 2016: this text claims to be academic and is the latest linguistic word on this topic in Ukrainian biblical studies. Analyzing the original texts, the researcher pays special attention to the basic poetic principle of the biblical poetry – parallelism. He also analyzes individual lexemes, expressions and difficult-to-understand passages, which have repeatedly become the subject of professional discussion, and gives possible options for their translation. The material presented in the article will be useful not only for the Ukrainian specialists in the biblical studies but also for philologists-translators, literary scholars – all those who are interested in hermeneutics and exegesis of the biblical texts.

Keywords: Psalter, Slavic translation, Septuagint, masoretic text, parallelism, modern translation.

1. Авдеенко Е. А. Псалмы: библейское мировоззрение / Е. А. Авдеенко. – М.: Испытайте писания, 2017. – Т. 1.
2. Десницкий А. С. Поэтика библейского параллелизма / А. С. Десницкий. – М.: Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007.
3. Еврейско-русский и греческо-русский словарь-указатель на канонические книги Священного Писания: с коммент. на основе словаря Дж. Стронга. – СПб.: Библия для всех, 2005.
4. Кожушний О. В. Лінгвістичні схоції до українськомовного перекладу 50-го і 90-го псалмів / О. В. Кожушний // *Studia Linguistica*. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2020. – Vol. XVI. – С. 71–85.
5. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – Т. 2.
6. Олесницький А. А. Рифм и метр Ветхозаветной поэзии / А. А. Олесницький. – К.: Труды Киевской Духовной Академии, 1872. – Т. 3.
7. Псалми. Притчі. Сучасний переклад з давньоєврейської мови. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2016.
8. Псалтир. Пісні-псалми Давида царя і пророка. Видання УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії, 1989.
9. *Biblia Hebraica Stuttgartensia: A Reader's Edition (Hebrew Edition)* Hendrickson Publishers, Inc.; Bilingual edition (January 1, 2015), 1800.
10. The Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. Based on the 1906 edition originally published by Clarendon Press: Oxford, 2000.
11. *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* editit Alfred Rahlfs. Deutsche Bibelgesellschaft, 1979.

References

1. Avdeenko, E. A. (2017) *Psalm: biblejskoe mirovozzrenie* [Psalms: Biblical worldview] Vol. 1. M.: Ispytajte pisanija. (In Russ.).
2. Desnitskii, A. S. (2007). *Poetika bibleiskoho parallelizma* [Desnitsky A.S. Poetics of biblical parallelism]. M.: Bibleisko-bohoslovskii institut sv. Apostola Andreia. (In Russ.).
3. *Evrejsko-russkij i grechesko-russkij slovar'-ukazatel' na kanonicheskie knigi Svjashhenogo Pisanija*. (2005). [Jewish-Russian and Greek-Russian dictionary-index to the canonical books of the Holy Scriptures]. S komment. na osnove slovarja Dzh. Stronga / sost. Cygankov Ju. A. SPb.: Biblija dlja vseh. (In Russ.).
4. Kozhushnyi, O.V. (2020). Lihvistychni skholii do ukrainiskomovnoho perekladu 50-ho i 90-ho psalmiv. [Linguistic scholia to Ukrainian translation of 50th and 90th psalms]. *Studia Linguistica. Zbirnyk naukovykh prats. Vol. XVI*. K.: Vydav.-polihraf. Tsentr "Kyivskiy universytet", pp. 71-85. (In Ukr.).
5. *Literaturoznavcha entsyklopediia*. (2007): [Literary encyclopedia]. U 2 t. avt.-uklad. Yu. I. Kovaliv. Kyiv: VTs "Akademiia", V. 2: M – Ya. (In Ukr.).
6. Olesnitsky, A. A. (1872). Rym i metr Vekhhozavetnoi poezii [Rhyme and meter of Old Testament poetry]. *Trudy Kievskoi Duhovnoi Akademii. T.3*. (In Russ.).
7. *Psalmi. Prytchi. Suchasnyi pereklad z davnoievreiskoi movy*. (2016). [Psalms. A Modern Translation from Ancient Greek]. K.: Ukrainke Bibliine Tovarystvo. (In Ukr.).
8. *Psaltyr. Pysni-psalmy Davyda tsaria i proroka*. (1989). [The psalms of David the king and the prophet]. Vydannia UAPT's v Avstralii i Novii Zelandii. (In Ukr.).
9. *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. (2015). A Reader's Edition (Hebrew Edition) Hendrickson Publishers, Inc.; Bilingual edition.
10. The Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. (2000). Based on the 1906 edition originally published by Clarendon Press: Oxford.
11. *Septuaginta*. (1979). *Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* editit Alfred Rahlfs. Deutsche Bibelgesellschaft.

Надійшла до редколегії 06.05.22

УДК 811.142'373.7

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.08>

Олеся Лазер-Паньків, канд. філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-5281-5816
e-mail: o.lazer-pankiv@knu.ua

Наталія Корольова, канд. філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-5014-5302
e-mail: n.koroliova@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕМОЦІЙНО-ОЦІННА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙ І ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ В ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ПАРЕМІЯХ

Представлено результати дослідження давньогрецьких фразеологічних одиниць, які репрезентують емоційно-оцінну характеристику давніми еллінами різних професій і видів діяльності. Було здійснено аналіз 138 фразеологічних одиниць давньогрецької мови, до складу яких входять лексеми семантичного поля "професії та види діяльності" (зокрема, ті, які позначають об'єкт, результат, знаряддя / засіб, місце (професійної) діяльності, а також власні імена людей – представників тієї чи іншої професії, які стали прецедентними). З'ясовано, що найвищу фразеологічну продуктивність мають лексеми семантичних підгруп "музичне мистецтво", "судочинство", "поетичне мистецтво", нижчу – "військова справа", "філософія", "злочинна діяльність", "медицина" і "спорт". Важливо підкреслити, що стрижневі лексеми в аналізованих пареміях не мають у своїй семантиці оцінної складової, натомість у складі фразеологічних одиниць репрезентують соціально закріплену оцінку чи певні соціальні стереотипні уявлення, зумовлені попереднім історичним досвідом та культурними передумовами. Досить часто у фразеологічних одиницях вербалізуються стереотипні уявлення давньогрецької лінгвокультурної спільноти про представників певної професії чи виду діяльності та їхня оцінка залежно від місця їхнього проживання чи походження. Кількісний аналіз фразеологічних одиниць за типом аксіологічної складової виявив значну перевагу паремій із негативною конотацією над позитивно чи нейтрально маркованими одиницями. Професії та види діяльності в давньогрецьких пареміях зазнають оцінної характеристики у двох аспектах: відношення між суб'єктом і діяльністю (відповідність навичок, здібностей суб'єкта діяльності, результативність і користь для суспільства від виконаної роботи) та особистісні характеристики суб'єкта діяльності (реальні чи ті, які асоціюються в етносвідомості із представниками тих чи інших професій і видів діяльності), які впливають на якість і результат виконання роботи (як-от розумові здібності, мовчазність, правдивість, амбітність, жадібність тощо).

Ключові слова: давньогрецька мова, фразеологічні одиниці, професії та види діяльності, емоційно-оцінна характеристика, позитивна / негативна конотація.

Вступ. Антропологічна спрямованість лінгвістичних досліджень визначає підвищений інтерес науковців до фразеологічного фонду мови, який найбільш повно відображає етноспецифіку світосприйняття, світобачення певної лінгвокультурної спільноти та, відповідно, дозволяє розв'язати багату проблем співвідношення мови й культури. У фразеології протягом століть акумулюються об'єктивні знання про навколишній світ, а також фіксуються і передаються "від покоління до покоління культурні установки і стереотипи, еталони та архетипи" [7, с. 81], сформовані в етносвідомості носіїв мови, відтак повною мірою реалізується аксіологічна (оцінна) функція мови [3, с. 441]. Фразеологічні звороти, на думку багатьох учених, "виникають не стільки для того, щоб описати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінити та виразити до нього суб'єктивне ставлення" [7, с. 81], "не репрезентують нових предметів реальної дійсності, а виражають відношення до вже знайомих" [1, с. 59], тому вони є невичерпним джерелом інформації для дослідження "аксіологічних закономірностей і зафіксованих у мові стратегій оцінювання" [8, с. 75].

У історичних, філософських, культурологічних розвідках, присвячених аналізу ставлення давніх греків до праці загалом і до окремих професій і видів діяльності, дослідники висловлюють різні (деколи навіть кардинально протилежні) погляди (див., зокрема, [9]). З одного боку, аналіз текстів Гомера та Гесіода доводить, що для давніх еллінів будь-яка праця (зокрема і фізична) не вважалася чимось негідним чи ганебним. З іншого боку, у творах істориків і філософів класичного й елліністичного періодів фізична робота визначається виключно як заняття для рабів, а вільні громадяни мають займатися лише інтелектуальними видами діяльності: філософією та політикою. Як аргумент на підтвердження останнього погляду дослідники наводять цитату, яку приписує

Сократу Ксенофонт: καὶ γὰρ αἱ γέ βαυαυτικαὶ <τέχνη> καλοῦμεναι καὶ ἐπίρρητοὶ εἶσι καὶ εἰκότως μέντοι πᾶν ἄδοξονται πρὸς τῶν πόλεων (Хен. Оес. 4.2). "Бо ж так звані механічні <ремесла> є ганебними і, звичайно, дуже низько цінуються у містах". Як зазначає К. Вербовен, у давньогрецькому суспільстві оцінка, визнання значення особистості іншими, що виражалось поняттям тімі (що в цьому контексті може перекладатися як "(суспільна) цінність"), були наріжним каменем соціального становища людини, відображали її вплив і авторитет [9, с. 71]. Тому дослідження аксіологічного аспекту давньогрецьких паремій, до складу яких входять лексеми семантичного поля "професії та види діяльності", дозволить виявити особливості емоційно-оцінної характеристики давніми еллінами (професійної) діяльності, окреслити певні стереотипи щодо ролі у давньогрецькому суспільстві представників різних професій, і таким чином доповнити цей фрагмент мовної картини світу носіїв давньогрецької мови.

Методологія дослідження. Метою дослідження є виявлення й аналіз особливостей емоційно-оцінної характеристики різних професій і видів діяльності в давньогрецьких пареміях.

Об'єктом дослідження стали фразеологічні одиниці давньогрецької мови, у яких репрезентовано емоційно-оцінну характеристику професій і видів діяльності. Предметом дослідження стали особливості вербалізації емоційно-оцінної характеристики професій і видів діяльності у фразеологічному фонді давньогрецької мови.

Матеріалом дослідження стали 138 фразеологічних одиниць давньогрецької мови, вибрані методом суцільної вибірки із фразеологічних джерел (див. "Список джерел ілюстративного матеріалу"), одним з компонентів яких є лексеми семантичного поля "професії та види діяльності", зокрема, ті, які позначають об'єкт, результат, знаряддя /

засіб, місце (професійної) діяльності тощо. Аналізувалася також емоційно-оцінна складова паремій, до складу яких входять власні імена людей – представників тієї чи іншої професії, які стали прецедентними та вживаються в пареміях метафорично. До уваги не бралися ФО, які є професійно маркованими, тобто використовуються у професійній комунікації і не містять оцінної семантики.

Дослідження проводилося із залученням методів семантичного, компонентного, лінгвокультурологічного й кількісного аналізу, методу аналізу словникових дефініцій, описового та порівняльного методів.

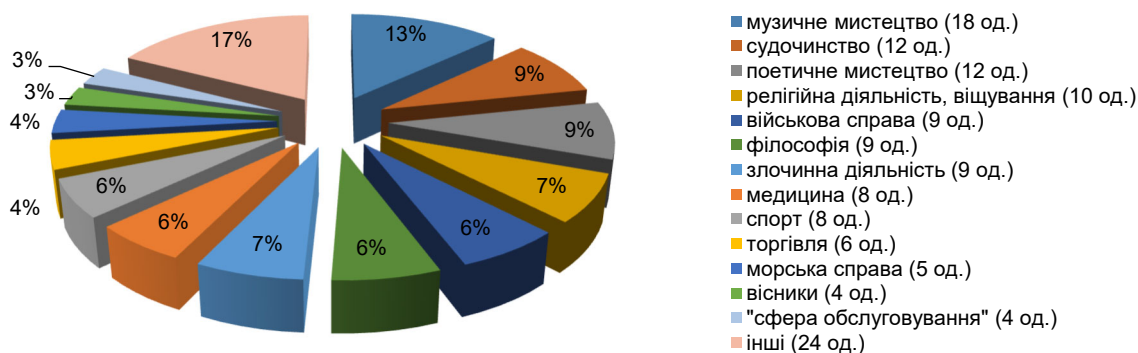

Рис 1. Представленість видів (професійної) діяльності у давньогрецьких пареміях

Серед 18 ФО, у яких згадується професія музики, переважна більшість має негативну конотацію (15 ФО, що становить 83 %). Зокрема, у ФО з негативною конотацією зустрічаються імена Мосха, який прославився поганою грою на кифарі, а також тим, що співав не переводячи дихання (Μόσχος ᾄδων Βοιώτιον *Мосх, що співає по-беотійськи*), і Херида, фіванського музики, який славився своєю невмілою грою (Χαίρις ᾄδων ὄρειον *Херид, який бере високої ноти*). Низький соціальний статус музик засвідчено у ФО Κόννου θρήον *Рішення Конна* (про людину або річ, які нічого не варті; Конн – кифаред, який навчав музики Сократа). Метафоричного значення "в'ялість, розманіженість, надмірна жіночність" набуває вислів Ἀγαθώνειος αἰληγῆς *Гра Агафонія*, адже саме цим "прославився" авлет Агафоній, за що часто висміювався у комедіях.

У ФО також вербалізуються певні стереотипні уявлення про музик із різних міст і регіонів. Так, на позначення жадібних людей використовується вислів Ἀσπένδιος κίθαριστῆς *Аспендійський кифарист*; втіленням нечесності та продажних свідчень на суді став тенеодський авлет (Τενέδιος αἰληγῆς); люди, які забагато говорять, порівнювалися з аравійськими авлетами (Ἀράβιος αἰληγῆς), які, за переказами, грають за драхму, а припиняють – за чотири, що стало також джерелом ФО Δραχμῆς μὲν αἰλεῖν, τετάρων δὲ παύεσθαι *За драхму грати на сопілці, за чотири припиняти* з таким самим значенням. Надмірність слів асоціювалася зі звуками музичних інструментів: Βλίπυρι καὶ σκινδαψός *Дзенькання та скіндапс* (скіндапс – чотириструнний музичний інструмент).

У цілому ж життя музик змальовується як веселе і безтурботне (Αἰλητοῦ βίον ζῆν *Жити життям авлета* вживається у значенні "жити за рахунок інших"; Ἀεῖδειν τὰ Τέλλονος *Співати <лісні> Телліна* – у значенні "любити жартовувати", адже Теллін – авлет і поет – славився дуже вишуканими жартами), а їхня діяльність – як така, що нікому не шкодить, але й не приносить великої користі (Βίος ἐξηλημένος *Життя під звуку сопілки*, Αὐτὸς αὐτὸν αἰλεῖ *Сам для себе авлет* та Ἐαυτῷ ψάλλειν *Собі самому грати* – про тих, хто не приносить ніякої користі; Εἰς κενὸν κρούειν τὰς χορδὰς *Бити по струнах марно* –

Результати дослідження. Спектр професій і видів діяльності, представлених у пареміях, надзвичайно великий. Як видно на діаграмі (рис. 1), найвищу фразеологічну продуктивність мають лексеми семантичних підгруп "музичне мистецтво" (18 ФО), "судочинство" і "поетичне мистецтво" (по 12 ФО), релігійна діяльність і віщування (10 ФО); нижчу – "військова справа", "філософія" та "злочинна діяльність" (по 9 ФО), "медицина" і "спорт" (по 8 одиниць), "торгівля" (6 одиниць), "морська справа" (5 од.), "вісники" (4 од.) і деяких інших, представлених яких обмежується трьома й менше ФО.

про бідних та голодних кифаредів, а також метафорично про будь-яку нерезультативну діяльність; Εἰ θεροῦς ὦραις αὐλεῖς, χειμῶνος ὥρχου *Якщо ти граєш на флейті в літню пору, танцюй узимку* – про тих, хто марно витрачає час, а тому робить усе невчасно).

Було виявлено лише два вислови, у яких професія музики представлена в позитивному контексті. Із гарною та милозвучною грою асоціювалася Νεμέα αἰληγῆς *Немейська флейтистка*. Висока оцінка хорошої та якісної музики, яка приносить справжню насолоду слухачам, представлена у ФО Ἀγαθὸς ψάλτης, ἀγαθὸς ζωμποῖος *Хороший псалт – хороши кухар*, у якому задоволення від професійної гри музики на струнному інструменті порівнюється з насолодою від результатів роботи хорошого кухара.

У ФО давньогрецької мови об'єктивуються також певні стереотипні уявлення еллінів про суддів та учасників судових процесів (12 од.). Аналіз паремій показав, що у 50 % представники цієї професії отримують позитивну оцінку характеристики, зокрема, через мудрість і справедливість. Саме такими рисами уславилися Продик – дуже мудрий, розсудливий і справедливий суддя і діетет, що відображено у вислові Προδίκου σοφώτερος *Мудріший за Продика*, а також тенеодський судовий захисник (Τενέδιος συνήγορος – про справедливих, суворих і невмолимих). Про членів Ареопагу (давнього карного судилища в Афінах, засідання якого відбувалися на пагорбі Ареса) сформувалося стереотипне уявлення не лише як про дуже справедливих, але й дуже мовчазних, що подекуди сприймалося як зверхність і гордовитість. Відтак згаду про них маємо у висловах Εἰς Ἄρειον πάγον ἐκρίθη *Було вирішено на Аресовому пагорбі* (про дуже справедливе рішення), Ἄρεοπαγίτης εἶναι *Бути ареопагітом* (про похмурих, мовчазних і гордовитих) та Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος *Мовчазніший за ареопагіта*. Об'єктивність і неупередженість асоціювалася з колегією з п'яти суддів, які судили комедіографів під час змагань: Ἐν πέντε κριτῶν γούνασι κείται *Лежить на колінах у п'яти суддів*.

Нерідко у ФО для вербалізації певних негативних характеристик і явищ метафорично використовується

позначення недоброчесного виконання суддями й учасниками судових процесів своїх обов'язків. Так, у негативному контексті представлено такі вади суддів та учасників судового процесу, як необ'єктивність, неухважність і нечуйність (Δύσκωφος δυσκώφω ἐκρίνετο, ὁ δὲ κριτής ἦν πολλῶ τοῦτων κωφότερος *Глухий звинувачував глухого, а суддя був за них набагато глухіший*; Ἄδικος δικάστης μεμολυσμένη συνείδησις *Несправедливий суддя – заплямоване сумління*), несвоєчасність та затримка у прийнятті рішення (Βουλείας δικάζει *Булій судить*: афінський суддя Булій так довго відкладав суд, що помер, так і не здійснивши його), надмірна сварливість і любов до судів і суперечок (Ἵπὲρ τὸν Ἵπέρβολον *Більше за Гіпербола*); наклепництво (Οὐκ ἔνεστι συκοφάντου δῆγματος φάρμακον *Немає ліків від укусу сикофанта*: сикофант – людина, яка повідомляла судову владу про випадки незаконного вивезення з Аттики смокви або про те, що хтось зриває плоди зі священних смокв; у переносному значенні – наклепник).

Загальне ж (певною мірою іронічно-зневажливе) ставлення до суддів представлено у вислові Βακτηρία καὶ σὺρμα καὶ τριβώνιον *Суддівський жезл, постава та потертий плащ*, де перераховуються атрибути, які приписували афінським суддям.

Серед аналізованих фразеологізмів було виокремлено 12 ФО, у яких ідеться про поетів. Метафорично можуть вживатися самі антропоніми (Καλλιφάνω (Καλλιφάνης) називали дуже амбітних, оскільки поет Καλλιφάνω, використовуючи перші рядки із промов різних поетів й ораторів, укладав свої твори і виголошував їх перед неосвіченими, удаючи дуже розумного), опис творів (Καρκίνου ποιήματα *Вірші Каркіна* – про загадкові та незрозумілі висловлювання; Σοφοκλέους μέλη *Софоклові поеми* – про дуже приємні слова; Στρηϊχόρος Παλινῳδίαν ᾄδειν *Співати паліндію Стесихора* – говорити зовсім протилежно до попереднього за аналогією до вірша Стесихора, у якому він, на протизагаду до одного зі своїх попередніх творів, вихваляє Елену, дружину Менелая) або якісь особисті характеристики, пов'язані із професійною діяльністю (Οὐδὲν διοίσειν Χαίρεφώντος τὴν φύσιν *Зовні нічим не відрізнятися від Херефонта* – про блідих і худих, як трагедіограф Херефонт, який дуже схуд і змарнів через виснажливу нічну працю, і Κατνίας ποιητής *Задимлений поет* – про тих, хто нічого видатного не створив, за аналогією до поета, який писав цілу ніч, однак безрезультатно).

Негативна оцінна характеристика діяльності поетів вербалізована також у висловах Ἦ ἐν τῷ ποιεῖν ἐξουσία *Поетична вільність* (про не зовсім правильний учинок; проводиться паралель із правом поета порушувати як норми загальноприйнятої літературної мови, так і канони розгортання сюжету з метою більшої художньої цінності, зокрема, переносити наголос для збереження ритму, змінювати рід іменника, реальний історичний факт тощо) та Πολλὰ ψεύδονται ἄοιδοί *Багато брешуть аеди* (про тих, хто заради вигоди говорить неправду).

У вислові Ὁ Ἰλιεύς τραγῳδοῦς ἐμίσησε *Мешканець Іліона найняв трагіків* згадка про трагічних поетів є вербалізатором чогось обтяжливого та неприємного, яким було би для мешканців Іліона (троянців) нагадування всіх тих лих, які вони пережили протягом Троянської війни і які згодом були описані в численних літературних творах.

Як показав аналіз цієї групи ФО, переважна більшість (67 %) репрезентує негативну оцінку характеристики діяльності поетів, що зумовлене непослідовністю чи нелогічністю їхніх висловлювань (вербалізується через характе-

ристику творів), надмірною захопленістю своєю працею (зазвичай безрезультатною), амбітністю та брехливістю.

Діяльність поетів пов'язують із Музами, що, звичайно, має позитивну конотацію. Зокрема, такий зв'язок представлено у висловах Μουσῶν δρῖνθες *Птахи муз* (про поетів, які декламують свої вірші), Μουσῶν ἐπὶ θύρας ἀφικνεῖσθαι *Наближатися до воріт муз* (тобто присвятити себе поезії) та Ἐγκαθεζόμενοι τρίποδι Μουσῶν *Ті, хто сидить біля тринози муз* (про вправних у словах).

Як засвідчує аналіз паремій, ставлення еллінів до жерців, провидців та учасників різних релігійних дійств теж було неоднозначним (10 од.). Найбільш цінувалися, звичайно, провидці, віщування яких були правдивими (Μάντις γ' ἄριστος, ὅστις εἰκάζει καλῶς *Найкращий провидець той, хто віщує добре*). Беззаперечно позитивну оцінку має Піфія, адже вона завжди говорить правду; звідси – вживання ФО Ἐκ τοῦ τρίποδος *Із тринози* (про тих, хто вмовить правду, за аналогією до священної тринози в Дельфах, сидячи на якій пророкувала Піфія). Погані провидці згадуються для об'єктивної неналежного виконання професійних обов'язків (Κοσκίνω μαντεύεσθαι *Пророкувати решетом*, Ἄρουραία μάντις *Сільська провидиця*). Уособленням недоторканності та священності в позитивному значенні були провидці, які йшли перед фалангою; однак іронічна згадка про них зустрічається в негативному контексті у вислові Πάρεξ τὸν μάντιν *Облиш провидця*.

У позитивному ключі змальовуються також учасники теорії – релігійного священного посольства, яке щороку споряджалося з Афін до берегів Делосу для участі у святах та іграх. Емоційно-оцінна характеристика учасників такого посольства вербалізується у вислові Ἄδειν ὡσπερ εἰς Δῆλον πλέων *Співати, ніби пливучи у Делос*, який вживається у значенні "безтурботно та із задоволенням жити". Ваханок елліни вважали сумними та мовчазними; звідси вживання ФО Βάκχης τρόπον *Як вакханка* у відповідному значенні.

Яскраво негативну оцінку у пареміях отримують жерці Кибели, ім'я яких стало синонімом шарлатанів (зокрема, таке значення має вислів Μητραγύρτης εἶναι *Бути жерцем Кибели*), а також прислужники, які стояли біля вівтаря під час жертвоприношень (вислів Βῶμαξ εἶναι καὶ Βωμολόχος *Бути вівтарником і тим, хто стоїть біля вівтаря* вживається на позначення нищих людей за аналогією до прислужників, які забирають жертвовні речі з вівтарів раніше, ніж вони принесуть користь; сама лексема ὁ / ἡ βωμολόχος *той, хто стоїть біля вівтаря* має метафоричне значення "жебрак; блазень, кривляка"). Прецедентним стало також ім'я жерця Артеміди Мікса, яке вживається у вислові Βαβαί Μύξος *Ох і Мікс!* з негативною конотацією на позначення надто хвалькуватих.

Попри високу оцінку діяльності воїнів і стратегів (9 ФО), зокрема, у висловах Χεῖρ καὶ μάχηρα οὐ μίαινεται *Рука <працівника> та меч <воїна> не вимащуються*, Στρατηγῶι παρόντος πᾶσα ἀρχή παύσασθω *У присутності стратега нехай припиниться всяка влада* та Ἴππάρχων τίνας *Дощечка гіппархів* (про тих, хто справедливо карає порушників, як гіппархи, які на дощечках записували імена воїнів-порушників встановленого порядку), усе ж діяльність військових неодноразово представлена у ФО в негативному контексті. Так, у вислові Πολλοὶ στρατηγῶι τὴν Καρίαν ἀπώλεσαν *Велика кількість полководців зугубила Карію* засуджується незлагодженість дій полководців. Нехтування обов'язками метафорично вербалізоване у вислові Λιπέῖν τὴν τάξιν *Залишити загін*, а життєві негаразди – у вислові

Στιβίδες Φορμίωνος *Солома Форміона*, адже Форміон, полководець початку Пелопоннеської війни, був відомий своєю стриманістю (спав на соломі), суворістю та серйозністю. Негативну оцінку отримує також зовнішній вигляд воїнів, опис якого використовується для метафоричної об'єктивації неосвіченості, брутальності та невихованості; таке значення мають, зокрема, вислови Λόχμηυ πολλήν φορεῖν *Носити великі зарости* (за аналогією до воїнів із густим і скуйовдженим волоссям) і Κιλίκιοι στρατηγῶι *Кілікійські полководці*. Прецедентним стало для еллінів ім'я наварха Мандрона: вислів Ἐγύνετο καὶ Μάνδρωνι σικίνη αὔξ *І в Мандрона був корабель зі смокви* вживається стосовно тих, хто несподівано та незаслужено отримує якісь блага у житті, і ще й хизується цим (Мандрона обрали навархом, хоча він не був гідним цієї посади; "корабель зі смокви" – дуже дешевий та поганий).

Згадка про видатних філософів (9 од.) імпліцитно чи експліцитно представлена у висловах, які характеризують розумові здібності людини, причому переважно – про незначні розумові здібності: згадка про видатних філософів служить лише контрастним тлом для підкреслення глупоти об'єктів номінації. Так, у вислові Ἀνθρωπος Θαλῆς *Людина Фалес*, який має значення "нерозумний", ім'я Фалеса – наймудрішого із семи мудреців – вживається у іронічному контексті. Погане виховання осміюється у вислові Οὐδὲ τῶν τὰ Πυθαγόρου μυθολογούντων ἀκούσαι *Ти не чув навіть тих, хто переповідав <слова> Піфагора*. Позитивну конотацію має фразеологізм Ἀκαδημῆθεν ἦκειν *Іти з Академії*, який вживається метафорично на позначення мудрих і порядних людей, якими, відповідно до закладеного у ФО значення, були ті, хто йшов з Академії – філософської школи Платона.

До інших рис характеру філософів, які репрезентовано у ФО, належить мовчазність: Σιωπηλότερος εἶναι τῶν Πυθαγόρα τελεσθέντων *Бути мовчазнішим за тих, хто належить до школи Піфагора* (у школі Піфагора учні повинні були мовчати протягом п'яти років).

Із протилежною оцінною конотацією в паремійному фонді давньогрецької мови показано представників кінчної школи на Кіносаргу – пагорбі в Афінах із гімнасієм, у якому навчав кінік Антисфен. Вислів Εἰς Κυνόσαρες *На Кіносарг* метафорично вживається на позначення нахабства й насильства. Негативну оцінку в пареміях також отримують софісти, здібності яких не відповідають тому виду діяльності, який вони провадять: Μισῶ σοφιστήν, ὅστις οὐχ αὐτῷ σοφός *Ненавиджу софіста, який сам не розумний*.

Бідність філософів також була певним стереотипом. Тому й зустрічаємо в такому контексті імена Платона та Ксенократа, зокрема, у висловах Οἱ Πλάτωνος φθειρὲς *Платонові воші* (про бідних), Τὸ Ξενοκράτους τυρίον *Сир Ксенократа* (філософ Ксенократ був надзвичайно ощадливим, тому часто тримав їжу, доки вона не починала псуватися), Λόγουσιν Ἐρμόδωρος ἐμτορεῖται *Торгує словами Гермодор* (слухач школи Платона Гермодор був настільки бідним, що, прибувши на Сицилію, продавав висловлювання свого вчителя).

Серед ФО, у яких репрезентовано емоційно-оцінну характеристику професій і видів діяльності, було виокремлено групу паремій, у яких згадуються злодії та грабіжники (9 од.). Як показав семантичний аналіз зазначених паремій, усі вони мають негативно-іронічну конотацію. Так, часто висміюється невідповідність їхніх вчинків тому роду занять, яким вони займаються: Οἱ φῶρες τὴν βοήν προσεῦκαλοῦσιν *Крадії звинувачують*, Οἱ φῶρες τὴν βοήν δεδοῖκασιν *Злодії крику злякалися*, Ἴερόσυλος θεοσεβεῖ

Грабіжник храмів шанує богів (про крадіїв, які здійснюють гарні жертвоприношення богам). Прецедентними стали імена Термера (розбивав голови своїм жертвам і таким чином і сам загинув від руки Геракла), Ореста (грабував, удаючи божевілья) та Памфіла (афінський державний діяч, який викрав частину народних грошей), представлені, зокрема, у висловах Τερμέρια κακὰ *Термерові нещастя*, Ὁρέστης ἐν ὄρεσι διαϊτώμενος *Орест, що мешкає в горах* і Παμφίλου νοσφισμός *Памфілове розкрадання*. Негативну конотацію мають також вислови, у яких вербалізовано стереотипні уявлення еллінів про злодіїв – представників різних етносів: Ἀργεῖοι φῶρες *Аргівські крадії* (про нечестивих, ницих і підлих; аргів'ян висміювали через злодійкуватість) та Λυδὸς τὴν θύραν ἔκλεισε *Лідієць зачинив двері* (про нерозумних крадіїв). У негативному світлі представлено злодіїв також у вислові, де проводиться паралель між ними та вовками: Ἐγνώ δὲ φῶρ τε φῶρα καὶ λύκος λύκον *Упізнав злодій злодія, а вовк вовка*, адже і сам вовк асоціювався з нечестивим, грабіжницьким способом життя.

Контекст, у якому у висловах вживаються лексеми, пов'язані з роботою лікарів (8 од.), загалом позитивний або нейтральний (зокрема, Ψυχῆς ἰατρῆον *Лікарня для душі* – напис над входом в Александрійську бібліотеку; Ψυχῆς νοσοῦσης εἰσὶν ἰατροῖ λόγοι *Коли душа хвора, ліками є слова*; Οἱ ὑγιαίνοντες ἐν ἰατρείῳ οὐ παραγίγνονται *Здорові не потребують лікаря*; Ἀντὶ χαρίεντος ἰατροῦ κακὸς ποιητῆς καλεῖσθαι ἐπιθυμεῖν *Замість освіченого лікаря хотіти називатися поганим поетом* – про тих, хто береться робити те, у чому не має навичок, як відомий своєю лікарською майстерністю Періандр, який писав надзвичайно погані поеми). Однак трапляються вислови із яскраво негативною оцінкою. Так, поганий і недосвідчений лікар Акесій, який так лікував, що ставало ще гірше, увійшов у приказку Ἀκεσίας ἰάσατο *Акесій лікує*, яка вживається у значенні "справи погіршуються". Засуджуються також неузгодженість або неадекватність дій у роботі лікарів (Πολλοὶ ἰατροῖ βασιλέα ἀπώλεσαν *Велика кількість лікарів згубила царя*), а також Ἄλλων ἰατρός, αὐτὸς ἔλκεσι βρούων *Інших лікує, а сам весь у виразках*). Метафоричного переосмислення зазнає також іменник ἡ μήλη *хірургічний зонд* у вислові Κατὰ μήλην *За зондом*, який вживається на позначення непевних здогадок і припущень (за аналогією до руху зонду, який вводиться лікарями через горло, але ніхто не бачить, що з ним відбувається далі).

З огляду на ту роль, яку виконували в житті стародавніх греків ігри та спортивні змагання, у ФО часто використовуються "спортивні" метафори (8 ФО). Згадуються як імена видатних спортсменів (Бута, Геракліта Перинейського, Калліпіда), так і певні атрибути спортивних змагань (причому як у позитивному так і в негативному контексті). Так, прецедентним стало ім'я атлета Бута, який здобув собі погану репутацію й негативну оцінку через недалекий розум (Βούθος περιφοιτῆ *Бут блукає*). Швидкість бігунів Геракліта Перинейського та Калліпіда є основою метафоричного перенесення у висловах Ὅστων ὁ τόκος Ἠρακλείτω Περιναίω τρέχει *Швидше відсотки набігають, аніж Геракліт Перинейський* і Καλλιππίδης τρέχει *Калліпід біжить* (про тих, хто збирається багато зробити, але нічого не робить, як Калліпід, який cursitare ac ne cubiti quidem mensuram progredi [Suet. Tib. 38] "біжить і біжить, та все ні на лікоть не просується"). Вислів Κάτθανε, Διαγόρα, οὐ καὶ ἐς Ὀλυμπόν ἀναβήσῃ *Помри, Діагоре, бо не можеш навіть на Олімп піднятися* пов'язують із Діагором – видатним спортсменом, переможцем 79-х Олімпійських ігор: він помер саме

через ці слова, які виголосила юрба, коли сини (Акусилаї – переможець у боксі, і Дамагет – переможець у панкратионі) несли його через увесь стадіон, піднявши на плечі.

Метафоричного переосмислення у ФО набувають також певні дії й ритуали, які супроводжують змагання. Так, позитивної конотації набувають вислови *Περιαγειρόμενος φύλλοις βάλλεται καὶ ἄνθεσιν Атлету кидають листя та квіти*, *Νεμέας σέλινα Νεμεΐσκα селера* (переможців у Немеїських іграх нагороджували вінками з селери) і *Χρυσοῦς ἐν Ὀλυμπίοις στήθι Золотим на Олімпійських <іграх> ставай* (про успішні справи, які заслуговують найвищої похвали). Яскраво негативне забарвлення має лише вислів *Μόνος θέων ἕκράτει Один біжучи переміг*, який вживається стосовно задоволених собою через нібито доведenu власну правоту, хоча ніхто не говорив нічого проти.

Яскраво негативне забарвлення мають вислови, у яких згадуються торговці та податківці (6 од.), причому деякі характеристики й ознаки окреслюються як притаманні представникам цих професій із певних регіонів. Зокрема, лексеми на позначення цього виду діяльності використовуються для метафоричної репрезентації надмірної жіночності й манірності (таке значення мають вислови *Ἀκροκορινθία ἔοικας χοιροπωλήσειν Тобі личить продавати свиней в Акрокоринфі* та *Λυδὸς κατηλέυει Λιδίεць торгує*), бездіяльності та байдужості (вислів *Ἄλας ἄγων καθεύδειν Спати, везучи сіль пов'язують із переказом про торговця, який заснув на кораблі, наповненому сіллю, і не прокинувся навіть тоді, коли у трюм набралася вода і, відповідно, уся сіль розчинилася*), а також корисливості (*Ἀπὸ καταδουμένης λαβεῖν κέρδος І з потопельника мати прибуток*, *Ἀπὸ νεκρῶν φορολογεῖν Збирати податки з померлих*, *Ἐκ βορβόρου φορολογεῖν Брати податки з болота*).

У пареміях переважно негативна характеристика дається веслярам (5 ФО). Вони асоціюються в еллінській етносвідомості з найнижчим прошарком суспільства, що відображено у ФО *Νερτέρρα προσημένος κώπη Який сидить на нижньому веслі* (про найнижчі суспільні щаблі) та *Ἀπὸ κώπης ἐπὶ βῆμα Від весла до трибуни* (про зміну становища від гіршого до кращого). Про грубих і невихованих говорили *Ἐν νηυσὶν τετραμμένος Вихований на кораблях*. З іншого боку, позитивно оцінюється порядок, у якому зберігається спорядження на кораблі (*Κατὰ ναῦν Як на кораблі* вживається на позначення чогось розташованого у порядку та правильно). Високо цінується також майстерність керманічів, що відображено у ФО *Οὐ παντὸς ἀνδρὸς ἐξ Κόρινθον ἔσθ' ὁ πλοῦς Не кожному чоловіку пливати в Коринф* (у Коринфі був дуже незручний порт).

Серед вісників (4 од.) найвищої позитивної оцінки заслуговували лише ті, які приносили хороші новини (*Μέγα*

τοῖ ἄγγελος ἔσθλός У тебе надзвичайно хороший вісник; *Ἄγγελον ἔσθλὸν τιμὰν μεγίσταν πρᾶγματι παντὶ φέρειν Хороший вісник у будь-якій справі має найбільшу славу*); ті ж, які сповіщають погані новини, не засуджувалися (*Πρέσβυς οὐ τύπτεται οὐδὲ ὑβρίζεται Посланця не б'ють і не чинять ніякого насильства над ним*). Негативний стереотип сформувався лише стосовно аравійських вісників (*Ἀράβιος ἄγγελος*), які стали синонімом надто балакучих.

У негативному контексті згадуються представники тих професій, які можна умовно об'єднати назвою "сфера обслуговування" (4 од.): виночерпій, служник у лазні, перукар та садівник. Їхні назви використовуються для метафоричної вербалізації глупоти (*Πολλάκι καὶ κητωρὸς ἀνὴρ μάλα καίριον εἶπεν Часом і садівник скаже щось доречне*), надмірної балакучості (*Ἄτ' οἰνοχοῶς σπτάσον Спитай у виночерпія*, *Γλῶσσα γὰρ οἰκεῖ ὅπου ὁ κουρεὺς Язык мешкає там, де перукар*) та надмірної метушливості (*Βαλανεύς εἶναι Бути служником у лазні* у значенні "метушливо робити багато справ і всюди пхати свого носа").

Висновки. Семантичний аналіз давньогрецьких ФО показав, що найбільшою мірою вербалізовано емоційно-оцінну характеристику музик, суддів, поетів, воїнів, філософів, згодіїв, лікарів і спортсменів. Власне, самі лексеми – назви осіб за видом діяльності чи професійною приналежністю, не маючи емоційно-оцінної семантики, у складі ФО репрезентують соціально закріплену оцінку чи певні соціальні стереотипні уявлення, зумовлені попереднім історичним досвідом і культурними передумовами.

Кількісний аналіз показників емоційно-оцінної характеристики представників різних професій у давньогрецьких ФО показав значну перевагу ФО з негативною оцінкою конотацією (рис. 2). Це є свого роду фразеологічною універсалією, яка характерна і для інших груп ФО давньогрецької мови (пор., наприклад, [4; 5; 6]), а також для фразеологічних систем інших мов (див. дослідження Т. А. Новицької, А. М. Гарифуліної), що, на думку А. М. Гарифуліної, "може пояснюватися більшою диференційованістю негативних емоцій, більш гострою емоційною та мовно-мисленневою реакцією людей саме на негативні явища" [2].

Як показав семантичний і лінгвокультурологічний аналіз досліджуваних паремій, об'єктом емоційно-оцінної характеристики давніми еллінами найчастіше було ставлення суб'єктів до діяльності та, відповідно, якість виконання роботи представниками тих чи інших професій (30 %) (рис. 3). Меншою мірою в пареміях відображено певне стереотипне, сформоване у суспільній свідомості давніх еллінів, уявлення про соціальну роль, соціальний статус представників певних професій (18 %) і їхню користь для суспільства (7 %).

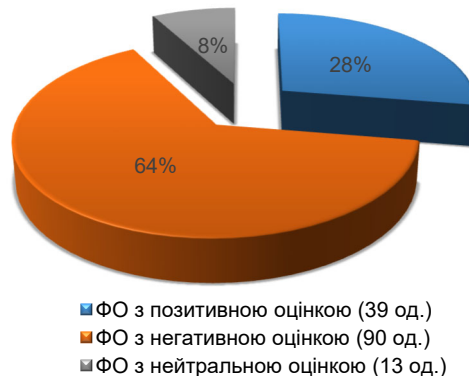

Рис. 2. Співвідношення ФО за типом емоційно-оцінної характеристики

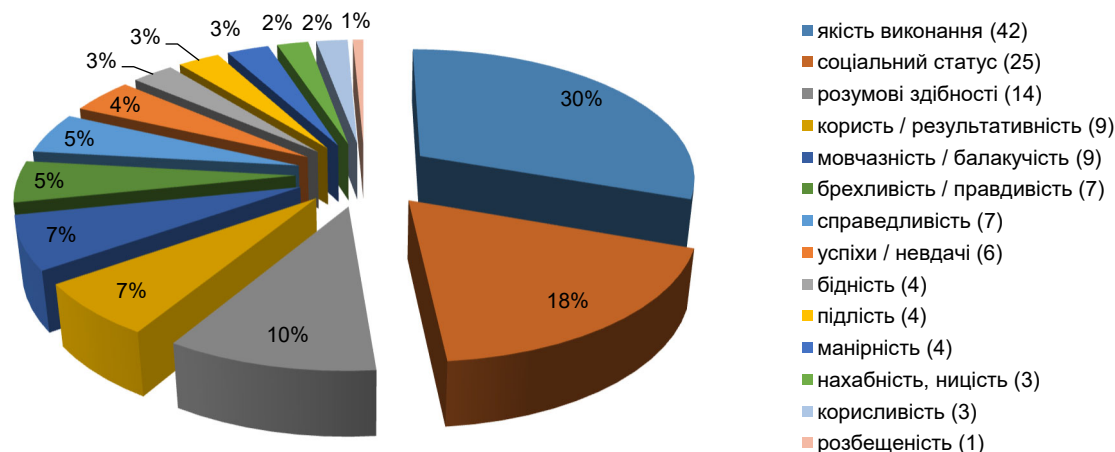

Рис. 3. Об'єкт емоційно-оцінної характеристики

Особистісні характеристики, які були притаманні чи приписувалися представникам тих чи інших професій і видів діяльності, зумовили метафоричне використання назв цих професій чи антропонімів їхніх найвидатніших представників у багатьох ФО на позначення розумових здібностей і (не)освіченості (10 %); мовчазності (= гордовитості) чи балакучості (7 %); брехливості чи правдивості (5 %); почуття справедливості (5 %); а також (значно меншою мірою) надмірної манірності, розманіженості, непевності; корисливості; амбітності та хвалькуватості; боягузтва; жадібності й розбещеності; підлості, нахабності та ницості.

Список використаних джерел

1. Баран Я. А. Фразеологія: знакові величини / Я. А. Баран та ін. – Вінниця : Нова Книга, 2008.
2. Гарифулліна А. М. Фразеологические единицы, выражающие эмоции и чувства человека, в турецком и английском языках / А. М. Гарифулліна. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/178788.html>
3. Жукова И. Н. Словарь терминов межкультурной коммуникации / под ред. М. Г. Лебедко и З. Г. Прошиной / И. Н. Жукова. – М. : Флинта : Наука, 2013.
4. Лазер-Паньків О. В. Давньогрецькі емотивні приказки: структурно-семантичний аналіз / О. В. Лазер-Паньків // *Studia linguistica* : 36. наук. праць. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2011. – Vol. V (II). – С. 105–110.
5. Лазер-Паньків О. В. Етнокультурна специфіка семантики давньогрецьких фразеологізмів із компонентом собака / О. В. Лазер-Паньків // Семантика мови і тексту : Матеріали XI Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2012 р.). – Ів.-Фр. : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – С. 307–309.
6. Лазер-Паньків О. В. Структурно-семантичний аналіз давньогрецьких фразеологізмів із компонентом-орнітонімом / О. В. Лазер-Паньків // *Studia linguistica* : 36. наук. праць. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2012. – Vol. VI (I). – С. 259–264.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Academia, 2001. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/04.php
8. Недосека А. М. Аксиологічні характеристики фразеологізмів в англomовному художньому дискурсі / А. М. Недосека, Ю. В. Косенко // Філологічні трактати. – 2015. – Т. 7. – № 3. – С. 74–81. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filtr_2015_7_3_12
9. Verboven K. Attitudes to work and workers in classical Greece and Rome (Reflections on Catharina Lis and Hugo Soly, Worthy efforts: attitudes towards work and workers in pre-industrial Europe. – Leiden and Boston: Brill, 2012. – 664 p.) // TSEG. – 2014. – Vol. 11. – № 1. – P. 67–87.

Джерела ілюстративного матеріалу

10. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь : в 2 т. / И. Х. Дворецкий. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.
11. Лазер-Паньків О. ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ : Давньогрецькі прислів'я та приказки : словник-довідник / О. Лазер-Паньків. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2015.
12. Bibliotheca augustana. – URL: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_post15/Apostolios/apo_pa01.html

13. Corpus paroemiographorum graecorum / Eds. E.L. a Leutsch, F. G. Schneidewin. – T. I-II. – Gottingae, 1839–1851.

14. Index adagiorum Graecorum. – URL: <http://jvpoll.home.xs4all.nl/back/Web/adaggr.htm>

References

1. Baran, Ya. A., Zymomria, M. I., Bilous, O. M., Zymomria, I. M. (2008). *Frazeolohiia: znakovi velychyny* [Phraseology: Sign values]. Vinnytsia: Nova Knyha. (In Ukr.).
2. Garifullina, A. M. (2005). *Frazeologicheskie edinicy, vyrazhajushhie jemocii i chuvstva cheloveka, v tureckom i anglijskom jazykah* [Phraseological units expressing human emotions and feelings in Turkish and English]. Retrieved from <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/178788.html> (In Russ.).
3. Zhukova, I. N. (2013). *Slovar' terminov mezhdkul'turnoj kommunikacii* [Glossary of the intercultural communication terms]. Eds. M. G. Lebed'ko, Z. G. Proshina. Moscow: Flinta : Nauka. (In Russ.).
4. Lazer-Pankiv, O. V. (2011). Davnohretski emotyvni prykazky: struktorno-semantychnyi analiz [Ancient Greek emotive proverbs: structural and semantic analysis]. *Studia linguistica*, V (II), pp. 105–110. (In Ukr.).
5. Lazer-Pankiv, O. V. (2012a). Etnokulturna spetsyfika semantyky davnohretskykh frazeolohizmiv iz komponentom sobaka [Ethnocultural specificity of the ancient Greek proverbs' with the component dog semantics]. In *Semantyka movy i tekstu* (pp. 307–309). Ivano-Frankivsk. (In Ukr.).
6. Lazer-Pankiv, O. V. (2012b). Struktorno-semantychnyi analiz davnohretskykh frazeolohizmiv iz komponentom-ornitonimom [Structural and semantic analysis of the ancient Greek proverbs with the component ornithonym]. *Studia linguistica*, VI (I), pp. 259–264. (In Ukr.).
7. Maslova, V. A. (2001). *Lingvokul'turologija* [Linguoculturology]. Moscow: Academia. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/04.php (In Russ.).
8. Nedoseka, A. M., Kosenko, J. V. (2015). Aksiologichni kharakterystyky frazeolohizmiv v anhlo-movnomu khudozhnomu dyskursi [Axiological Features of Phraseologisms in English Literary Discourse]. *Filolohichni traktaty*, 7(3), pp. 74–81. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filtr_2015_7_3_12 (In Ukr.).
9. Verboven, K. (2014). Attitudes to work and workers in classical Greece and Rome (Reflections on Catharina Lis and Hugo Soly, Worthy efforts: attitudes towards work and workers in pre-industrial Europe. Leiden and Boston: Brill. 664 p.). *TSEG*, 11(1), pp. 67–87.

Sources of illustrative material

10. Dvoreckij I., H. (1958). *Drevnegrechesko-russkij slovar'* [Ancient Greek-Russian vocabulary]. V 1-2. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovaraj. (In Russ.).
11. Lazer-Pankiv, O. (2015). ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ : Davnohretski pryslivia ta prykazky : slovnyk-dovidnyk [ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ : Ancient Greek proverbs and sayings]. Kyiv: VPC "Kyivskyj universytet". (In Ukr.).
12. Bibliotheca augustana. Retrieved from http://www.hs-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_post15/Apostolios/apo_pa01.html
13. Corpus paroemiographorum graecorum. (1839–1851). Eds. E.L. a Leutsch, F. G. Schneidewin. T. I-II. Gottingae.
14. Index adagiorum Graecorum. Retrieved from <http://jvpoll.home.xs4all.nl/back/Web/adaggr.htm>

Надійшла до редколегії 21.04.22

Olesia Lazer-Pankiv, PhD in Philology, Associate Professor
ORCID: 0000-0001-5281-5816
e-mail: o.lazer-pankiv@knu.ua

Nataliia Korolova, PhD in Philology, Associate Professor
ORCID: 0000-0001-5014-5302,
e-mail: n.koroliova@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EMOTIONAL AND EVALUATION CHARACTERISTICS OF PROFESSIONS AND TYPES OF ACTIVITY IN ANCIENT GREEK PROVERBS

The results of ancient Greek phraseological units study, which represent the emotional and evaluative characteristics of different professions and activities by ancient Greeks, are presented. 138 ancient Greek phraseological units were analyzed, which include lexemes of the semantic field "professions and activities" (in particular, those that denote the object, result, tool, place of (professional) activity, as well as people's proper names – representatives of a profession that have become a precedent). The lexemes of the semantic subgroups "musical art", "judiciary", "poetic art" have been found to have the highest phraseological productivity, "military affairs", "philosophy", "criminal activity", "medicine" and "sports" have the lowest one. It is important to emphasize that the core lexemes in the analyzed proverbs do not have an evaluative component in their semantics, but in the structure of phraseological units represent a socially fixed assessment or certain social stereotypes due to previous historical experience and cultural preconditions. Quite often stereotypical ideas of the ancient Greek linguistic and cultural community about the representatives of a certain profession or type of activity and their assessment depending on their place of residence or origin are verbalized in phraseological units. Quantitative analysis of phraseological units by type of axiological component revealed a significant advantage of proverbs with a negative connotation over positively or neutrally marked units. Professions and activities in the ancient Greek proverbs are evaluated in two aspects: the relationship between the subject and activity (matching skills, abilities of the subject of activity, effectiveness and benefit to society from the work performed) and personal characteristics of the subject of activity those that are associated in ethnic consciousness with representatives of certain professions and activities, that affect the quality and performance of work (such as mental abilities, taciturnity, truthfulness, ambition, greed, etc.).

Keywords: ancient Greek language, phraseological units, professions and types of activity, emotional and evaluative characteristics, positive / negative connotation.

УДК 821.14-21.09'02 Софокл
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.09>

John D. Pappas
e-mail: pappas.research@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1852-3603
AGM Law Firm, Athens, Greece

Demetra Asimakopoulou
e-mail: dimitra4dim@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9498-3885
National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece

TRANSGENERATIONAL NEMESIC CHAOS IN THE *ANTIGONE* SOPHOCLES' CLASSICAL FOREWARNING TO HEGEMONISTS

If the multiple dualities in the Antigone are considered in an intragenerational context, i.e. as concordant conflicts in Antigone's lifetime, then the plot of the drama might be perceived as stochastic and rather unpredictable as to its catastrophic outcome, i.e. the destruction of all protagonists, while their polis is entrapped in a seemingly unstable equilibrium. But if the dualities are viewed in a transgenerational context, i.e. as the final episode in a chain of dramatic and intertwined events that span many a generation of conflict between the royal house of the Labdacids and the divine or cosmic order, then the plot might be considered as deterministic and rather predictable as to its tragic outcome. From such perspective, the downfall of the dynasty might have been predestined by divine providence or cosmic teleology: In a transgenerational period, the polis might have been converging to a stable equilibrium all along, in line with the natural order of the universe, i.e. an equilibrium preconditioned on the extinction of the hubristically aberrant dynasty. In this context, the underlying forewarning of Sophocles to hegemonists comes to the fore in the Antigone: Even the most powerful and self-righteous perpetrators of hubris may in fact act as unaware pawns of divine will or cosmic teleology – pawns entrapped in a predestined and dynamically chaotic course of action that ultimately, in a transgenerational period, leads to the absolute prevalence of invincible Nemesis.

Keywords: Sophocles' Antigone, Hubris, Nemesis, Hegemonism, Chaos Theory.

1. Transgenerational Nemesis¹

In the *Antigone*, Sophocles gives a powerful lyrical² account of the dire consequences of hubris, which entails that "no form of ruin is lacking, but it spreads over the bulk of the race" (ἄτασ οὐδὲν ἐλλείπει γενεᾶς ἐπὶ πλῆθος ἔρπον) (l. 584-5). Even worse, in an intertemporally dynamic context of unpredictability, such ruin evolves in a transgenerational period because "each generation does not set its race free, but some god hurls it down and the race has no release" (οὐδ' ἀπαλλάσσει γενεὰν γένος, ἀλλ' ἐρείπει θεῶν τις, οὐδ' ἔχει λύσιν) (l. 596-7).

In the second stasimon, Sophocles outlines an Heraclitian perspective of the drama (l. 599-617): A hubristic action sets in motion a complex or even chaotic³ chain of intertwined events – an intragenerational feedback loop (app. Fig. 1) that may also become temporally intergenerational and even transgenerational – wherein such hubris is avenged by Olympian Zeus and goddess Nemesis through the (unintentionally retributive) hubris of another subject, in a vicious circle wherein the hubris of the latter subject is in effect (functions as) the nemesis of the former, and so forth from generation to generation and from equilibrium to (new) equilibrium.

In such dynamic context, the protagonists in the *Antigone* are members of the intertemporally hubristic royal "house of the Labdacids" (τὰ Λαβδακιδᾶν οἴκων) (l. 593, 600): That dynasty was plunged in a chaotic (nemesic) transgenerational vicious circle of royal alienation, that included irreverence to the divine initially, and filicide, infanticide, parricide, suicide and fratricide in the following generations. Indicatively, king *Laius*, son of king *Labdacus* (who was grandson of *Cadmus*, the founder of Thebes), attempted infanticide against his son *Oedipus*, who thereafter unintentionally and unknowledgeably – but still nemesically as to his father and hubristically as to himself – killed his father and married his mother *Jocasta*. As consequence of *Oedipus'* hubris, *Jocasta* committed suicide and *Oedipus* blinded himself, abdicated the throne and was banished from his *polis*. In the chaotic whirlwinds of that nemesic cycle, the two male offsprings of that aberrant family, *Eteocles* and *Polynices*, *Antigone's* brothers, both committed fratricide by killing each other, and thus the royal dynasty was nemesically led to ultimate extinction. Furthermore, in spite of such behavioral and even criminal aberrations, the *Labdacid*

Complex as to the right of every king of the *Labdacid* dynasty to the crown had haunted every generation of that house, with catastrophic implications in every generation [3, p. 88-94].

In that chaotic context, adolescent *Antigone* was caught into the epicenter of a triple hubris swirling all around her: that of her brother *Eteocles*, usurper of the throne against her other brother *Polynices*, who in reaction became a (hubristic) traitor of his *polis*⁴, and (after their fratricidal *tisis*) the hubristic folly of king *Creon* against nature and the gods. *Creon's* hubris escalates dramatically to blatant violation of the natural order and to grave irreverence against the divine, as implied by seer *Tiresias* in his dramatic denunciation of *Creon's* wrongdoing (l. 1068-1071):

You have thrust below one of those of the upper air and irreverently lodged a living soul in the grave, while you detain in this world that which belongs to the infernal gods, a corpse unburied, unmourned, unholy

(Ἐχεις μὲν τῶν ἄνω βαλῶν κάτω ψυχὴν τ' ἀτίμως ἐν τάφῳ κατώκισας, ἔχεις δὲ τῶν κάτωθεν ἐνθάδ' αὐ θεῶν ἄμοιρον, ἀκτέριστον, ἀνόσιον νέκυον)

2. Breaking out of a nemesic vicious circle

Under such dire circumstances, the nemesic (self-destructive) spiral of death drive in the *Antigone* is both transgenerational and multidimensional: There are multiple and concurrent levels of dramatic conflict in the tragedy, e.g. between legality and legitimacy, lawfulness and morality, order and change, society and family, citizenship and individuality, material power and moral strength, political expediency and cultural traditions, the earthly (mortals) and the transcendental (immortals)⁵. Even a generation gap is quite visible in the drama, e.g. as implied by *Tiresias'* explicit reference to *Creon's* "rage against younger men" (τὸν θυμὸν οὗτος ἐς νεωτέρους ἀφῆ) (l. 1072-1073).

Still, despite that chaotic context of multiple and concurrent dualities, whereby everything seems to be at stake, including *Antigone's* own life, *Antigone's* reverent adherence to moral law, i.e. to natural or divine laws of the cosmic universe, is characterized by the Chorus in the second stasimon as "dazzling light" (τέτατο φᾶος) (l. 599), much brighter than the (narrow) "beam of the sun"⁶ ("ἄκτις ἀελίου") (l. 100) effected by the Thebans' military victory alone. That "dazzling light" offers "hope, whose wanderings

© Pappas John D., Asimakopoulou Demetra, 2022

are so wide, that it truly is a benefit to many men" (πολύπλαγκτος ἔλπις πολλοῖς μὲν ὄνασις ἀνδρῶν) (l. 615-6). In the Sophoclean world, civil war is a *nemesic* consequence of *hubristic* actions of men in power, and, as such, that type of (hubristic) war entails a transgenerational "deadly darkness" (ἔρεβος) (l. 588) to the detriment of society or even ruin of the *polis*-state, including both the defeated and the victors of the civil war, as in the Peloponnesian War in Sophocles' time.

Sophocles presents quite clearly Antigone's view or subjective justification of her defiant course of action (l. 905-912). He draws the attention of the audience by having Antigone ask a rhetorical question: "For the sake of what law, you ask, do I say that?" (τίνος νόμου δὴ ταῦτα πρὸς χάριν λέγω;) (l. 908). Antigone speaks as a citizen who is conscientiously obedient to the law of her *polis* and highly respectful of the citizens' will. She explicitly recognizes that she has violated not merely Creon's decree but also the post-battle collective will of her co-citizens (l. 907). Moreover she states that the enforcement of the law of her *polis* is more important than any citizen's family ties. Thus she implies that no matter how "self-opinionated" her "impulse" (αὐτόγνωτος ὀργή)⁷ might be (l. 875), she is still neither a revolutionary nor an egocentric individual obsessed with her family: She explains that she would never defy the law of her *polis* as wife for her husband or as mother for her child (l. 905-906), or even as sister for her brother if she had one (l. 911-912). Her reasoning for her civil disobedience is based on her blood tie with Polynices not as mere brother but as her *last* brother. His death entails that there is no one left to pass the name of the family. From her perspective, the corpse of her *last* brother embodies symbolically the irreversible fact that the transgenerational passing of the *name of the father* or *nom-du-père* is ever since impossible: The royal *name of the father* in her dynasty is doomed to extinction. It is this dramatic interruption (extinction) in the course of both *nature* and her *polis* that induces Antigone to honor the *house of the Labdacids* (l. 593) by tending the corpse of the *last* male descendant of that royal line.

Therefore, what underlies the conflict between (Creon's) *political law* and (Antigone's) *divine law* is a conflict of diverging perspectives of duty (under extreme circumstances), i.e. correspondingly as to *political expediency* (right after a bloody battle in a civil war) and *genetic extinction* (due to the death of Polynices). In effect, by presenting Antigone's view explicitly, Sophocles raised prophetically the issue of the limits of *conventional law* with respect to *extinction*⁸ two decades before the genocidal massacre (extinction) of the people of Melos by his co-citizens in 416 BC in the Peloponnesian War.

In sum, the Chorus points out that *adolescent* Antigone is the only hope (ἐλπίς) for their *polis* and the royal house to break out of the transgenerational *nemesic* vicious circle at last, once and for all, through Antigone's reverence to the divine: More specifically, Antigone's dramatic defiance of Creon's decree might be perceived as a desperate act of reverence that rather belatedly aims to counterbalance, if possible, the *hubristic* legacy of transgenerational irreverence of her royal house, and thus (hopefully, at gods' mercy) to absolve her *polis* and all citizens from the transgenerational *nemesic* curse of the gods. From such (Heraclitian) perspective, the real defender of the *polis* in the duel between the two protagonists is the powerless one (adolescent Antigone) – who in effect is the only citizen who strives to help both the *polis* and the royal house out of their transgenerational⁹ predicament – rather than the powerful one (adult king Creon), whose decree, however well-intentioned, plunges the *polis* and the royal house, or what

is left of it, even deeper into the abyss (ἔρεβος) (l. 588) by maintaining and furthering the *nemesic* circle.

In this context, Creon is a subject of *hubris* to the extent that he exerts his political power against the possibility of a new (benevolent and not *nemesic*) equilibrium of his *polis*, i.e. against a (new) state of affairs in line with eternal and universal laws, which were defended conscientiously and knowledgeably by Antigone, who stated explicitly that she didn't think king Creon's decrees were of such force "that could enable a mortal override the unwritten and unfailing statutes given us by the gods" (ὥστ' ἀγραπτα κάσφαλή θεῶν νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν) (l. 454-455).

3. Alternative equilibria

In terms of Chaos theory and at a first analytical level, the two protagonists converge each to a different *attractor*¹⁰, which for Creon is temporal (temporary) political stability or *relative* human law (particular to the *polis*, i.e. to legality at a certain point in spacetime), while for Antigone is intertemporal (eternal) divine will or *absolute* moral law (conceivably applicable to all humanity in all time)¹¹.

In Kantian terms [9, p. 169-171], the two mortals interact with each other as finite entities, i.e. as phenomena of intensity and extensity, whereby the *repulsive force* and the *attractive force* of each entity are the implicit dual protagonists of the drama: Antigone's (moral) *repulsive force* leads her to defy her king's edict in the name of divine will; king Creon's (authoritarian) *repulsive force* leads him to condemn Antigone to death in the name of law and order in their *polis*; still the king and the *polis* exert their *attracting forces* on Antigone, as evidenced by her explicitly expressed reaffirmation of her obedience to every law other than the king's particular edict (l. 908-912); at the same time, Antigone exerts her *attracting force* on the *polis*, i.e. the Chorus and finally king Creon, as manifested by his belated vain attempt to save her life in violation of his own royal edict. In this dynamic interplay, the moral individualistic sovereignty of Antigone collides with the stately royal sovereignty of Creon: Antigone is a moral intruder who threatens the king's earthly dominion (i.e. the way he exerts power) and the cohesion of their *polis*; on the other hand, Creon is a hegemonic intruder who trespasses Antigone's ideational realm of fundamental moral principles and eternal norms of the divine. Both protagonists seek the *measure* (μέτρον) of the appropriate order, divine (Antigone) or earthly (Creon). But in Hegelian terms, immanent to every order, *in itself*¹², are the seeds or potential of (evolutionary) disorder – e.g., in the *Antigone*, such seeds take the form of concordant, one-sided, opposite and thus incompatible ethical claims – which sometimes, especially under extreme circumstances, may lead to chaos and ultimately to the destruction of all protagonists of the former order.

In such context, the evolution of the plot implies a dynamic oscillation of the *polis* – as evidenced by the decisions, actions and contentions of the protagonists and the Chorus, that expresses the public opinion of the *polis* – between lawfulness and lawlessness, legitimacy and illegitimacy, morality and immorality, and so on, as the *polis* faces all those intertwined dilemmas of conflicting multiple dualities. For example, near the end of the plot, when king Creon decided to spare the life of Antigone, the *polis* seemed to be moving towards a new equilibrium of lawfulness, legitimacy and morality. But soon thereafter, when king Creon rushed belatedly to Antigone's tomb and witnessed the catastrophic consequences of his initial edict, i.e. the death of his son and heir to the throne prince Haemon and soon thereafter the suicide of Creon's wife queen Eurydice, the *polis* seems to have moved to a final equilibrium of lawfulness, illegitimacy and immorality (app. sec. II).

Metaphorically speaking, at a higher analytical level, the two protagonists might be following a trajectory (course of interaction in their spacetime) that converges to a razor's edge (saddle path) above an abyss that might lead the *polis* to a new equilibrium, which might be either benevolent (stable) if Creon spares Antigone's life and thus breaks the nemesis curse over the Theban royal house of the *Labdacids*, or malevolent (unstable) if he entombs the adolescent defender of moral law and thus sets off a chain of events that will lead to *tisis*, i.e. to the destruction of both Antigone and Creon's own family.

Therefore, in terms of Chaos Theory, if the dualities in the *Antigone* are viewed in an intragenerational context, then the plot might be considered as *stochastic*, i.e. probabilistic and chaotically uncertain as to its catastrophic outcome: the destruction of *all* protagonists, while their *polis* is entrapped in a seemingly *unstable equilibrium* ("malevolent"). If the dualities are viewed in a transgenerational context though, then the plot might be considered as *deterministic* and therefore as rather predictable: The *Antigone* might then be perceived as the *epilogue* of the transgenerational tragedy of the house of the *Labdacids*, whose downfall had been predestined by divine providence or cosmological teleology, in order for the *polis* to converge to a *stable equilibrium* – in line with divine and natural order – i.e. a long-term equilibrium preconditioned on the extinction of the sinful dynasty and characterized as "malevolent" or "benevolent" on the basis of the aforementioned criterion (unnecessary human sacrifice).

Only timing, i.e. Creon's final decision (prudent but belated) will determine which of the two new equilibria the *polis* will move to. In general, the characterizations "malevolent" and "benevolent" herein, as to the new equilibrium of the *polis*, pertain to every protagonist's survival, which is at stake in the drama: In this monograph, if the *polis* attains a new equilibrium at the human sacrifice of the protagonists – most prominent citizens of the *polis* – then the equilibrium is characterized as "malevolent"; otherwise, if no human sacrifice takes place on the altar of the new equilibrium, then it is characterized as "benevolent". In this context, in the fifth and last stasimon (l. 1115-1152), the Chorus is looking forward to a benevolent new equilibrium, where the "whole city", that at present is "held subject to a violent plague" (βιαίως ἔχεται πάνδομος πόλις ἐπὶ νόσου), might be purified by divine intervention if Dionysus comes to Thebes stepping with his "purifying feet over steep slopes of Parnassus, or over groaning straits"¹³ (καθαροῖσι ποδὶ Παρνασίαν ὑπὲρ κλιτῶν ἢ στονόεντα πορθμόν) (l. 1144-1145).

What actually happens though, falls short of the Chorus' expectations. The pollution is indeed removed from the city, but in a way contrary to what the Chorus hoped for, i.e. by Antigone's death and Creon's destruction. It seems that the *polis* moves towards a malevolent new equilibrium by sacrificing its worthy representatives, i.e. king Creon, glorious victor of the Theban-Argian war, Antigone, honorable descendant of the royal house of the *Labdacids*, and previously all Theban young heroes that fell in the ferocious battle that is outlined at the beginning of the tragedy, in the *Parode* (Πάροδος), as if

the polis can only continue its existence by sacrificing those who are its most respected representatives, and there is no end to this persistent self-sacrifice . . . Antigone's choral songs are penetrated by a sense of the fragility of human civilization. This fragility is due to man's nearness to nature in combination with his nearness to the divine, which is deceitful and dangerous [15, p. 159].

And potentially chaotic.

In this context, the *Antigone* reflects a Sophoclean pessimistic view as to the more-or-less cannibalistic dimension of human organization: In human history, a *polis*-state or a country may occasionally sacrifice the welfare or even the life itself of many of its citizens, sometimes the most prominent or worthy of them, on the altar of social and systemic cohesion or even of freedom and independence, as the *polis* moves to a new state of equilibrium, always in wartime (e.g. fallen heroes or so-called *collateral losses*) and sometimes in peacetime (e.g. fallen security officers or victims of miscarriage of justice). That viewpoint permeates the *Antigone* and is in line with Homer's similar ontological view, as symbolically reflected by the pre-war human sacrifice of princess Iphigenia (Ἰφιγένεια) in order for the Greek fleet to disembark from Aulis (Αὐλῖς) against Troy. Similarly, in the *Antigone*, king Creon's irreversible decision to sacrifice princess Antigone is rationally founded on the grounds of indispensable legal order (systemic cohesion) of his *polis*, especially in the aftermath of a civil war, and the imperative need for the *polis* to reach a new state of equilibrium in peacetime.

4. Transgenerational insights in the *Antigone*

In this context, the transgenerational duel between the house of the *Labdacids* and the divine, between royal legacy and Olympian justice, is explicitly stated in the *Antigone*, e.g. by the Chorus in the second stasimon (l. 593-596) and by Antigone herself at the opening scene of the drama (l. 2-3), where she attributes the evils befalling the house of Oedipus to Zeus. Although the script barely specifies the psychological tools by which Atē (l. 584-5, 612-4, 622, 624-625) has been spreading mental confusion among the members of the house to their self-destruction, the *transgenerational* impact of the *Atēan effect* (distorted view of reality) is indeed stated descriptively, and rather explicitly, both by the Chorus (l. 596-7) and by Ismene, Antigone's sister (l. 49-60):

Alas! Think, sister, how our father perished in hatred and infamy, when, because of the crimes that he himself detected, he smashed both his eyes with self-blinding hand; then his mother-wife, two names in one, with a twisted noose destroyed her life; lastly, our two brothers in a single day, both unhappy murderers of their own flesh and blood, worked with mutual hands their common doom. And now we, in turn—we two who have been left all alone—consider how much more miserably we will be destroyed, if in defiance of the law we transgress against an autocrat's decree or his powers

(Οἶμοι. Φρόνησον, ὦ κασιγνήτη, πατὴρ ὡς νῦν ἀπεχθῆς δυσκλήης τ' ἀπώλετο, πρὸς αὐτοφώρων ἀμπλακημάτων διπλᾶς ὄψεις ἀράξας αὐτὸς αὐτοῦργῳ χερσὶ. ἔπειτα μήτηρ καὶ γυνή, διπλοῦν ἔπος, πλεκταῖσιν ἀρτάναισι λωβάται βίον: τρίτον δ' ἀδελφῶ δύο μίαν καθ' ἡμέραν αὐτοκτονοῦντε τῷ ταλαπῶρῳ μόρον κοινὸν κατειργάσαντ' ἐπαλλήλοιν χερσῶν. νῦν δ' αὖ μόνᾳ δὴ νῶ ἐλεειμμένα σκόπτει ὄσω κάκιστ' ὀλοῦμεθ', εἰ νόμου βία ψῆφον τυράννων ἢ κράτη παρέξιμεν)

Therefore, at a transgenerational analytical level, rational analysis might allow quite a few members of the audience to give their own answers to questions concerning the internal, even subconscious, motives of the protagonists. Should Creon's authoritarian intransigence be attributed to his impartial leadership and his unwavering royal will, or to his feelings of insecurity due to the (transgenerational) *Labdacid Complex*? Does Antigone's persistent adherence to universal moral law stem from her high sense of family duty and from pure reverence to the divine, or from her inner need to reaffirm her noble origin, as a member of a (transgenerational) royal family, by burying her *last* brother properly, as befits a former prince (albeit member of an infamous royal family), in the shadow of the

(transgenerational) *Labdacid denial syndrome*? Is Antigone that naive to blame only Zeus the divine avenger, but in no way her ancestors (perpetrators of crimes) for the evils befallen on her (transgenerational) royal house? Are both Creon and Antigone mentally confused pawns in a (transgenerational) Grand Plan of Zeus, Atē, Nemesis and Aphrodite¹⁴ for the (nemesic) downfall of that sinful (hubristic) dynasty?

In case of a positive answer to the last question, then the mathematical theory of Chaos might offer useful insights: The evolution of the plot could then be perceived as deterministic (predestined) rather than stochastic (random), i.e. as predictable with absolute certainty. All characters could then be perceived as subconsciously (on impulse rather than reason) tending to converge to a divine *attractor* that was preset by the gods, generations ago, for the downfall and ultimate extinction of the Labdacid dynasty, because the omnipotent divine justice "*neither Sleep, the all-ensnaring, nor the untiring months of the gods can defeat*" (οὐθ' ὕπνος αἰρεῖ ποθ' ὁ πᾶντ' ἀγρεύων, οὔτε θεῶν ἄκματοι μῆνες) (*I.* 606-607) – in spite of the "*indeterminacy in the concept of measure*" [16, p. 94; 19, p. 22] and therefore the indeterminacy in the (intertwined) concept of *hubris*, and notwithstanding the reasonable but still subjective and debatable argumentations of the characters as to basic¹⁵ multiple dualities, rational or aesthetic, in the *Antigone*. In sum, understanding the *Antigone* adequately (and usefully) is conditioned on considering the plot from a due transgenerational perspective.

5. The classical forewarning to hegemonists

It is only from a transgenerational perspective that Sophocles' view of (long-term) *sustainability* of well-being may be understood. According to Sophocles (*I.* 1347-1352), "*thinking prudently*" (τὸ φρονεῖν) and "*abstaining from any act of irreverence*" (μηδὲν ἀσεπτεῖν), all the time and without exception, not even once, "*is a prime precondition of happiness*" (εὐδαιμονίας πρῶτον ὑπάρχει). Creon was a glorious king for a brief period of time, leader of a victorious *polis*. But due to his irreverence and his fatal delay in reaching self-awareness, he doomed his royal house to extinction and thus harmed his *polis* intergenerationally (over the dead body of his son and heir to the throne prince Haemon) and transgenerationally (over the dead body of his wife queen Euridice) by inducing the self-destruction of his family and thus by decapitating his victorious *polis*, i.e. by depriving the *polis* from a *sustainable* royal house when most needed: in the aftermath of civil war. It was then high time for the king to take *measured* action in order to heal the wounds of the war, and thus minimize the collective post-war trauma of his society, or even collude with Antigone in breaking once and for all the transgenerational cycle [4, p. 1–11] of death drive that had plagued their royal house. Instead, under the spell of Atē, he deprived his royal authority of legitimacy and thus exposed his *polis* to further dangers in the foreseeable future.

In fact, Sophocles' zero-tolerance of *irreverence*, and his absolutist view of *prudence* as a precondition of *sustainability* and thus of collective *well-being* and individual *happiness*, is in line with the Aristotelian view on this issue. More specifically, policies that *seem* to be pragmatic or even *are* effective at present, and thus *seem* to be in line with *measure* (μέτρον), could still be *hubristic* (beyond the bounds of *measure*) if their desired effects are unsustainable in the foreseeable or even the distant future. To make this point, Aristotle employs the same Sophoclean metaphor of the lifetime of an individual (Aristotle, *Ethics* 1101a14-20):

Therefore what would prohibit us from saying that he is happy who is active in accordance with complete virtue and is

sufficiently equipped with external goods, not for some chance period but throughout his complete lifetime? Or must we add "*and who is destined to live thus and die accordingly*"? Because the future is hidden from us, and we consider happiness as a teleological goal, something utterly and absolutely complete. And if this is so, we shall pronounce happy those among the living in whom these conditions are, and are to be, fulfilled—and we'll call them happy human beings

(Τί οὖν κωλύει λέγειν εὐδαιμόνα τὸν κατ' ἀρετὴν τελείαν ἐνεργοῦντα καὶ τοῖς ἐκτὸς ἀγαθοῖς ἰκανῶς κεχορηγημένον μὴ τὸν τυχόντα χρόνον ἀλλὰ τέλειον βίον; ἢ προσθετέον καὶ βιωσόμενον οὕτω καὶ τελευτήσοντα κατὰ λόγον; Ἐπειδὴ τὸ μέλλον ἀφανὲς ἡμῖν ἐστίν, τὴν εὐδαιμονίαν δὲ τέλος καὶ τέλειον τίθεμεν πάντη πάντως. Εἰ δ' οὕτω, μακαρίους ἐροῦμεν τῶν ζώντων οἷς ὑπάρχει καὶ ὑπάρξει τὰ λεχθέντα, μακαρίου δ' ἀνθρώπους)

The analogy underlying this metaphor—encountered in pre-classical and classical works, like those of Homer¹⁶, the Great Tragedians and Aristotle—is obvious: The lifetime of an individual might span three to four generations, while the historical course of a *polis*-state normally spans many more generations or even centuries. An individual should be considered happy (εὐδαιμόνων) and virtuous (ἐνάρετος), i.e. "*acting in accordance with complete virtue*" (κατ' ἀρετὴν τελείαν ἐνεργῶν) only if he lives a *measured* life throughout his entire lifetime, away from the pitfalls of extreme misfortune and misery. Likewise a *polis*-state should be considered successful only if it applies *measured* policies with effects that are sustainable in a long-term (transgenerational) historical period. On the basis of this analogy, a definition of *measure* in both individual behavior and socio-political organization should rather satisfy the axiom of *sustainability*, which is the criterion for discerning between *actual* measure, that is sustainable, and *illusory* measure, that is unsustainable.

Therefore, in a transgenerational context of divine or teleological retribution against acts of irreverence or injustice, no one (individual, family, society, city, state, country or Great Power) could rationally claim that the Great Tragedian has not forewarned them all, in time, and in all conceivable ways – through explicit argumentation (in line with pertinent Aristotelian metaphors about ethics and sustainability), implicit reasoning (underlying the multiple dualities of the plot) and scenographical aesthetics (as to normative perceptions of *measure*) – in the *Antigone* in the Classical era and ever since.

ANALYTICAL APPENDIX (Supplementary modeling material)

I. A classical evolutionary double-vortex system

As to human conflict, the dynamic interrelation between the classical concepts of Atē (Ἄτη), hubris (ὑβρις), Nemesis (Νέμεσις) and Tisis (Τίσις), implies two concurrent intertwined loops or vicious circles (Fig. 1):

1. The first (*Atēan*) loop, i.e. Atē (Ἄτη) ⇌ hubris (ὑβρις), pertains (a) to the mental effect of Atē on a human subject, who consequently, in mental confusion, commits a hubristic act (Atē → hubris), and (b) to the feedback effect of that act on Atē (Atē ← hubris), who is thus induced to intervene again by intensifying the perpetrator's mental confusion, instigating the perpetrator further to commit a new or even worse hubristic act (Atē → hubris), and so on.

2. The second (*Nemesic*) loop, i.e. hubris (ὑβρις) ⇌ Nemesis (Νέμεσις), is set in motion as teleological consequence of a perpetrator's hubristic act (hubris → Nemesis); thereafter, sooner or later, divine retribution (Nemesis) befalls the perpetrator (hubris ← Nemesis); the retributive blow, by itself, exacerbates the mental confusion of the perpetrator (already possessed by Atē in the

concurrent *Atēan* loop) instigating the perpetrator to commit a new or even worse hubristic act, which in turn induces Nemesis to befall the perpetrator with another or even heavier retribution (hubris → Nemesis), and so on.

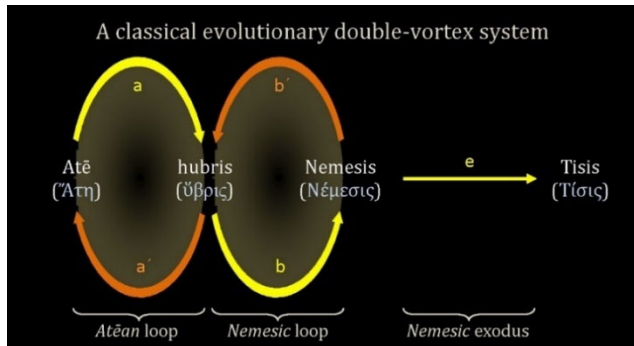

Fig.1

In functional combination, the two intertwined vicious circles or vortexes (Fig. 1), i.e. Atē (Ἄτη) ↔ hubris (ὕβρις) ↔ Nemesis (Νέμεσις), may be perceived as a multiple-feedback double-vortex system, that might ultimately lead the perpetrator and even the perpetrator's descendants in a transgenerational period (as outlined in Section 1) to catastrophe and even annihilation, as in the *Antigone*: As consequence of such interplay between divine justice and human aberration, the hubristic perpetrator—in a mental state of confusion, denial or even panic under the spell of Atē and the blows of Nemesis – takes self-destructive decisions that accelerate the perpetrator's downfall, i.e. Nemesis (Νέμεσις) → Tisis (Τίσις), which sooner or later seems to be the only way out of the chaotic double vortex.

In general, a hubristic subject's path to destruction (Tisis or Τίσις) may involve an early intervention of Nemesis (b' in Fig. 1), e.g. as in the path (Fig. 1) abb'a'abb'be, or a relatively belated one as in the path aa'aa'abb'be.

II. Modeling of concurrent dualities

In terms of elementary mathematical modeling, the temporal evolution of a socio-political entity, like a polis or a country, as to the *fundamental* attributes of *lawfulness* (L₁), *legitimacy* (L₂) and *morality* (L₃) – they are *fundamental* to the degree that the long-run (transgenerational) *sustainability* of the entity may be conditioned on them, per Aristotle's *zero tolerance* [17, p. 58] of acts of injustice – could be modeled as an autonomous system of (3) ordinary differential equations in the following form:

$$\dot{L}_i = f_{ii} L_i + f_{ij} L_j + f_{ik} L_k \quad (i, j, k = 1, 2, 3) \quad (1)$$

where

$$f_{iq} = f_{iq}(L_i, L_j, L_k) \quad (q = 1, 2, 3) \quad (2)$$

Every functional parameter, *f_{iq}*, denotes the *net effect* exerted by a certain value of L_q (q = 1, 2, 3) on the change in the value of L_i. In this context, Relation 1 may be written in the following matrician form:

$$\dot{\mathbf{L}} = \mathbf{FL} \quad (3)$$

where

$$\dot{\mathbf{L}} = \begin{pmatrix} \dot{L}_1 \\ \dot{L}_2 \\ \dot{L}_3 \end{pmatrix} \quad \mathbf{L} = \begin{pmatrix} L_1 \\ L_2 \\ L_3 \end{pmatrix} \quad \mathbf{F} = \begin{pmatrix} f_{11} & f_{12} & f_{13} \\ f_{21} & f_{22} & f_{23} \\ f_{31} & f_{32} & f_{33} \end{pmatrix} \quad (4)$$

The values of the dependent qualitative variables, i.e. (actual) *lawfulness* (L₁), (perceived) *legitimacy* (L₂) and (perceived) *morality* (L₃), might be measured or approximated

according to standard statistical methods [11, p. 244-251; 21, p. 149-166], i.e. through social surveys, proxy variables, etc. As to the values of matrix *F* in Relation 3, they may differ between culturally different *poleis* or countries, or even continents, reflecting different perceptions of *lawfulness*, *legitimacy* and *morality*, and thus different sets of *repulsive forces* and *attractive forces* of the dynamically interacting agents (individuals, economic classes, etc.) in such socio-political entities, e.g. different values of matrix *F* between China and the US [5, p. 167-180; 10, p. 675-695].

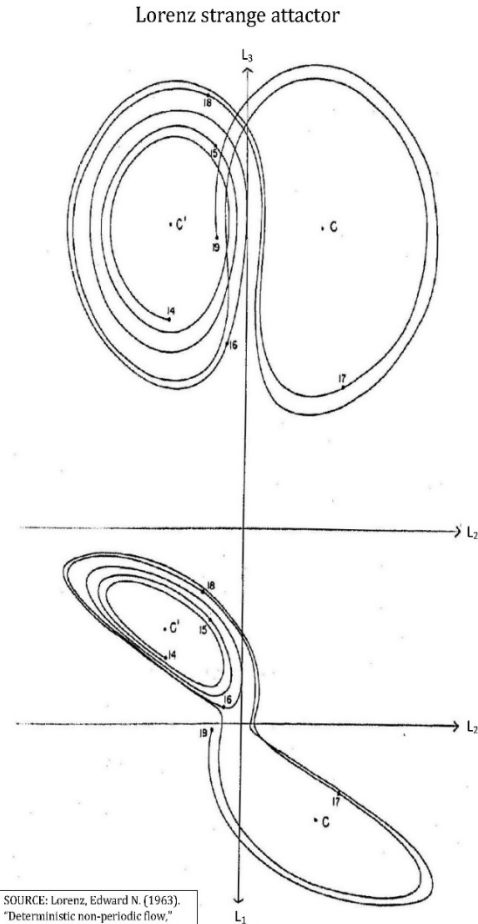

Fig. 2

For example, in terms of Relations 1-4, the oscillation of the *polis* in the *Antigone* between two opposing perspectives, the Antigonean and the Creonian, might be perceived as graphically akin to the dynamic pattern of the *Lorenz strange attractor*, which is indicatively depicted¹⁷ in Fig. 2 as a two-vortex (C and C') three-dimensional chaotic system, i.e. with an Antigonean vortex (around point C) of *lawfulness* (L₁ < 0), *legitimacy* (L₂ > 0) and *morality* (L₃ > 0), and a Creonian vortex (around point C') of *lawfulness* (L₁ > 0), *illegitimacy* (L₂ < 0) and *immorality* (L₃ < 0), for the following particular values of matrix *F* in Relation 3:

$$\mathbf{F} = \begin{pmatrix} -10 & 10 & 0 \\ 28 & -1 & -L_1 \\ L_2 & 0 & -\frac{8}{3} \end{pmatrix} \quad (5)$$

That is, in this example, *f*₁₁ = -10, *f*₁₂ = 10, *f*₁₃ = 0, *f*₂₁ = 28, ..., *f*₃₃ = -8/3. Projections on the L₁L₂ (lower) plane and the L₂L₃ (upper) plane in phase space depict the segment of the trajectory from iteration 1400 ("14") to iterations 1500 ("15"),

1600 ("16"), up to 1900 ("19"), with the initial iteration having started near the origin, i.e. at (0, 1, 0).

It is noteworthy that the *Lorenz strange attractor* [13, p. 130-142) has a *fractal* structure, i.e. no point is visited more than once by the same trajectory and thus no two trajectories will ever intersect, as clearly depicted on the (lower) L_1L_2 plane in Fig. 2. In this context, that attractor might be used educationally as a mathematical construct for giving useful insights as to the fact that history might sometimes emulate (approximately) itself, but never repeats (identically) itself, per Marx's saying that History may only repeat itself *"the first time as tragedy, the second as farce"* [14, p. 31] in a human world whose evolution might be perceived as chaotic [6, p. 301-317].

Acknowledgement. The authors are indebted to Svitlana Grytsenko, Olesia Lazer-Pankiv, Igor Korolyov of the Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary Studies. Linguistics. Folklore Studies, for their meticulous bibliographical and overall editing and layout of the article, as well as for the accurate translation of the title and abstract in Ukrainian.

Notes

¹In this monograph, all original text of the *Antigone*, in Ancient Greek, has been copied from F. Storr's first volume of two-volume *Sophocles*, as it appears in digital form in the Perseus Digital Library of Tufts University. All Ancient-Greek words in the monograph are hyperlinked to the Liddell-Scott Greek-English online lexicon at that library. Some footnotes (6, 7, 13 and 14) contain the authors' comments regarding Sir Jebb's classical English translation [8] of the *Antigone* (also digitized by the Perseus Digital Library).

²Right from the *Parode*, as in other chorals in the *Antigone*, Sophocles applies the technique of delineating a series of conceptual paintings by "drawing" them descriptively and poetically, i.e. by means of lyrical words and phrases in iambic meter. Aristotle ascribes to Sophocles the innovative introduction of scenography or σκηνογραφία (scene-painting), which is the art of evoking a picture of a locality, or a sequence of dramatic events, by means of words (*Poetics* 1449a18). Etymologically, σκηνογραφία (scenography) is derived from σκηνογράφος (scenographer), which is a compound derived from σκηνή (scene, stage) + γράφω (scratch, delineate, describe).

³As a relatively new interdisciplinary science based on mathematical analysis and simulation of linear and non-linear systems of equations, Chaos theory was formalized as of 1960s, when the development of computing systems had rendered complex and extensive calculations feasible and practical [18, p. 291-312]. Still Homer and the Great Tragedians could be considered as the *poets of chaos* in human affairs because, in their masterpieces, chaotic dynamics between humans – as well as between humans, nature and the divine – are outlined or described in symbolic (poetic) language implicitly and sometimes explicitly.

⁴At the end of the first stasimon ("Ode to Man"). The Chorus, standing for the people of Thebes, implicitly repudiates the burial of countryless (ἄπολις) Polonices as sinful and contrary to the prosperity of the *polis*-state (l. 365-375) [2, p. 1].

⁵In mathematical terms, the multiplicity of conflict levels renders such system *multidimensionally chaotic*, quite tedious to model as a dynamic system of at least two equations *per level* of conflict or *per duality*, and barely possible to solve by non-numerical methods for defining its solution in parametric form at (new) equilibrium.

⁶Sir Jebb's translation (ibid) of "ἄκτις ἁελίου" into "beam of the sun" or "shaft of the sun" (instead of "ray of the sun") is brilliant. In lines 100-105 in the *Parode*, Sophocles describes a post-battle scenery that is dark, at early dawn, apparently under cloudy sky: The sun has been rising, but just a narrow *shaft* of the sun, i.e. only one visible *beam* of sunlight, through a hole in the clouds – but not the bright sun itself, with multiple *rays* radiating from of the sun – "has shone forth at last" (ἐφάνθη ποτὲ) and breaks dimly the darkness of the scenery only to a degree that just a shadowy "eyelid" (βλέφαρον) takes shape in either the (cloudy) sky or on a (mountain) ridge in the dark horizon. The darkness of the post-battle scenery stands for the ominous aftermath of civil war, given the transgenerational impact of that kind of war: Military victory of any side in a civil war scales down to only a promising "shaft of the sun", i.e. to only the *beginning* of a painful and very long (transgenerational) healing process for the polarized society or the dichotomized nation.

⁷Sir Jebb's translation of "αὐτόγνωτος ὀργή" into "self-willed disposition" (l. 875) approximates adequately the true meaning of this phrase, because αὐτόγνωτος is a compound derived from two roots: αὐτός (self) + γνῶναι, which is the past-tense infinitive of γινώσκω (know). An alternative and rather more precise translation of "αὐτόγνωτος ὀργή" might be either "gnomic impulse" or "self-opinionated impulse". On the contrary, translating it into "self-righteousness" might be misleading, because it would connote a rather derogatory generalization as to Antigone's character (psychological predisposition), while the Chorus merely denotes two *facts* by this phrase, as to her (impulsive) idiosyncrasy and (rational) state of *mind*: In her defiance

against Creon's degree, Antigone acts not merely on *impulse* (ὀργή) but also on the *rational* basis of her personal view and educated conviction or *knowledge* (γνώσις) of moral law.

⁸Extinction may be either physical (as in *death penalty* or *genocide*) or non-physical (as in *character assassination* or *oblivion of history*).

⁹It is noteworthy that the Sophoclean transgenerational effects of insults to God are a repeated biblical theme, as in the following passages: "Yahweh ... will by no means clear the guilty, and will visit the iniquity of the fathers on the children, on the third and on the fourth generation" (Κύριος ... οὐ καθαριεῖ τὸν ἔνοχον ἀποδοιδούς ἀμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς) (*Numbers* 14.18), "God of our salvation ... do not be angry with us forever; or do not draw out your anger from generation to generation" (ὁ Θεὸς τῶν σωτηριῶν ἡμῶν ... μὴ εἰς τοὺς αἰῶνας ὀργισθῆς ἡμῖν; ἢ διατενεῖς τὴν ὀργὴν σου ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν) (*Psalms* 85.5).

¹⁰In the theory of Chaos, *attractor* is a state (equilibrium) or a set of states (multiple equilibria) towards which a system (e.g. society, city, country, or the World) tends to evolve [6, p. 119].

¹¹The dynamic interaction between concurrent dualities in the *Antigone* might be modeled mathematically as shown in the Appendix (Relations 1-4).

¹²That is, 'in itself' (*an sich*) is implicit, inherent, or potential, and not yet developed. . . What settles the character of the act is just this: whether the deed is a real thing that holds together, or whether it is merely a pretended or 'supposed' performance, which is *in itself* null and void and passes away. . . It is not thus distinct in virtue of the fact that it took as its constitutive principle either existence *for itself*, or mere being *in itself*, for both are equal essential moments of its life. . . But such reality means nothing else is here self-complete *in itself* and *for itself* – *for itself*, i.e. is morality of a consciousness: *in itself*, i.e. has existence and actuality" [7, p. 63, 184, 294, 368].

¹³Sir Jebb's translation of "Παρνασσὸν ὑπὲρ κλιτύν" as "steep Parnassus" is herein improved as "steep slopes of Parnassus" – so that the phrase becomes contextually relevant and enlightening to students of mathematics with exposure to dynamical systems—given that κλιτύν is a noun meaning *steep slope* of a mountain and not an adjective ("steep") as Sir Jebb translates it. The use of geometrical (vectorial) terms in symbolic language (slope or κλιτύς, strait or πορθμός, etc.) to describe human interaction with nature and the divine, is a legacy of Homer, whose sense of *measure* and chaos reflects on his epics. That technique is used scenographically and extensively by Sophocles in the *Antigone*.

¹⁴Even love between adolescents is presented in chaotic terms in the *Antigone*, in the context of the self-destruction of prince Haemon by the side of his beloved Antigone at the end of the drama. In so far as the Chorus is concerned, the third stasimon barely constitutes an "Ode to Love", i.e. love as a unifying and creative (life-generating) force in the universe: Instead, the elders of the Chorus direct their remarks to god *Eros* in a tone and wording that reflect frustration or even agitation as to the ruinous power of that god, who intervenes destructively in human affairs "by descending upon riches" (ἐν κτήμασι πίπτων) (l. 781), by intruding "among the homes of men in the wilds" (ἐν τ' ἀργονόμοις αὐλάς) (l. 785), "by seizing the minds of just men and dragging them to injustice, to their ruin" (δικαίων ἀδίκους φρένας παραπτῶν ἐπὶ λῶβᾳ) (l. 791), and so on. Furthermore, *eros* is the name of the god of love when written with upper-case first character (Ἐρως), and may also mean (erotic) love in the classical (not Christian) sense of the word, pertaining mostly to sexual passion, when written with lower-case first character (ἐρως). In this stasimon, the Chorus members address their remarks only to that god, by calling him by his name: In the original script, Ἐρως is written repeatedly with upper-case initial character ("E", not "ε"). Therefore, to avoid ambiguity, Ἐρως should rather be transliterated into *Eros* (the name of the god) rather than *love* or *Love* – although Sir Jebb does translate it into *Love* – so that the chaotic and often destructive interference of that god in human affairs is duly pointed out as in the original Ancient-Greek text. Furthermore, in the context of the Chorus' negative connotations as to *Eros*, the elders consider Aphrodite, the goddess of love, as "unbeatable" or "unwinnable in battle" (ἄμαχος). Therefore a precise (literal) translation of "ἄμαχος γὰρ ἐμπαίζει θεός, Ἀφροδίτη" (l. 800) should rather be "because a god unwinnable in battle, Aphrodite, playfully makes a fool of everyone". Nevertheless Jebb translates this phrase more freely as "for in all this divine Aphrodite plays her irresistible game", i.e. he translates the verb ἐμπαίζει (make a fool of) into "plays her . . . game". But from the perspective of the Chorus, *Eros*' interference and Aphrodite's influence are chaotically destructive, at least in the *Antigone*, and thus barely constitute a "game".

¹⁵Whenever the dualities in the *Antigone* are viewed in a temporal (intragenerational) rather than intertemporal (transgenerational) context, then they are herein characterized as *basic*, i.e. obvious and more or less visible to every member of the audience. For example, as to the duality of legality vs. morality, Antigone might be reasonably be considered a hubristic violator of the law or even a traitorous rebel in wartime, at least from a rationally valid but still simplified (intragenerational) perspective, similar to that of king Creon [1, p. 504-516; 12, p. 4-15].

¹⁶Aristotle gives credit explicitly to Homer as the Great Mind who first implied that *sustainability* is a precondition for the happiness of individuals and thus for the well-being of organized societies (Aristotle, *Ethics* 1100a4-9):

For [happiness] requires, as we said, not only complete virtue but also a complete lifetime. Indeed, many changes and vicissitudes of all sorts occur in one's lifetime, and the most prosperous man may fall into great misfortunes in old age, as is told of Priam in the Trojan epic; and no one calls happy a man who has experienced such misfortunes and has passed away miserably.

(Δεῖ γάρ, ὡσπερ εἶπομεν, καὶ ἀρετῆς τελείας καὶ βίου τελείου. Πολλὰ γὰρ μεταβολαὶ γίνονται καὶ παντοῖα τύχαι κατὰ τὸν βίον, καὶ ἐνδέχεται τὸν μάλιστα εὐθνηοῦντα μεγάλας συμφοραῖς περιπεσεῖν ἐπὶ γῆρας, καθάπερ ἐν τοῖς Τρωικοῖς περὶ Πριάμου μυθεύεται: τὸν δὲ τοιαύταις χρῆσάμενον τύχαις καὶ τελευτήσαντα ἀθλίως οὐδεὶς εὐδαιμονίζει.)

¹⁷The Lorenz strange attractor is graphically reproduced herein (Fig. 2) from Lorenz' original publication [13], slightly modified contextually for easy readability.

References

1. Charen, Hannes. (2011). The Purity of Her Crime - Hegel Reading *Antigone*. *Monatshefte*, 103.4, pp. 504-516.
2. Devitt, A. S. Mc. (1990). Mythological Example in the Fourth Stasimon of Sophocles' *Antigone*. *Wiener Studien*, 103, pp. 1.
3. Gaillard, Thierry. (2014). *Oedipus Reborn, Ancient Traditions and Transgenerational Perspectives*; trans. John Paval (Geneva) (pp. 88-94).
4. Gobodo-Madikizela, Pumla. (2016). *Breaking Intergenerational Cycles of Repetition: A Global Dialogue on Historical Trauma and Memory* (Toronto) (pp. 1-11).
5. Gao, Jingkang, and Jinhua Zhao, Wenjie. (2018). Legitimacy versus Morality: Why the Chinese obey the Law? *Law and Human Behavior*, 42.2, pp. 167-180.
6. Gleick, J. (1987). *Chaos: The making of a new science* (New York) 9, 119, pp. 301-317.
7. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. (1807); *The Phenomenology of the Mind*; trans. J. B. Baillie (Mineola, NY: 2003) 63, 184, 294, 368.
8. Jebb, Richard Sir. (1891). *The Antigone of Sophocles* (Cambridge UK).
9. Kant, Immanuel. (1891). "Metaphysical Foundations of Natural Science"; trans. Ernest Belfort Bax, in: *Kant's Prolegomena* (pp. 169-171) (London).

10. Liao, Wenjie. (2019). Legitimacy of Authoritarian Law: Legal compliance in China. *International Sociology*, 34.6, pp 675-695.
11. Lieber, Paul S. (2008). Moral Development in Public Relations: Measuring duty to society in strategic communication. *Public Relations Review*, 34.3, pp. 244-251.
12. Lines, Patricia M. (1999). Antigone's Flaw. *Humanitas*, 12.1, pp. 4-15.
13. Lorenz, Edward N. (1963). Deterministic non-periodic flow. *Journal of the Atmospheric Sciences*, 20.2, pp. 130-142
14. Marx, Carl. (1885). "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonapart" in *Marx: Later Political Writings* (Cambridge U.K.: 2012).
15. Oudemans, Th. C. W., and André P. M. H. Lardinois. (1987). *Tragic Ambiguity – Anthropology, Philosophy and Sophocles' Antigone* (Netherlands).
16. Pappas, John D. (2014). "The Concept of Measure and the Criterion of Sustainability," *The St. John's Review*, 56.1: 94.
17. Pappas, John D., and Demetra Asimakopoulou. (2022). Heraclitian dynamics in the Antigone and the fallacy of the right of the strongest. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Literary Studies. Folklore Studies*, 1(31), pp. 55-60.
18. Prigogine, I., and Stengers, I. (1984). *Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature* (New York).
19. Sachs, Joe (2002). Measure, Moderation, and the Mean. *The St. John's Review*, 46.2, p. 22.
20. Storr, Francis. (1912). *Sophocles* (Heinemann: New York), vol. 1 (Oedipus the king; Oedipus at Colonus; Antigone).
21. Weatherford, Stephen M. (1992). Measuring Political Legitimacy. *American Political Science Review*, 86.1, pp. 149-166.

Надійшла до редколегії 10.05.22

Джон Д. Паппас
e-mail: pappas.research@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1852-3603
AGM Law Firm, Афіни, Греція

Деметра Асимакопулу
e-mail: dimitra4dim@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9498-3885
Афінський національний університет імені Каподистрії, Афіни, Греція

ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНИЙ ХАОС НЕМЕЗИДИ У "АНТИГОНІ": КЛАСИЧНЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ СОФОКЛА ГЕГЕМОНИСТАМ

Якщо множинні дихотомії в "Антигоні" розглядати в контексті внутрішнього покоління, тобто як співзвучні конфлікти за життя Антигони, то сюжет драми можна сприймати як стохастичний і досить непередбачуваний щодо його катастрофічного результату, тобто загибелі всіх дійових осіб, тоді як їхній поліс потрапив у пастку, здавалося б, нестійкої рівноваги. Проте, якщо дихотомію розглядати в трансгенераційному контексті, тобто як останній епізод у ланцюжку драматичних і взаємопов'язаних подій, які охоплюють багато поколінь конфлікту між царським домом Лабдакідів і божественним або космічним порядком, то сюжет може вважатися визначеним і досить передбачуваним щодо свого трагічного результату. Із такої позиції, падіння династії могло бути зумовлене божественним провидінням або космічною телеологією: у період зміни поколінь поліс, імовірно, міг весь час наближатися до стабільної рівноваги, відповідно до природного порядку Всесвіту, тобто рівноваги, зумовленої зникненням зарозумілої династії. У цьому контексті в "Антигоні" на перший план виходить основне попередження Софокла гегемоністам: навіть наймогутніші та самовдоволені винуватці зарозумілості можуть насправді діяти як несвідомі пішаки божественної волі чи космічної телеології – пішаки, спіймані в пастку наперед визначеним і динамічно хаотичним ходом дій, який ерешті-решт, у трансгенераційному періоді, призводить до абсолютного панування непереможної Немезиди.

Ключові слова: "Антигона" Софокла, гібрис (зарозумілість), Немезида, гегемонізм, Теорія Хаосу.

УДК 821.161.2-92:[165.195:159.947]
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.10>

Юлія Письменна, канд. філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-2542-7751
e-mail: pysmennaju@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОНЦЕПТОСФЕРА *ВОЛЯ* В УКРАЇНСЬКИХ ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

Вивчається репрезентація концепту воля в українських публіцистичних текстах, що демонструють його сучасне змістове наповнення у суспільній свідомості та віддзеркалення у мовному матеріалі, стереотипні уявлення та конотації, розвиток концепту в діахронному ключі. Воля розглядається як універсальна ціннісна категорія, що представлена в різних сферах буття як окремої людини, так і суспільства, держави. Встановлено, що воля корелює із громадянськими правами та свободами у контексті взаємодії індивіда і держави, а також співвідноситься з можливістю особистості вільно реалізовуватися у суспільстві, не зазнаючи тиску з боку інших людей або суспільних формацій. У суспільно-політичному дискурсі виявлено протиставлення волі народу та волі влади як демократичного й авторитарного векторів розвитку суспільства, актуалізація поняття політичної волі як інструменту конструктивних змін, волі й незалежності держави. Мовний матеріал засвідчує такі складові концептосфери воля: користування суб'єкта громадянськими правами і свободами (свобода слова, друку, пересування й ін.); участь суб'єкта в суспільно-політичному житті (вибори та інші акти волевиявлення). У контексті демократичного розвитку держави важливого значення набуває ідея збереження волі, оскільки вона може бути інструментом зловживань владних суб'єктів і повинна оберігатися від зовнішніх і внутрішніх загроз. Воля як етична категорія вивчається у зв'язку з національно зумовленим архетипом боротьби за волю; в історичному і сучасному контекстах воля наділяється виключною цінністю й може бути поставлена вище за життя. На сучасному етапі, окрім посилення ціннісної складової, можна припустити еволюційні зміни в осмисленні концепту, зумовлені соціальними, економічними та гуманітарними викликами в умовах військової агресії, і їх відображення у фактах мови.

Ключові слова: концепт, концептосфера, воля, свобода.

Вступ. Свобода належить до універсальних ціннісних категорій, що актуалізується в різних сферах буття як окремої людини, так і суспільства, держави. В українській мові концепт СВОБОДА на лексичному рівні реалізується лексемами *свобода* і *воля*. У межах цієї статті головну увагу зосереджено на розгляді концепту ВОЛЯ, який посідає одне з ключових місць в українській лінгвокультурі, з огляду не лише на його архетипний характер, а й на екстралінгвістичні – соціальні й етнонаціональні – чинники [4, с. 29]. Вивчення концепту ВОЛЯ як складової української мовної картини світу проводилося у роботах І. Голубовської (2004), В. Кононенка (2004), В. Жайворонка (2006), дисертаційному дослідженні О. Яцкевич (2009), монографічній праці П. Редіна та О. Яцкевич (2012) Окремі аспекти мовної репрезентації концепту висвітлено в роботах Н. Грозан (2003), Ю. Прадіда (1997) й ін. Змістове наповнення концепту ВОЛЯ в індивідуально-авторських образах світу та у межах певних літературних напрямів розглядається в роботах П. Колодченко (2003), Л. Кравець (2011), О. Маленко (2007), О. Поцюрко (2012), О. Таран (2003), А. Шаповалової (2012) та ін.

Методологія дослідження. Актуальність дослідження визначається важливістю вивчення концепту на публіцистичному мовному матеріалі, який дозволяє, насамперед, виявити його сучасне змістове наповнення в суспільній свідомості, стереотипні уявлення й конотації, відстежити розвиток концепту в діахронному ключі. Метою дослідження є виявлення суспільно значущих уявлень про ВОЛЮ, актуалізованих у публіцистичних текстах, і виділення комплексу ознак, які синтезують концептосферу *воля*. Матеріалом для аналізу були фрагменти з текстів українських друкованих та інтернет-видань суспільно-політичного спрямування: "Дзеркало тижня", "Українська правда", "Львівська газета", "День", "Віче", – відібрані з Корпусу текстів української мови (КТУМ) за період 2007–2011 рр. Загалом було проаналізовано близько 300 контекстів, у яких актуалізуються різні лексико-семантичні варіанти лексеми *воля*. Для виділення специфічних ознак, які синтезують концептосферу *воля*, використовувалася методика когнітивного профілювання.

Результати дослідження. Вивчення сучасних українських публіцистичних текстів засвідчує широке використання лексеми *воля* у значенні "влада, рішення владного суб'єкта". Розглядаючи поняття *воля* в діахронному вимірі, дослідники зазначають його первісну сакральність, співвіднесеність із Богом, що реалізується в ідеї *божого волі* як вищої влади, згодом волі *можновладця*, *хазяїна*. Історичні зміни в суспільно-політичному житті держави, перехід від автократії до демократії, прийняття суспільно важливих рішень колективним шляхом, у встановлених законом межах і з дотриманням процедурного регламенту зумовили зміни в аксіології лексико-семантичного варіанту "влада" у складі семантеми *воля*. На сучасному етапі *воля* як "влада" виразно позначена негативними конотаціями, які можна експлікувати як "суб'єктивність", "персоноцентричність", "домінування", "зловживання" [9, с. 78].

... *Правоохоронці в "постанові про відмову в порушенні кримінальної справи все зводять до оцінки діянь дільничного Ю. Гашмея - простого виконавця волі його начальника"* ("Львівська газета", Львів, №47 (1580) від 22.11.2009).

Певно, доведеться модифікувати "мечту", бо ж доведеться підпорядковувати "федералізм" волі "сильного президента" ("День", Київ, № 114, 116, липень 2010 р.)

Це означало, що влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників у ради, а з волі тієї політичної партії, яка монополярно пропонувала виборцям свої власні кандидатури ("День" Київ, № 72–73, 23.4. 2010)

В аналізованих публіцистичних текстах знаходимо такі сполучення на позначення владного суб'єкта: *воля президента, воля Банкової, воля прем'єра, воля Конституційного суду, воля керівництва райдержадміністрації, воля можновладців, верховна воля, воля Російської церкви, воля Москви* й ін. Актуалізація у складі полісемантики *воля* архаїзованого ЛСВ "влада" акцентує авторитарні тенденції в суспільно-політичному житті країни, які здобувають різко негативної оцінки, експлікуючи поляризованість *волі влади* і *волі народу*, нав'язування народу – *волі державних інститутів та осіб*, які персоналіфікують такі утворення:

Тобто коли окрема особа та її воля підмінюють значно змістовніші поняття, заступають собою певні (в даному випадку політичні і світоглядні) цінності ("Українська правда", Львів, 11.12.2009)

Бо ж хочемо ми того чи ні, міфотворчість прекрасно доносить у формі символів до населення волю держави ("Українська правда", Київ, 03.12.2009).

На іншому полюсі аксіологічної шкали, за якою вимірюється рівень демократичних процесів у державі, знаходиться **воля народу**, яка осмислюється передовсім у санкціонованому вимірі – через поняття "вибори", "референдум" як акти законного волевиявлення:

Власне, й сама ця революція спалахнула внаслідок фальсифікації волі виборців ("Дзеркало тижня", Київ, №16 (645) 28 квітня – 11 травня 2007).

Правовою базою практично будь-якої держави передбачені питання, вирішення яких вимагає неодмінного виявлення усенародної **волі** ("Дзеркало тижня", Київ, №3 (582) 28 січня – 3 лютого 2007).

Воля – це можливість вибирати не тільки лідерів (які визначають правила гри), а й самі правила (шляхом проведення опитувань, референдумів, народних ініціатив щодо базових принципів побудови країни та влади) ("Українська правда", Київ, 07.12.2009).

Водночас вибори й обрані народним голосуванням представники законодавчої та виконавчої влади здобувають низький рівень довіри в суспільній свідомості через фальсифікації виборного процесу, спотворення волі громадян у подальшій політичній діяльності обраних персон, використання народними обранцями загальнонародної волі у власних інтересах, маніпулювання народним волевиявленням:

Воля переважної більшості виборців (від 92 % до 95 %) перетворилася в руках кровожерливого завойовника на грізну зброю ("Дзеркало тижня", Київ, № 3 (582) 28 січня – 3 лютого 2007).

Але якщо вибори не відображають справжньої **волі** громадян і справжньої суспільної ваги кандидатів, то скажіть, будь ласка, який сенс у такій "демократії"? ("Українська правда", Київ, 12.1.2010).

Слово "депутат" у нас стало лайкою через те, що він виборців може і представляє, але **волю** виражає не народу ("Українська правда", Київ, 18 січня 2010).

Референдум – майже безвідмовний інструмент політичної **волі** конкретного діяча ("Дзеркало тижня", Київ № 3 (582) 28 січня – 3 лютого 2007 р.)

Дай **волю**, а до того йде, вони зітруть із карти світу суверенну державу Україна ("Дзеркало тижня", Київ № 24 (653) 23–29 червня 2007 р.)

У свою чергу, народ чекає від представників вищих щаблів влади, насамперед, **політичної волі** як імпульсу до реалізації суспільно важливих дій, послідовного та сумлінного виконання зобов'язань влади перед суспільством. "Політична воля" – поняття, яке формується на перетині етики, політології і психології і ще не здобуло загальноживаного термінологічного оформлення, проте має високу частоту використання й актуальність у суспільно-політичному дискурсі. Найчастіше йдеться про **необхідність / брак політичної волі до реформування / перетворень / боротьби з корупцією** тощо:

Всі ці пропозиції не вимагають якихось надзусиль чи надвеликих фінансових витрат ... вони вимагають лише політичної **волі** та реального бажання боротися ("Українська правда", Київ, 26.11.2009)

Вся енергія, ресурси й політична **воля** спрямовувалася на внутрішній конфлікт, а не на послідовну й наполегливу реалізацію своїх політичних програм та зобов'язань перед виборцями. ("Українська правда", Київ, 23.11.2009)

Вихід є – тверда політична **воля** "згори" і епевенений тиск "знизу" ("Український тиждень", Київ, 7.10.2010).

А можливо, на них забракне політичної **волі**, і переможе обережність та зововнішність "іще трохи почекаати" ("Дзеркало тижня", Київ, № 2 (730) 24–30 січня 2009)

У публіцистичній репрезентації народна воля постає як потужна сила, здатна до змін і перетворень, в умовах браку політичної волі.

Потрібна лише наша **воля** стояти на сторожі наших свобод ("Українська правда", Київ 03 лютого 2010)

Страх людей в період кризи може перемоєти тільки незламна **воля** людей з гарячими як вогонь серцями ("Українська правда", Львів, 07.12.2009).

От якби народ не покладався на ласку влади, а на свій розум, **волю** і силу, то з таким народом влада змушена була б рахуватися ("Українська правда", Київ 24 листопада 2010 р.)

Ідеологія об'єднує суспільство, орієнтує його на досягнення конкретної мети, акумулює наявну в ньому **волю** й енергію ("Віче" Київ, 2010).

Отже, народна воля перетворюється на загрозу для волі владних суб'єктів, репрезентуючи конфронтацію народу і держави, у якій волю народу намагаються підкорити – "зламати", "розтоптати". На думку М. Костомарова, в Україні історично "народна воля стоїть понад князівським правом"; коли князь не задовольняв тих потреб, для яких його було треба, або ж коли надуживав своєї влади, чи значення, його проганяли [14, с. 22–23].

Це було зроблено в розрахунок **зламати волю** народу України і прагнення українців до самовизначення ("Високий Замок", Львів 26.11.2010 №224(4356))

Замість цього влада "накачувала м'язи" і намагалася **злякати власний народ, розтоптати нашу волю і гідність** ("Українська правда", Київ, 06 грудня 2010).

Там **волю** громади ламали і ламають через коліно, випускають вперед політиків-деградантів, щоб дискредитувати саму ідею місцевої влади ("Українська правда", Київ 22.11.2010 р.)

Водночас у розпорядженні влади – всі основні інструменти впливу на **волю** громадян, без оволодіння бодей частиною яких її потенційним опонентам нема на що розраховувати ("Дзеркало тижня", Київ 2011).

Побудова демократичного суспільства, основою якого є воля народу й політична воля влади до здійснення конструктивних перетворень, у публіцистичному представленні оформлюється у концепцію "боротьби за волю". Як зазначає О. Маленко, всі змістові та аксіологічні акценти семантичного наповнення поняття воля у вимірі української концептуально-мовної картини світу вмотивовані історичним досвідом виборювання волі, завоюванням прав етносу й особистості на саморегуляцію свого життєвладування; на прагнення й можливість реалізації своєї мети; на право розпоряджатись власним життям, приймати рішення, бути незалежними [6, с. 50].

Отже, незалежність України – це віддзеркалення віковичного прагнення української нації до **волі** і справедливості, боротьба за реалізацію якого окроплена кров'ю мільйонів кращих синів і дочок нашої Батьківщини. (День, № 151–160, серпень–вересень 2010 р.)

Історичне підґрунтя формування архетипу "боротьби за волю" – Козаччина, національно-визвольні рухи першої половини ХХ ст. – має численні ремінісценції в публіцистиці:

І в цьому вбачається закономірність, адже для тисяч і тисяч людей українське козацтво не просто сторінка історії, соціальний феномен, а символ України, її одвічної боротьби за **волю** та незалежність, символ мужності, лицарства, шляхетності, вірець людської та національної гідності ("Віче", Київ 2010)

А ще козакі були головною рушійною силою в змаганнях за **волю** та незалежність українських земель ("День", Київ № 182–183, 8 жовтня 2010)

На їхньому чорному бойовому прапорі красувався напис: "**Воля** України або смерть" ("Дзеркало тижня", Київ № 45(773) 21–27 листопада 2009).

Ідея "боротьби за волю" та "пролітої за волю крові" сакралізується, віддзеркалюючи радикалізовані настрої в українському суспільстві в умовах наступу на демократичні свободи:

Соромитися пролітої за **волю** крові – це те ж саме, що забути, якого ти роду ("Український тиждень" № 4 (12) від 25.01.2008 р.)

У мирних умовах було продовжено традиції визвольних змагань, в яких покоління українців проливали кров і віддавали життя за волю і незалежність нації ("День", Київ, № 151–160, серпень–вересень 2010 р.)

Що чекає на Україну в найближчі 6 місяців, і чи зможе нарешті народ України збагнути слова гетьмана Полуботка, який казав, що воля нашого народу криється на кінчику шаблі? ("Українська правда", Київ, 28.09.2010)

Зрештою, через етнозумовлені уявлення про волю, у тісному зв'язку з іншими ключовими ідеями української лінгвокультури, зокрема концептом ПРАВДА, формується ідеальний образ української держави (У своїй хаті своя правда і сила, і воля (Т. Шевченко)). На думку М. Шлемкевича, дослідника української ментальності, у творах Т. Шевченка постає моральний ідеал людини, яку можна визначити як "вільну людину". У своїх діях "вільна людина" спирається на знання і справедливість, а "утвердити українське вільне суспільство своєю власною державою – стає політичним, оконечним ідеалом шевченківської людини" [13, с. 23, 25].

Подібна до американської мрії про "суспільство рівних можливостей", але виражена через давні, сформовані українською історією, образи та поняття: ПРАВДА Й ВОЛЯ. Без Правди в країні (належний порядок та влада, справедливий суд та заробіток, рівні стартові можливості кожному) люди пригнічені, немає Волі (енергії, свободи вибору свого шляху). ("Українська правда", Київ, 07.12.2009)

Воно вимагає зростання почуття правди й волі у людях, воно не вкладається в ніякі законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини ("Віче", Київ 2012)

Любов дасть новий вимір таким основоположним для Української Мрії цінностям, як свобода, воля і гармонія ("Українська правда", Київ 03 січня 2011).

Висновки. Отже, на підставі проведеного аналізу корпусу публіцистичних текстів за період із 2007 по 2011 рр., можна виділити ознаки, які синтезують концептосферу воля, відображаючи суспільно значущі національно марковані ідеї. Мовний матеріал засвідчує такі складові концептосфери воля, як опозиція волі і влади, оскільки людина може бути суб'єктом або об'єктом волевиявлення, незалежність держави; користування суб'єкта громадянськими правами і свободами (свобода слова, друку, пересування й ін.); участь суб'єкта в суспільно-політичному житті (вибори й інші акти волевиявлення). У контексті демократичного розвитку держави актуалізується ідея збереження волі, оскільки вона може бути інструментом зловживань владних суб'єктів і повинна оберігатися від зовнішніх і внутрішніх загроз. Національно зумовленим архетипом є ідея боротьби за волю, у зв'язку з чим воля наділяється виключно високою цінністю й може бути поставлена вище за життя.

Криза, зумовлена військовими діями в Україні, торкнулася всіх аспектів життя української держави та всіх її громадян. Порушення основоположних прав і свобод людини, економічні, соціальні та гуманітарні виклики в умовах військової агресії, загроза життю мирних мешканців, вимушена еміграція й ін. неминуче призводять до перегляду та переосмислення базових ціннісних категорій, до яких, зокрема, належить концепт СВОБОДИ / ВОЛІ. За результатами опитування, проведеного Соціологічною групою "Рейтинг" у травні 2022 року на замовлення громадської ініціативи "Український арсенал свободи", понад 90 % опитаних згодні з тезою, що свобода є однією з головних цінностей для українців. Окрім посилення ціннісної складової, можна припустити еволюційні зміни в осмисленні концепту в суспільній свідомості та їхнього відображення у фактах мови, що є перспективою подальших досліджень на матеріалі медіатекстів.

Список використаних джерел

1. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. – 2-е вид., випр. і доп. / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004.
2. Грозан Н. Ф. Фразеологічна мікросистема "поведінка людини" в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти) : автореф. дис... канд. філол. наук / Н. Грозан. – Д., 2003.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006.
4. Кононенко В. В. Концепти українського дискурсу : монографія / В. В. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ, 2004.
5. Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія / Л. В. Кравець. – К. : ВЦ "Академія", 2012.
6. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : монографія / О. О. Маленко. – Х., 2010.
7. Поцюрко О. Ю. Концепт свободи в поезії Т. Шевченка / О. Ю. Поцюрко // Гуманітарний часопис: Збірник наук. праць. – Х. : Харків. авіаційний ін-т, 2012. – № 4. – С. 46–53.
8. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії : автореф. дис... д-ра філол. наук / Ю. Ф. Прадід. – Дніпропетровськ, 1997.
9. Редін П. О. Концепт "Воля" в українській мовній картині світу : монографія / П. О. Редін, О. О. Яцкевич. – Х. : Магістр, 2012.
10. Таран О. С. Семантика символів природи в поезіях Олександра Олеса: лінгвопоетичний та етнокультурний аспекти : автореф. дис... канд. філол. наук / О. С. Таран. – Х., 2002.
11. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.
12. Шаповалова А. О. Концепт свободи як волі у творчості Тараса Шевченка / А. О. Шаповалова // Шевченкознавчі студії: збірник наук. праць. – К. : Київ. ун-т, 2012. – Вип. 15. – С. 44–57.
13. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк, 1954.
14. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен : Український вільний університет, 1993, ч. 13.
15. Яцкевич О. О. Концепт "Воля" в українській мовній картині світу : автореф. дис... канд. філол. наук / О. О. Яцкевич. – Х., 2009.

References

1. Golubovska, I. O. (2004). *Etnichni osoblivosti movnih kartin svitu*. [Ethnic features of language pictures of the world]. Monografiya 2-e vid., vipr. i dop. K.: Logos. (In Ukr.).
2. Grozian, N. F. (2003). *Frazeologichna mikrosistema "povedinka lyudini" v ukraïns'kij movi (ideografichnij i aksiologichnij aspekti)*. [Phraseological microsystem "human behavior" in the Ukrainian language (ideographic and axiological aspects)]. Avtoref. dis... kand. filol. nauk, Dnipropetrovsk. (In Ukr.).
3. Zhajvoronok, V. V. (2006). *Znaki ukraïnskoyi etnokultury*. [Signs of Ukrainian ethnoculture]. Slovnik-dovidnik. Kyiv: Dovira. (In Ukr.).
4. Kononenko, V. I. (2004). *Koncepti ukraïnskogo diskursu*. [Concepts of Ukrainian discourse]. APN Ukrayin, Prikarpat'skij nacionalnij un-t im. Vasilya Stefanyka. K.: Ivano-Frankivsk: Plaj. (In Ukr.).
5. Kravec, L. V. (2012). *Dinamika metafori v ukraïns'kij poeziyi XX st.* [Dynamics of metaphor in Ukrainian poetry of the 20th century.]. Monografiya. K.: Akademiya. (In Ukr.).
6. Malenko, O. O. (2010) *Lingvo-estetchina interpretaciya buttya v ukraïns'kij poetchnij movotvorchosti (vid folkloru do postmodernu)*. [Linguistic-aesthetic interpretation of existence in Ukrainian poetic language (from folklore to postmodernism)]. Monografiya. Harkiv. (In Ukr.).
7. Pocyurko, O. Yu. (2012). *Koncept svobody v poeziyi T. Shevchenka*. [The concept of freedom in the poetry of T. Shevchenko]. *Gumanitarnij chasopis: Zbirnik nauk. prac.* Harkiv: Harkiv. aviacijnij in-t. №4, pp.46–53. (In Ukr.).
8. Pradid, Yu. F. (1997). *Problemi frazeologichnoyi ideografiji*. [Problems of phraseological ideography]. Avtoref. dis... doktora filol.nauk. Dnipropetrovsk. (In Ukr.).
9. Redin, P. O. (2012). *Koncept "Volya" v ukraïns'kij movnij kartini svitu*. [The concept of "Freedom" in the Ukrainian linguistic picture of the world]. Monografiya. Harkiv: Magistr. (In Ukr.).
10. Taran, O. S. (2002). *Semantika simvoliv prirodi v poeziyah Oleksandra Olesya: lingvopoetchnij ta etnokulturnij aspekti*. [The semantics of symbols of nature in the poems of Oleksandr Oles: linguopoetic and ethnocultural aspects]. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. Harkiv. (In Ukr.).
11. Hramova, V. (1992). *Do problemi ukraïnskoyi mentalnosti*. [To the problem of the Ukrainian mentality]. *Ukraïnska dusha*. K.: Feniks, pp.3–35. (In Ukr.).
12. Shapovalova, A. O. (2012). *Koncept svobody yak voli u tvorchosti Tarasa Shevchenka*. [The concept of freedom as will in the works of Taras Shevchenko]. *Shevchenkoznavchi studiji: zbirnik nauk. prac.* Kyiv: Kiyiv. un-t. Vip. 15. pp.44–57. (In Ukr.).
13. Shlemkevich, M. (1954). *Zagublena ukraïnska lyudina*. [A lost Ukrainian person]. – Nyu-York. (In Ukr.).
14. Yaniv, V. (1993). *Narisi do istoriji ukraïnskoyi etnopsihologii*. [Essays on the history of Ukrainian ethnopsychology]. Myunhen: Ukraïns'kij vijnij universitet. Seriya: Pidruchniki. Ch. 13. (In Ukr.).
15. Yackevich, O. O. (2009). *Koncept "Volya" v ukraïns'kij movnij kartini svitu*. [The concept of "Freedom" in the Ukrainian linguistic picture of the world]. Avtoref. dis... kand. filol. nauk, Harkiv.

Надійшла до редколегії 05.05.22

Iuliia Pysmenna, PhD in Philology, Associated Professor
ORCID: 0000-0002-2542-7751
e-mail: pysmennaju@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CONCEPTUAL SPHERE OF FREEDOM IN UKRAINIAN MEDIA TEXTS

The representation of the concept of freedom in Ukrainian journalistic texts is studied, which demonstrates its modern content in the public consciousness and reflection in the language material, stereotypes and connotations, the development of the concept in a diachronic way. They are preferred as a universal value category, which is represented in various spheres of life of both the individual and society, the state. It is established that the freedom correlates with civil rights and freedoms in the context of interaction between individuals and the state, as well as correlates with the possibility of the individual being freely realized in society, without pressure from other people or social formations. The socio-political discourse revealed the opposition of the will of the people and the will of power as a democratic and autocratic vector of society, the actualization of the concept of political will as an instrument of constructive change, freedom and independence of the state. The language material testifies to such components of the conceptual sphere of will as the use of the subject of civil rights and freedoms (freedom of speech, press, movement, etc.); participation of the subject in socio-political life (elections and other acts of expression of will). In the context of the democratic development of the state, the idea of preserving freedom with opportunity can be an instrument of the authorities and must be protected from external and internal threats. Freedom as an ethical category is studied in connection with the nationally determined archetype of the struggle for freedom; in historical and contemporary contexts, freedom is shared by a corresponding value and can be represented above life. At the present stage, in addition to strengthening the value component, we can assume evolutionary changes in meaningful concepts due to social, economic and humanitarian challenges in the context of military aggression, and their reflection in the facts of language.

Keywords: concept, conceptual sphere, will, freedom.

УДК 821.161.2.09 Вінграновський:811.111*255.4
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.11>

Світлана Підпригора, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0001-8891-7910
e-mail: svitp@ukr.net

Вікторія Кисіль, магістр
ORCID 0000-0002-7017-1740
e-mail: viktoria.kis999@gmail.com

Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, Україна

ПОЕТИЧНІ Й ПРОЗОВІ ТВОРИ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО В АНГЛОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДАХ

Розглядаються поетичні та прозові твори Миколи Вінграновського в англomовних перекладах. Звернено увагу на хронологічну послідовність появи перекладів, постаті перекладачів та на твори, які обиралися для перекладу, їхню еквівалентність оригіналу. Перший переклад прозового твору М. Вінграновського (новела "Білі квіти") з'явився за сприяння Ю. Луцького в Канаді й мав на меті популяризацію української літератури серед студентства. Новела відкриває надзвичайно ліричний світ Миколи Вінграновського, де оповідь обертається не навколо події, а навколо почуттів, що наближає новелу до поезії. Новела увійшла до антології ("Modern Ukrainian Short Stories", 1973) як приклад прози шістдесятників, які відходили від соціалістичних ідеологічних канонів і зверталися до емоційно-виражального потенціалу художньої мови. Переклад Юрія та Мойри Луцьких відзначається прагненням якомога повніше передати авторський індивідуальний стиль, зокрема образну метафоричність, створити текст, еквівалентний оригіналу за комунікативною спрямованістю. Збірка "Літній вечір" ("Summer evening", 1987) у перекладі Анатолія Біленка побачила світ після присудження М. Вінграновському Національної премії України імені Тараса Шевченка (1984). До збірки увійшли твори, орієнтовані на дитячу аудиторію, що передають дитяче одивнене сприйняття світу: "Скрина" ("The chest"), "Волохань" ("Shaggi"), "Гусенятко" ("The gosling"), "На добраніч" ("Good Night"), "Низенько зав'язана" ("What Makes the World Spin"), "Літній вечір" ("Summer Evening"). Переклади А. Біленка відзначаються адекватністю відтворення художньо-стилістичних рис оригіналу, змістовою еквівалентністю.

Окремі перекладені поезії, у яких усе ж більше акцентується громадянська складова ("Сікстинська мадонна" ("Sistine Madonna"), "Моєму морю" ("To My Sea"), "На золотому столі" ("On the Golden Table"), "Перша колоскова" ("The First Lullaby"), "Зоряний прелюд" ("Star Prelude"), увійшли до антології української поезії ("Anthology of Soviet Ukrainian Poetry", 1982). До перекладу поезій були залучені російські перекладачі (Уолтер Меї, Доріан Роттенберг, Майкл Мак'Рег), що значно знизило художню вартість поезій. За часів незалежної України було ініційовано конкурси перекладів до ювілеїв письменника. Однак перекладені твори не були опубліковані в збірках та антологіях. Активна робота над перекладами творів М. Вінграновського ще попереду.

Ключові слова: художній переклад, новела, індивідуальний стиль, образні вислови, українськість, еквівалентність перекладу.

Вступ. Микола Вінграновський – відомий в Україні митець, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, літературної премії "Благовіст", Міжнародної премії Фондації Антоновичів, премії імені В. Вернадського та О. Довженка, Заслужений діяч мистецтв України. Це актор, режисер, сценарист, письменник, який у кожній із значених сфер діяльності виявив себе як талановита людина з тонким художнім чуттям. Його художня та кінематографічна творчість збагатили мистецтво яскравими метафоричними образами, заглибленістю в природоцентричне світовідчуття, яскравою українськістю.

Та чи відома художня творчість Миколи Вінграновського англomовному читачу? Адже сам М. Вінграновський, як згадують сучасники митця, пишався тим, що його поезії важко перекладати навіть спорідненими мовами, настільки українсько-зорієнтованими вони є [5]. Які твори Вінграновського бралися до перекладу? Хто з перекладачів наважився засобами іншої мови передати насичену українськими словами-реаліями яскраво-національну стихію поезії та прози Миколи Вінграновського?

Методологія дослідження. У цьому дослідженні до уваги беруться праці вчених, у яких порушується питання особливостей перекладу творів М. Вінграновського; акцентуються умови появи перекладів, постаті перекладачів, враховуються культурно-історичні обставини, що сприяли обранню серед спадщини М. Вінграновського певних творів для перекладу. Наголосимо, що на сучасному етапі перекладеною є лише незначна частина доробку митця.

Результати дослідження. Напевно, що найповніше уявлення про те, які твори М. Вінграновського було перекладено та якими мовами, дає біобібліографічний покажчик "Микола Вінграновський: Все на світі з людської душі" (2006) [3], що побачив світ завдяки зусиллям

Л. Тарнашинської (автор тексту) та О. Гриценка (бібліограф-укладач). Так, бачимо, що 1962 р. з'являється переклад окремих поезій російською мовою. Далі коло мов, на які здійснюється переклад, розширюється – це латиська, грузинська, естонська, французька, румунська, іспанська, білоруська, хорватська, німецька. Звичайно, ідеться не про переклад поетичних і прозових збірок, а про переклад деяких поезій, уривків із повістей і невеликих оповідань.

Знайомство англomовної аудиторії з художнім світом М. Вінграновського починається 1973 р., коли за ініціативи та за редакції професора факультету слов'янських мов і літератур Університету Торонто Юрія Стефана Нестора Луцького (George S. N. Luckyj) перекладено ряд новел до антології "Modern Ukrainian Short Stories" ("Сучасна українська новела") [18], зокрема й новела "Білі квіти" Миколи Вінграновського. Антологія була зорієнтована на американських читачів, насамперед студентів.

Постать Юрія Луцького яскрава та неординарна – канадський славіст-літературознавець, критик, перекладач, член об'єднання українських письменників "Слово", який 1953 р. захистив у Колумбійському університеті новаторську на той час докторську дисертацію "Літературна політика в Радянській Україні: 1917–1934" (опублікована українською 2000 р.). Зацікавлення Україною та українською культурою для нього не було випадковим, адже вчений був сином Остапа Луцького, поета та молодомузівця; онуком Степана Смаль-Стоцького, українського мовознавця, одного з перших теоретиків українського віршування, громадсько-політичного, культурного діяча Буковини; і племінником Романа Смаль-Стоцького – також українського мовознавця, політика, дипломата, який обіймав посаду Надзвичайного посла і Повноважного Міністра Української народної республіки в Берліні (1921–1923).

© Підпригора Світлана, Кисіль Вікторія, 2022

Юрій Луцький народився 1919 р. у селі поблизу Львова та виїхав на навчання 1937 р., більше не повернувшись до України [9, с. 55].

На Захід його вела не проста примха долі, а якась невідома сила, що її сам Ю. Луцький намагався пояснити не лише зовнішніми чинниками (загроза окупації Західної України як з боку СРСР, так і Німеччини), а й внутрішніми (незадоволення з "загумінковості" українського життя у Львові) [9, с. 55].

Перебування в Німеччині, Англії, Сполучених Штатах Америки, Канаді сформувало світогляд Ю. Луцького як людини прогресивних поглядів, яка популяризує українську культуру в англомовному світі.

Знання української й англійської мов, тонке відчуття художнього стилю стали основою для художньо-вартісних перекладів з української на англійську. Серед його перекладацького доробку – художні твори Івана Багряного, Миколи Хвильового, Пантелеймона Куліша, Михайла Коцюбинського, історико-документальні праці, есеї Євгена Сверстюка, Григорія Костюка, Дмитра Дорошенка й ін.

Видання "Modern Ukrainian Short Stories" ("Сучасна українська новела") складається із 15 новел. Тут паралельно розміщені переклади й оригінальний текст українською мовою, що, за словами упорядника Ю. Луцького, було зроблено для того, щоб студенти, порівнюючи тексти, збагачували розуміння оригінальних творів і вдосконалювали знання української мови. До перекладу українських новел були залучені Д. Струк, Ю. Тарнавський, П. Килина, Л. Гірна, Р. Багрий-Пікулик та ін., як зазначає О. Лучук [9, с. 58]. Ю. Луцький із дружиною Мойрою переклали для антології новели М. Яцкова, В. Підмогильного, Є. Гуцала, М. Вінграновського та В. Шевчука. У передмові Ю. Луцький розкриває основні вимоги, що висувалися до групи перекладачів, задіяних у проєкті: їм надавалися свобода у виконанні перекладацьких завдань, однак переклад мав зберігати художні особливості оригіналу. "Читач може знайти деякі невідповідності в довжині паралельних текстів, – наголошує Ю. Луцький, – частково через друкарські вимоги, частково через труднощі, які виникають при спробі абсолютно точно перекласти оригінальний текст на іншу мову" [15, с. 9]. Укладач висловлює надію, що художня цінність творів при перекладі збережена, а мінімальну кількість приміток пояснює заохоченням читачів звертатися до словників. У передмові також зазначено, що переклад був здійснений за сприяння дослідницького гранту Університету Торонто, публікація видання перекладів поряд з українськими текстами стала можливою завдяки гранту Фондації імені Тараса Шевченка у Вінніпезі, Онтаріо.

Перевидання антології відбулося вже за часів незалежності України – 1995 р. [15]. У передмові до цього видання Ю. Луцький акцентує на тому, що книга буде корисною й україномовному читачу, адже студенти в Україні все частіше висловлюють бажання побачити англійські переклади української літератури [15, с. 7].

Новела М. Вінграновського розміщена разом із творами знаних майстрів слова, творців українського модернізму початку ХХ ст. і 1920–1930-х рр. – Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, Володимира Винниченка, Михайла Яцківа, Валер'яна Підмогильного, Миколи Хвильового, Григорія Косинки. Також серед сучасників М. Вінграновського – Євген Гуцало та Валерій Шевчук. Отже, М. Вінграновський, разом із Є. Гуцалом і В. Шевчуком, для Ю. Луцького виступає яскравим представником українського модернізму, а в його творі вбачаються, ті художні тенденції, що склалися в українській прозі впродовж 1920–1930-х рр. і були перервані репресіями,

примусовим утвердженням соцреалістичних настанов на теренах літератури.

Цікаво, що новела "Білі квіти" є маловідомою для українського читача, її немає в жодному з сучасних видань прозових творів письменника. І вперше вона була опублікована в журналі "Прапор" за 1967 р. [4]. Чому ж саме на неї впав вибір Ю. Луцького для ілюстрування художніх особливостей української новели? Думається, що це пов'язано як з доступом (що був обмежений) до творів письменників радянської України, так і з художніми явищами, що набували популярності й в американській літературі. Новела відкриває надзвичайно ліричний світ Миколи Вінграновського, де оповідь обертається не навколо події, а навколо почуттів, що наближає новелу до поезії. Читачу самому доводиться розкодовувати текст, домислювати його, прочитувати за, здавалось би, другорядними епізодами, основну авторську думку. Ідеться про стосунки (любовні, дружні) чоловіка й жінки, стосунки чоловіка з чоловіками-друзями, життя та смерть, радість і печаль. Акордом до новели є останні абзаци, де герой, він імені якого ведеться оповідь ("Я"), між мисливством-вбивством і замилюванням природою-любов'ю обирає останнє:

Я глянув на рушницю, але не взяв її, пішов на ті білі квіти. В душі було прозоро і тонко, як і в повітрі, хоча десь у глибині цієї прозорості будилася золота сурма тривоги. Тугий її звук пожежив груди. Справді, було пізно: сурма сурмила тривогу, і солодкий поклик її від своєю дорогою. Цією дорогою мене вже вело невзуте серце.

Сонце заходило, наче сходило, але смуги темні текли у прощальному повітрі, і світ уже був зеброю. Раптом дівчина випросталася переді мною. В її руках білів оберемок квітів.

Я дивився на неї крізь квіти. Між білими тими квітами стояли її жовті очі. Руки мої пройшли крізь квіти, і я обійняв її. Вона обняла мене. Запахло люпином і водою.

Наші голови випали з низького сонця [15, с. 200–202].

Як бачимо, у цьому невеликому уривку зустрічаються такі образні вирази, які потребують від перекладача неабиякої вправності та характеризують індивідуальний стиль автора: "звук пожежив груди", "сурма сурмила тривогу", "невзуте серце", "білів оберемок квітів".

Загалом, англомовну рецепцію прози Миколи Вінграновського, на матеріалі новели "Білі квіти", цікаво досліджує Л. Собчук [13]. Вона зазначає, що переклад Ю. Луцького відзначається точністю, адекватністю, комунікативною рівністю оригіналу, застосуванням новітніх підходів до процесу перекладу, збереженням усіх нарративних особливостей тексту-оригіналу [13]. Для ілюстрування подаємо переклади зазначених образних висловів: "звук пожежив груди" – "its sound disturbed the chest"; "сурма сурмила тривогу" – "the trumpet blared bugle-like"; "невзуте серце" – "my heart led me innocently"; "білів оберемок квітів" – "she held the bench of flowers". Тут перекладач також "з метою доброго розуміння новою читацькою аудиторією незвичайних у перекладі українських слів та виразів ... генералізує їх, подаючи свої відповідники, інтерферуючи своє бачення на письменницький текст" [13, с. 107].

Переклад англійською мовою творів М. Вінграновського в радянській Україні відбувся 1982 р. У видавництві "Дніпро" виходить друком "Anthology of Soviet Ukrainian Poetry" ("Антологія української радянської поезії") [16], укладачем якої виступив Захар Гончарук. З. Гончарук – вихідець із Черкаської області, поет, перекладач поезій з російської, сербохорватської та болгарської мов. Він був членом Спілки письменників України (1954), працював у редакції Держлітвидаву України та журналу "Вітчизна". В антології представлено 73 українських поета різних поколінь. Їхні твори "формують широку панораму життя радянської України, – ідеться в передмові, –

від буремних, тяжких років громадянської і Великої Вітчизняної війн до першої надихаючої п'ятирічки й сучасного часу" [16, с. 6]. Видання мало стати "корисним та інформативним посібником для кожного читача в ознайомленні з Українською РСР" [16, с. 6].

До антології було обрано п'ять поезій М. Вінграновського різного настроєвого спрямування – від громадянсько-загостреного до лірично-заглибленого: "Сікстинська мадонна" ("Sistine Madonna"), "Моєму морю" ("To My Sea"), "На золотому столі" ("On the Golden Table"), "Перша колискова" ("The First Lullaby"), "Зоряний прелюд" ("Star Prelude"). Перші три поезії переклав англійською Уолтер Мей (Walter May), "Першу колискову" – Доріан Роттенберг (Dorian Rottenberg), а "Зоряний прелюд" – Майкл МакГрег (Michelle MacGrath).

Про перекладачів вдалося віднайти загальні факти. Так, Уолтер Мей – поет і перекладач, який переїхав до Радянського Союзу з Великобританії. У інтерв'ю за 1987 р. він пояснює причини переїзду та свій шлях до перекладу [10]. Дослідниця англомовних перекладів Т. Рижова зазначає, що У. Мей намагається "передати неперекладне", зберегти не лише слово, а й "дух" оригіналу. "Це стало можливим, – спостерігає дослідниця, – завдяки вдалому поєднанню культурологічних знань У. Мея як про країну мови, з якої здійснюється переклад, так і країну, на мову якої робиться переклад" [12]. Проте, коли йдеться про переклади з інших мов, а не з російської, спостерігається інше. Віра Річ, відома перекладачка, наголошує, що переклади, наприклад, із білоруської Уолтер Мей робив через посередництво російської мови. "Тобто білоруського колориту там було дуже й дуже мало. Ці переклади взагалі не мали жодної мистецької ваги, про якість я вже і не казатиму, – зазначає В. Річ. – А мої переклади стали до вподоби білорусам" [11]. Подібна ситуація складається із перекладами з української мови. Також У. Мей робив "правильні" переклади, такі, що відповідали "советським" стандартам.

Доріан Роттенберг – перекладач російської літератури англійською мовою. У дитинстві жив у Великобританії 5 років. Публікувати переклади почав з 1953 р. Серед його робіт – твори К. Чуковського, С. Маршака. С. Міхалкова й ін. Був членом Спілки письменників РС (із 1978). Його ж визнали кращим перекладачем творів С. Маяковського англійською мовою. Він часто використовує додаткові описові конструкції, коли необхідне детальне пояснення образу, і цілісне перетворення. Хоча у його перекладах спостерігається використання прийомів, що передають зміст твору, але при цьому втрачаються авторські образи й засоби – це не знижує якість перекладу [8]. Про Майкла МакГрега не вдалося знайти відомостей. Думається, що це був молодий перекладач, який потім уже художнім перекладом не займався.

Як бачимо, Уолтер Мей і Доріан Роттенберг перекладали з російської. Щодо перекладів українських творів для антології, то це був опосередкований переклад із російської (залучені російські перекладачі), хоча напевно у видавництві "Дніпро" були й досвідчені україномовні перекладачі. Саме ж видавництво "Дніпро" сприяло становленню української школи перекладу. Із кінця 1960-х рр. при видавництві працювала редакція, що здійснювала підготовку до видання перекладів художніх і публіцистичних творів [7]. Зараз можемо лише здогадуватися про причини залучення російських перекладачів – зв'язки, політична благонадійність, фінансова сторона? Безсумнівно, що заглиблена в українські культурні реалії, чутлива до найтонших нюансів української мови поезія

М. Вінграновського потребувала перекладача, який наперед відчуває українську мову.

Якщо звернутися до художньої відповідності перекладів з антології індивідуальному стилю Вінграновського, то впадає в очі намагання зберегти зміст, ритміку, послідовність слів і використання цілісного перетворення художніх конструкцій, що якраз і виступають носіями авторського стилю. Це ілюструють приклади з поезії "Моєму морю": "ступить на твір клекочучий поріг" – "To tread your threshold, heaving high!", "І серце моє рано споловіло. / Над збуреною вирною габою" – "My heart, since it became mature, / Above your whirling, turbulent edge". Переклад стає простішим у значеннєвому плані, певним чином втрачаючи національно-емоційну силу оригіналу.

Упадає в очі переклад поезії "Перша колискова", що зробив Доріан Роттенберг. Йому вдалося зберегти емоційне послання поезії – любов до України, яку батьки передають дитині. Stroфа: "Спи, моя дитинко, на порі. / Тіні сплять і сонна яворина... / Та як небо в нашому Дніпрі, / Так в тобі не спить хай Україна" майже дослівно подається в перекладі "Sleep, my little one, until your time. / Shadows drowse; the maple, too, is sleeping. / Only let Ukraine not sleep in you – / Like the sky reflected in the Dnieper" [16, с. 429].

1986 року ці ж поезії М. Вінграновського вміщуються в книзі "Poetry of Soviet Ukraine's New World: an Anthology" ("Поезія нового світу Радянської України") [17], яка публікується в Англії. Метою видання такої антології за межами Радянського Союзу було розширення кола прихильників радянського способу життя. Появу видання уможливили й процеси, що відбувалися в СРСР, – початок "перебудови".

1984 р. М. Вінграновський стає лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка в номінації "За кращий твір літератури й мистецтва для дітей і юнацтва" за збірки творів для дітей "Літній ранок", "Літній вечір", "Ластівка біля вікна", "На добраніч". Думається, що саме тому 1985 і 1987 рр. публікуються переклади його прозових творів для дітей: оповідання "What Makes the Earth Spin" ("Низенько зав'язана") [20] і збірка оповідань "Summer evening" ("Літній вечір") [19]. Переклав англійською мовою прозові твори М. Вінграновського Анатолій Біленко.

Анатолій Біленко, випускник Київського університету (1967), був завідувач відділу видань іноземними мовами видавництва "Мистецтво", відповідальним секретарем, завідувачем відділу літератури англомовного журналу "Ukraine". Він активно співпрацював із видавництвом "Дніпро". А. Біленко відомий як перекладач з української мови англійською народних казок, художніх творів М. Коцюбинського, А. Головка, Олеса Гончара, Григора Тютюнника, В. Земляка, В. Нестайка, З. Тулуб, М. Вінграновського й ін., поезій І. Драча, М. Тарнавської [1]. Р. Зорівчак особливо підкреслює значний перекладацький доробок А. Біленка та його важливу роль у популяризації української літератури серед англомовної аудиторії [6]. Також А. Біленко уже в часи незалежної України був ініціатором проекту ELUL (Electronic Library of Ukrainian Literature in English) – "це багато творів української літератури в перекладі англійською мовою, що розміщена на сайті Інституту енциклопедичних досліджень НАН України в електронному форматі. (<http://encyclopedia.kiev.ua/library/elul.php>)" [14]. Зараз посилання неактивне, однак сторінка "Electronic Library of Ukrainian Literature in English" демонструє розвиток україністики в Університеті Торонто (<http://sites.utoronto.ca/elul/>), де також розміщені й переклади А. Біленка творів М. Вінграновського.

До збірки перекладених оповідань "Summer evening" ("Літній вечір") увійшло шість прозових творів (новели й оповідання) – "What Makes the Earth Spin" ("Низенько за-в'язана"), "Shaggy" ("Волохань"), "The Chest" ("Скриня"), "The Gosling" ("Гусенятко"), "Good Night" ("На добраніч"), "Літній вечір" ("Summer Evening").

А. Біленко майстерно передає емоційні нюанси творів М. Вінграновського, зберігає їхню поетику та ліризм, вміло звертається й до міжмовних трансформаційних прийомів, роблячи твори більш зрозумілими англомовному читачу, що "подекуди призводить до втрати національного забарвлення та значної етноспецифічності" [13, с. 108]. Візьмемо до прикладу уривок із новели "Літній вечір" ("Summer evening"):

Дивлюсь на чорнобривці, на вітер, піднімаю голову на лелеку.

– Кла-кла-кла-кла! – каже лелека і летить зі стріхи. Цей наш лелека – злодій. Увечері, коли ніхто не бачить, він краде зорі з неба. Стоїть на хаті на одній нозі, скине голову в зоряне небо – шия довга, дзьоб до зір – та й хап зорю. Зоря гаряча, застрягає в горі, лелека ковтнути не може, студить зорю, клеїт із горла – кла-кла-кла [2, с. 5].

Та його переклад:

I looked at the marigolds, at the air, and raised my head to look at the stork. "Clat-tat-tat!" the stork clattered and took off from the thatched rooftop.

That stork of ours was a thief. In the evening, when nobody was looking, he stole stars from the sky. He stood on the roof on one leg, threw his head back on his long neck into the star, and – snatch! – beaked it. The star was hot, it got stuck in his throat, and he could not swallow it, so he cooled it in his beak and clattered away – Clat-tat-tat [19, с. 36].

Як бачимо, перекладач дотримується нарративної структури твору, звертається до звуконаслідування (утворює "Clat-tat-tat" від слова "clatter" – стукіт), зберігає настроєву тональність твору. Показово й те, що твір орієнтований на читачів молодшого шкільного віку. І перекладач вдало підбирає слова, образні вислови добре зрозумілі й англомовній дитячій аудиторії.

У новелі "Скриня" слів-реалій більше. Тут ідеться про спілкування хлопчика із сільською відьмою, якої він абсолютно не боїться, бо вона не страшить, а зацікавлює дивами, знайомствами із міфічними істотами. Л. Собчук зауважує, що

перекладач використав відповідний набір слів з англійського фольклору, вживши значну кількість синонімів і створивши в такий спосіб уявлення про події у тексті як про фантастичні й казкові:

очорнився і станеш чортякою – you turn into a devil yourself;
Сон-Предвісник-Білий – White Immemorial Sleep;
чорти колошкають мене – devils keep pestering me;
відьомська гульня – witches' game;
кодло стало в коло – the crew formed a circle [13, с. 108].

Загалом, переклади А. Біленки прикметні адекватністю відтворення художньо-стилістичних рис оригіналу, змістовою еквівалентністю.

Висновки. Отже, прозові твори М. Вінграновського перекладалися українськими перекладачами як за межами України (Мойра та Юрій Луцькі), так і в Радянській Україні (Анатолій Біленко). Переклад окремих поезій здійснили російські перекладачі через опосередкований переклад (Уолтер Мей, Доріан Роттенберг, Майкл Мак-Грег), що значно знизило художню вартість поезій. Щодо англомовних перекладів творів М. Вінграновського в роки незалежної України, то було зініційовано конкурси перекладів до ювілеїв письменника. Однак перекладені твори не були опубліковані. Натепер ще не існує перекладу поетичних збірок, оповідань, повістей і роману "Северин Наливайко". Думається, що активна робота над перекладами творів М. Вінграновського англійською

мовою ще попереду, адже завдяки їм (перекладам) розширилося б уявлення іншомовних читачів про незвіданий всесвіт Миколи Вінграновського, українську культуру й ментальність.

Список використаних джерел

1. Біленко Анатолій // Енциклопедія сучасної України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=39971
2. Вінграновський М. Літній вечір / М. Вінграновський. – К. : Веселка, 1979.
3. Вінграновський Микола: "Все на світі з людської душі" [Текст] : біобібліографічний нарис / Л. Б. Тарнашинська ; Національна парламентська бібліотека України. – К. : [б.в.], 2006. – 108 с. (Шістдесятництво : профілі на тлі покоління ; вип. 10)
4. Вінграновський М. Білі квіти : новела / М. Вінграновський // Прапор. – 1967. – № 10. – С. 32–37.
5. Жежера В. Вінграновський був неперекладним поетом / В. Жежера // "Газета по-українськи". – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_vingranovskij-buv-neperekladnim-poetom/137883
6. Зорівчак Р. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) : монографія / Р. Зорівчак. – Львів : Вид-во при ЛНУ, 1989.
7. Корунець І. Українське художнє слово для англомовного світу / І. Корунець // Всесвіт. – 1985. – № 8. – С. 136–140.
8. Кульшарипова С. "Стихи о советском паспорте" в переводе Доріана Роттенберга / С. Кульшарипова // Вестник Башкирского университета. – 2014. – Т. 19. – № 4. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/stihi-o-sovetskom-pasporte-v-perevode-doriana-rottenberga/viewer>
9. Лучук О. Юрій Луцький – дослідник і перекладач української літератури / О. Лучук // Слово і час. – 1998. – № 4–5. – С. 55–59.
10. Мэй Уолтер. Мне было душно в моей стране – и в политическом, и в социальном смысле / Мэй Уолтер. – Электронный ресурс. 24.10.1987. – Режим доступа: <https://archive.aif.ru/archive/1649079>
11. Річ Віра. Переклад для мене – наче дзеркало. Інтерв'ю Д. Дроздовського / В. Річ // Час і події. – 2007. – № 18. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.chasipodii.net/pv/1323/>
12. Рыжова Т. Поэтическая русскость Сергея Есенина в английском переводах / Т. Рыжова. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://proza.ru/2018/03/06/1673>
13. Собчук Л. До англомовної рецепції прози Миколи Вінграновського / Л. Собчук // Наукові записки. Серія "Філологічна". – 2012. – Вип. 25. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://lingvjv.ua.edu.ua/articles/2012/n25/39.pdf>
14. Чечельницький А. Про проект ELUL та А. М. Біленка / А. Чечельницький. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://evu.encyclopedia.kyiv.ua/volume-4-5/articles/chechelyntskyi-113-114.pdf>
15. Modern Ukrainian Short Stories. Ukrainian / English Parallel Text. Revised First Edition / Edited by George S.N. Luckyj. – Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1995.
16. Vinhranovsky Mikola. Sistine Madonna, On the Golden Table, Star Prelude, the First Lullaby, To My Sea // Anthology of Soviet Ukrainian Poetry / Comp. Z Honcharuk. – Kiev, 1982. – P. 427–430.
17. Vinhranovsky Mikola. Sistine Madonna, Star Prelude, the First Lullaby, To My Sea // Poetry of Soviet Ukraine's New World: an Anthology – Ashford (England), 1986. – P. 220–222.
18. Vinhranovsky Mykola. White flowers / Trans. George S. N. Luckyj // Modern Ukrainian Short Stories / Ed. George S.N. – Littleton, 1973 – p. 187–203.
19. Vinhranovsky M. Summer evening. Short stories / Thans. by A. Bilenko. – K.: Dnipro, 1987.
20. Vinhranovsky M. What makes the Earth spin [A short Story] / Trans. A Bilenko // Ukraine. – 1985. – № 10. – P. 28.

References

1. Bilenko Anatolii. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. [Encyclopedia of modern Ukraine]. https://esu.com.ua/search_articles.php?id=39971. (In Ukr.)
2. Vinhranovskyi, M. (1979). *Litnii vechir*. [Summer evening]. Kyiv: Veselka. (In Ukr.)
3. Vinhranovskyi Mykola: *Vse na sviti z liudskoi dushi*. (2006). *Biobibliografichnyi narys*. [Vinhranovskyi Mykola : Everything in the world is from the human soul. Biobibliographic essay]. Uporiadn. L. B. Tar-nashynska. Kyiv. (In Ukr.)
4. Vinhranovskyi, M. (1967). *Bili kvity*. [White flowers]. *Prapor*, № 10, pp. 32–37. (In Ukr.)
5. Zhezhera, V. (2006). *Vinhranovskyi був неперекладним поетом*. [Vinhranovsky was an untranslatable poet]. *Hazeta po-ukrainskyi*. https://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_vingranovskij-buv-neperekladnim-poetom/137883 (In Ukr.)
6. Zorivchak, R. (1989). *Realija i pereklad (na materialii anhlo-movnykh perekladiv ukrainskoi prozy)*. [Reality and translation (on the material of English translations of Ukrainian prose)]. Monohrafiia. Lviv: Vyd-vo pry LNU. (In Ukr.)
7. Korunets, I. (1985). *Ukrainske khudozhnie slovo dlia anhlo-movnoho svitu*. [Ukrainian artistic word for the English-speaking world]. *Vsesvit*, № 8, pp. 136–140. (In Ukr.)

8. Kulsharypova, S. (2014). "Stykhy o sovetskom pasporte" v perevode Doryana Rottenberha. ["Poems about the Soviet passport" translated by Dorian Rotenberg]. *Vestnyk Bashkyrskoho unyversyteta*, V. 19, №4. <https://cyberleninka.ru/article/n/stihi-o-sovetskom-pasporte-v-perevode-doriana-rottenberga/viewer>. (In Russ.).
9. Luchuk, O. (1998). Yuriy Lutskiy – doslidnyk i perekladach ukraïnskoi literatury. [Yuriy Lutskiy is a researcher and translator of Ukrainian literature]. *Slovo i chas*, № 4/5, pp. 55–59. (In Ukr.).
10. Mei, Wolter. (1987). *Mne bylo dushno v mojej strane – i v polytycheskom, i v sotsyalnom smysle*. [I felt suffocated in my country – both politically and socially]. <https://archive.aif.ru/archive/1649079>. (In Russ.).
11. Rich, Vira. (2007). *Pereklad dlia mene – nache dzerkalo*. [Translation is like a mirror for me]. *Chas i podii*, № 18. <https://www.chasipodii.net/pv/1323/>. (In Ukr.).
12. Ryzhova, T. *Poetycheskaia russkost Serheia Esenyina v anhlivskiy perevodakh*. [Poetic Russianness of Sergei Yesenin in English translations]. <https://proza.ru/2018/03/06/1673>. (In Russ.).
13. Sobchuk, L. (2012) Do anhlomovnoi retseptsii prozy Mykoly Vinhranovskoho. [To the English-language reception of Mykola Vinhranovsky's prose]. *Naukovi zapysky*. Serii "Filolohichna". Vyp. 25. <https://lingvj.oa.edu.ua/articles/2012/n25/39.pdf>. (In Ukr.).
14. Chechelnytskyi A. *Pro proekt ELUL ta A. M. Bilenka*. [About the ELUL project and A. M. Bilenko]. <http://levu.encyclopedia.kyiv.ua/volume-4-5/articles/chechelnytskyi-113-114.pdf>. (In Ukr.).
15. *Modern Ukrainian Short Stories*. (1995). Ukrainian / English Parallel Text. Revised First Edition. Edited by George S.N. Luckyj. Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press.
16. Vinhranovsky, Mikola. (1982). Sistine Madonna, On the Golden Table, Star Prelude, the First Lullaby, To My Sea. *Anthology of Soviet Ukrainian Poetry Comp. Z. Honcharuk*. Kiev, p. 427–430.
17. Vinhranovsky, Mikola. (1986). Sistine Madonna, Star Prelude, The First Lullaby, To My Sea. *Poetry of Soviet Ukraine's New World: an Anthology*. Ashford (England), pp. 220–222.
18. Vinhranovsky, Mykola. (1973). White flowers. Trans. George S. N. Luckyj. *Modern Ukrainian Short Stories*. Ed. George S.N. Littleton, pp. 187–203.
19. Vinhranovsky, M. (1987). *Summer evening*. Short stories. Thans. by A. Bilenko. Kyiv: Dnipro.
20. Vinhranovsky, M. (1985). *What makes the Earth spin* (A short Story). Trans. A Bilenko. *Ukraine*, № 10, p. 28.

Надійшла до редколегії 14.05.22

Svitlana Pidopryhora, Doctor of Philology, Professor
ORCID: 0000-0001-8891-7910
e-mail: svitp@ukr.net

Victoria Kysil, Master
ORCID 0000-0002-7017-1740
e-mail: viktoria.kis999@gmail.com
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

POETRY AND FICTION BY MYKOLA VINGRANOVSKYJ IN ENGLISH TRANSLATIONS

The article examines the poetry and fiction by Mykola Vinhranovskyj in English translations. Attention is paid to the chronological sequence of translations, the figures of translators and the works selected for translation, their equivalence to the original. The first translation of M. Vinhranovskyj's fiction (the short story "White Flowers") appeared with the assistance of Yu. Lutsky in Canada and aimed at popularizing Ukrainian literature among students. The short story opens the extremely lyrical world of Mykola Vinhranovskyj, where the story revolves not around the event, but around the feelings, which brings the short story closer to poetry. The novella was included to the anthology (Modern Ukrainian Short Stories, 1973) as the example of the prose of the sixties (shistdesyatnyky), which departed from socialist-realist ideological canons and turned to the emotional and expressive potential of artistic language. The translation of Yuri and Moira Lutsky is marked by the desire to convey as fully as possible the author's individual style, including figurative metaphor, to create a text equivalent to the original in communicative orientation. The collection Summer Evening (1987), translated by Anatolij Bilenko, was published after M. Vinhranovskyj was awarded the Taras Shevchenko National Prize of Ukraine (1984). The collection includes stories for children's audiences, conveying children's perception of the world: Chest, Shaggi, The Gosling, Good Night, What Makes the World Spin, Summer Evening. A. Bilenko's translations are notable for the adequacy of the reproduction of artistic and stylistic features of the original, semantic equivalence.

Some translated poems, which emphasize the civic component (Sistine Madonna, To My Sea, On the Golden Table, The First Lullaby, Star Prelude) were included to the anthology of Ukrainian poetry (Anthology of Soviet Ukrainian Poetry, 1982), and Russian translators were involved in translating the poems (Dorian Rottenberg, Michael McGreg), which significantly reduced the artistic value of poetry. During the times of independent Ukraine, competitions for translations to the writer's anniversaries were initiated. However, translated works have not been published in collections and anthologies. Active work on translations of M. Vinhranovskyj's works is still ahead.

Keywords: literary translation, short story, individual style, figurative expressions, Ukrainianness, equivalence.

УДК 821.161.2-312.4.09 Шовкопляс Ю.
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.12>

Марина Рябченко, канд. філол. наук, асист.
ORCID: 0000-0001-9349-9784
e-mail: marynariabchenko@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КЛАСИЧНИЙ ДЕТЕКТИВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (НА МАТЕРІАЛІ ЦИКЛУ "ПРОНИКЛИВІСТЬ ЛІКАРЯ ПІДДУБНОГО" ЮРІЯ ШОВКОПЛЯСА)

Масова література є невід'ємною та важливою складовою літературного процесу. В українському просторі цей літературний сегмент тривалий час не мав можливості повноцінно розвиватися через складні соціально-історичні обставини. Відродження й активне побутування жанрів української масової літератури на сучасному етапі сприяють актуалізації численних літературознавчих досліджень. У цій розвідці розглядається детектив як один із найпопулярніших жанрів масової літератури. Метою статті став аналіз особливостей становлення класичного детективу в українській масовій літературі, дослідження його відповідності загальноприйнятій формулі та виокремлення автентичних рис. Об'єктом дослідження обрано цикл оповідань "Проникливість лікаря Піддубного" Ю. Шовкопляса. Методи дослідження: філологічний, засади рецептивної естетики, компаративний аналіз. Теоретичною основою дослідження є праці Дж. Кавелті (теорія формульної літератури), О. Романенко, Я. Цимбал, Т. Гуляк та ін.

Простежено еволюцію детективного жанру в зарубіжній та українській літературах. Виявлено, що постання власне детективу у вітчизняній літературі відбулося у 1920-х рр., а основоположником формули класичного детективу можна вважати Ю. Шовкопляса. Порівняльний аналіз оповідань із циклу "Проникливість лікаря Піддубного" показав, що письменник, творчо переосмислюючи відомий образ Шерлока Холмса, створює українського нишпорку, наділяючи його автентичними рисами (лікар Піддубний має свої дивацтва; хоч і вдається до обов'язкового дедуктивного методу, але використовує власну схему розслідування злочину; образ українського детектива відповідає реаліям 20-х рр. ХХ ст. тощо). Також Ю. Шовкопляс доповнює вже наявну формулу класичного детективу, розробляючи власну незмінну схему подій, яка наявна в кожному із творів циклу, у такий спосіб утверджуючи вітчизняний аналог детективного оповідання.

Ключові слова: масова література, детектив, формульна література, класичний детектив, жанр.

Вступ. Масова література, без якої неможливо уявити культурний процес ХХ ст., є його важливою і значимою складовою. Літературознавчі та культурологічні дослідження другої половини ХХ ст. переконливо довели, що цей пласт різножанрових текстів не обов'язково безвартичний чи, тим більше, шкідливий, навпаки, його роль у загальному розвої мистецтва слова вагома. По-перше, твори масових жанрів є тим кількісним підґрунтям, яке забезпечує якісне зростання літератури. По-друге, вони – індикатори важливих проблем, які турбують суспільство, адже дуже швидко реагують на соціально-історичні події свого часу. Окрім того, постмодерна епоха вплинула на розмивання чітких меж між елітарним і масовим, унаслідок чого – письменники "високої поліції" часто вдавалися до елементів детективного, авантюрно-пригодницького чи фантастичного жанру, натомість їхні "опоненти" взорували на класичний літературний канон, використовуючи його теми, мотиви, композиційні особливості тощо. Такий синкретизм, здавалося би, антитетичних площин, на межі ХХ–ХХІ ст. призводить до появи міدل-літератури – текстів, які містяться між елітарним і розважальним типами творчості. До цієї групи "варто віднести більш легкі твори високої літератури і якісні твори масового письменства, які націлені не лише на розваги" [9, с. 25].

Одним із найпопулярніших жанрів масової літератури є детектив, який натеper має багато жанрових формул.

Детектив – різновид пригодницької літератури [...]. Це передусім прозові твори, зовнішній сюжет яких послідовно розкриває певну заплутану таємницю, пов'язану зі злочиним і його розслідуванням, а внутрішній є когнітивною історією розв'язання логічного завдання [...]. Пафосом сюжетної колізії стає захоплення процесом розшуку, з'ясування істини, а також – неминучість перемоги добра над злом [6, с. 271].

Сьогодні цей жанр активно розвивається в українській літературі. Так само активно літературознавці досліджують його поетикальні особливості: звертають увагу на загальні риси, засади класифікації, своєрідність побутування (Л. Кицак [4], О. Козачек [5], С. Філоненко [9]); розглядають нарративні стратегії окремих письменників-детективістів (Т. Гуляк [1], Л. Старовойт [8]); простежують особливості розвитку детективного жанру на

окремих етапах літературного процесу (О. Романенко [7], Я. Цимбал [10], А. Швець [12]) тощо. Проте все ще малодослідженими є період (1920-ті рр.) формування детективу як жанру масової української літератури, а також творчість його окремих представників, тому тема цієї розвідки є актуальною.

Методологія дослідження. Мета статті – простежити особливості становлення класичного детективу в українській масовій літературі, дослідити його відповідність загальноприйнятій формулі та проаналізувати автентичні риси. Об'єкт дослідження – цикл оповідань "Проникливість лікаря Піддубного" Ю. Шовкопляса. Методи дослідження: філологічний, засади рецептивної естетики, компаративний аналіз.

Результати дослідження. Загалом, часом появи детективу у світовій літературі вважається 1841 р.: саме тоді було опубліковане оповідання Е. По "Вбивство на вулиці Морґ". Як зазначають дослідники, у текстах саме цього автора сформувалися основні принципи жанру: нишпорка та його супутник (що також виступає скриптором подій) як головні герої; лінійність сюжету (злочин – розслідування – розкриття – покарання); дедукція як метод розслідування; "золоте" правило детективу: часто найнеймовірніша версія злочину справджується, а складна справа переважно має дуже простий розв'язок [1, с. 35]. Термін "детектив" утверджується дещо пізніше: його запроваджує Анна Кетрін Грін, авторка роману "Справа Лівенуортів" (1878), що став першим великим нарративом у цьому жанрі. Остаточне ж окреслення жанру класичного детективу дали твори Артура Конан Дойля та Агати Крісті. Окрім вже згаданих ознак, їхнім текстам були притаманні й стали образи головних героїв: приватний детектив обов'язково мав дивні риси характеру й певні звички, не любив поліцію, працівники якої виставлялися не дуже розумними, злодій же завжди був підступний, хитрий і навіть дещо демонізувався (наприклад, Моріарті з циклу про Шерлока Холмса). Також для класичного детективу характерна усталеність місця дії – це закритий чи обмежений простір (кімната, будинок, експрес тощо).

Текстам масової літератури притаманна стандартизація. Кожен із жанрів цього сегменту має свій набір обов'язкових сюжетно-композиційних елементів, які повторюються у творах. Виходячи з цього, американський дослідник Дж. Кавелті ще в середині ХХ ст. створює концепцію "формульної літератури", визначаючи формулу як "комбінацію або синтез ряду специфічних культурних штампів і більш універсальних оповідних форм чи архетипів. У багатьох сенсах вона схожа із традиційним літературним поняттям жанру" [3]. Водночас і формулу, і жанр учений розглядає як два етапи літературного процесу, маючи на увазі те, що спочатку з'являється й певний час існує ряд текстів з однаковим набором елементів, а осмислення цих наративів як окремого жанру відбувається пізніше. Наприклад, саме Е. По створив формулу класичного детективу, яку використовували інші автори, але лише після появи творів Конан Дойля дослідники заговорили саме про жанр. Головними характеристиками формульної літератури є стереотипізація та ескапізм. Значну ж її популярність Дж. Кавелті пов'язує із прагненням читача отримати сильні емоції (пригоди, любов, секс, насильство, містичний жах та ін.), але при цьому почуватися захищеним, адже всі хвилюючі події відбуваються у вигаданому світі.

Упродовж ХХ ст. формульна лінійка детективу під впливом як літературних, так і екстралінгвальних факторів значно розширилася. До перших можемо віднести письменницьке вміння привнести у сталу формулу нові цікаві елементи, які, набравши популярності, стають основою для нового жанрового різновиду. Серед же соціально-історичних факторів, які відбилися на масовому літературному процесі, варто виокремити суспільно-економічні умови в Америці 1920-х рр., що спричинили виникнення гангстерського середовища, унаслідок чого – з'являється нова формула: "жорсткий" (або ж крутий чи гангстерський) детектив (автори Д. Геммет, Е. Гарднер, Р. Чандлер, Р. Макдональд). Упереджена міжнародна атмосфера після Другої світової війни, протистояння між США та СРСР призвели до появи шпигунського детективу, найяскравішим та еталонним зразком якого є цикл романів Я. Флемінга про Джеймса Бонда. Ще однією поширеною літературною формулою повоєнного часу став кримінальний детектив, у якому в центрі уваги перебуває особа злочинця та його психологія, а не розслідування справи. У жанровому різновиді "поліцейський" детектив особу приватного нишпорки заміняє, відповідно, поліцейський, який разом із колегами бореться зі злочинністю. На противагу "жорсткому" детективу постає "м'який" психологічний (Ж. Сімеон, С. Жапрізо), з'являються також історичний (У. Еко, Р. ван Гюлік, Б. Акунін), політичний (А. Холл, Ч. Абдуллаєв), фантастичний (С. Лем, А. Азімов, К. Буличов), іронічний (І. Морен, І. Хмелєвська, О. Козачинський) детективи. Отже, нині читач має широкий вибір детективного читива.

В українському літературному просторі через часто несприятливі культурно-історичні обставини розвиток як масової літератури загалом, так і жанру детектива зокрема був особливим і не завжди вільним. Як зазначає О. Романенко, у першій половині ХІХ ст. гальмуючими факторами стали превалююча неграмотність населення та кріпосне право, яке унеможливило вільне пересування. Прогресивні зміни в другій половині століття (скасування кріпацтва, реформи й активна просвітницька діяльність українських лібералів) одразу поліпшили стан справ. Аналізуючи становлення української масової літератури, дослідниця звертає увагу на відмінності, порівняно із її загальноімперським розвитком. У цей час на

українських землях паралельно відбувалися два процеси: формувався масовий читач із відповідними вподобаннями, що призвело до комерціалізації літератури, і, водночас, інтелігенція впливала на цей процес формування, прагнучи до створення саме "україномовної, національно свідомої читацької спільноти, яка б була знайома з історією України, видатними постатями минулого, кращими зразками української національної літератури" [7, с. 91]. Так, бажаючи задовольнити читацький попит і, водночас, пропагувати національну тематику, А. Кащенко друкує багато авантюрно-пригодницьких оповідань і повістей, дія яких в основному відбувається в часи козаччини. Ці тексти мали величезну популярність. Отже, інтелігенція водночас і догоджала читачим смакам, і насичувала масовий продукт автентичним історичним фактажем, що посилювало просвітницьково-виховну функцію такого читива.

На межі ХІХ–ХХ ст. спостерігається взаємодія масової й елітарної літератур. Зокрема, мода на модерністичний стиль письма призводить до появи кітчу: декоративність, поетизація суму, надмірна манірність, меланхолія та замилювання смертю – усе це перетворювалося на позерство, на перший план висувалася форма, а не наповнення тексту змістовністю. Ознаки такого сецесійного кітчу Т. Гундорова виокремлює, наприклад, у творах представників "Молодої Музи" та О. Кобилянської [2, с. 150–165].

Тоді, як україномовний простір обмежувався численними заборонами, у російській літературі детективні історії були добре відомими та популярними. Так ще наприкінці ХVІІІ ст. у лубочній літературі одним із найзатребуваніших сюжетів стали оповідки про Ваньку Каїна, який під прикриттям поліцейської служби толерував злочинність. Окрім цих текстів побутувала значна кількість перекладних творів про найвідоміших сищиків зарубіжного детектива:

Із 1907 по 1909 рр. російський книжковий ринок був запруджений 150 випусками серії "Нат Пінкертон, король нишпорок", 105 випусками серії "Нік Картер, американський Шерлок Холмс", 48 випусками серії "Геній російського розшуку І. Д. Путилін", та 111 випусками серії "Генріх Рай, Залізна рука, знаменитий отаман ХІХ ст." [7, с. 167].

Також були доволі популярними кримінальні хроніки й розслідування, що друкувалися в періодичних виданнях і ставали темами для жвавого суспільного обговорення. Існував навіть жанр "записки слідчого", який сформувався за зразком французьких "Записок Відока, начальника Паризької таємної поліції".

Окрім прямих заборон із боку царської цензури жанр детектива не розроблявся в українській літературі ще й через вже згадані установки вітчизняних письменників на національно-патріотичне виховання та просвітницьку місію літератури. Кримінальна історія та її розслідування могли бути поштовхом до написання тексту, але головна увага водночас зосереджувалася на важливих соціальних чи моральних питаннях, а не на власне детективному розгортанні подій (наприклад, роман "Хіба ревуть воли, як ясла повні" Панаса Мирного, "Земля" Ольги Кобилянської). Детективна складова як елемент художньої оповіді слугувала лишень для увиразнення сюжету, збільшення загадковості чи динамічності ("Поклади золота" В. Винниченка). Так само лише елементи детективного жанру використовує Майк Йогансен у своєму романі "Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших" (1925), про який О. Романенко говорить як про містифікацію з численними кодами.

Постання власне детективу в українській літературі відбулося в 1920-х рр. Саме в цей час письменники та критики зосередилися на формуванні масових жанрів, розуміючи необхідність і затребуваність у суспільстві такого продукту. Як іронічно зазначає Я. Цимбал,

потреба розважального читива аж так назріла, що коли воно нарешті з'явилося, то все й одразу, без розмежування жанрів. Критики совісно намагалися вичленувати в потоці гостросюжетної прози фантастичну повість, кримінальну новелу чи авантурний роман, але вдавалося їм не завжди. І якщо автор сам не давав якихось підказок, доводилося шляхом нудного літературознавчого аналізу рахувати: коли у творі більше елементів детективу, то це детектив [10, с. 6].

Так, наприклад, у повісті "Лісовий звір" Д. Бузька поєдналися елементи детективної та пригодницької повісті, детективна новела "Мова мовчання" Ю. Смолича насичена глибоким психологізмом, а роман "Господарство доктора Гальванеску" має значний фантастичний компонент, у збірці оповідань "Кримінальна хроніка" та повісті "Гробовище" В. Ярошенка наявна містика тощо.

Проте з'явилися й тексти, які за всіма ознаками відповідали формулі класичного детективу. Зокрема – цикл оповідань "Проникливість лікаря Піддубного" Ю. Шовкопляса, що вперше були надруковані в "Універсальному журналі". Як згадував Ю. Смолич у своїх мемуарах:

У редакції Юрій Юрович [Шовкопляс – М.Р.] посів відділ художньої літератури, і ми з ним удвох зачали в "УЖІ" два літературні жанри – широко розповсюджені в усіх літературах світу, однак до того часу зовсім відсутні в українській літературі (на нашу думку, це шкідливо обмежувало українську літературу виключно традиціями сільської сюжетності та стилістики і тим самим заганяло українську літературу в провінціальний закуть): я почав серію науково-фантастичних романів ("Господарство доктора Гальванеску"), Шовкопляс – кримінальний роман, детектив ("Записки лікаря Піддубного") [10, с. 6].

Цикл складається з десяти оповідань ("Пробудження вночі", "Норовистий кінь", "Житлокооп №...", "Фіалковий колір", "Пожежа", "Стриб з поїзда", "Постріл на сходах", "Порт Пірей", "Фантастика під тропіками", "Одинадцятий поверх"). Головний герой – лікар Михайло Григорович Піддубний, який часто опиняється на місці злочину, а його дедуктивні здібності допомагають цей злочин розкрити. За вимогами формули класичного детективу нишпорка мусить мати індивідуальні особливості: у Піддубного такою є звичка постійно підкручувати свої ріденькі вусики, а також він весь час переймається схудненням, намагаючись позбавитися помітного живота за допомогою частих прогулянок. З'являється в лікаря й помічник – міліціонер Пересада. Проте на відміну від відомого доктора Ватсона, він не часто стає в пригоді розслідуванню й не виконує роль скриптора подій (у тексті наявний гетеродієгетичний наратор). Образ міліціонера слугує більше для увиразнення розумових здібностей Піддубного й ілюстрації інтелектуального рівня міліції. Оскільки роль Пересади-персонажа в сюжеті незначна, то він діє лише в кількох оповіданнях. Ще однією ознакою класичного детективу, якої дотримується Шовкопляс, є закритий простір: в оповіданні "Пробудження вночі" дія обмежена однією кімнатою, у "Пострілі на сходах" розслідування не виходить за межі сходової клітки, у оповіданнях "Порт Пірей" і "Фантастика під тропіками" місце дії – корабель тощо.

Незважаючи на те, що Ю. Шовкопляс як зразок використовував образ Шерлока Холмса, він його творчо переосмислює, трансформуючи притаманні всесвітньо відомому детективу риси в автентичні особливості лікаря Піддубного:

1) На відміну від Шерлока Холмса, для якого хімія була лише хобі, адже його головна робота – приватний детектив, для лікаря Піддубного вона є обов'язковою науковою складовою професії.

2) Піддубного, як і Шерлока Холмса, періодично огортає депресивна нудьга. Та якщо в останнього це пов'язано з вимушеною бездіяльністю, то лікар страждає через невпорядкованість особистого життя:

Але приблизно раз на рік Михайла Григоровича охоплювала прикра й нудна меланхолія, і він її нічим не міг угамувати. Як правило, перші ознаки цієї меланхолії з'являлися наприкінці зими [...] Тоді, перебираючи пам'яттю події життя свого, він доходив висновку, що склалось воно якось невдало й безладно: все відбувалось опріч його волі й бажання, все робилося не як він хотів, наче не він керував подіями, а вони викомарювали з ним усі непристойні штуки. Він відчував себе нікому не потрібним, зайвим, ніяк не міг примусити себе зосередитися на роботі, бо навіть улюблену лікарську працю вважав тоді за насточортіле ремесло [11, с. 415].

3) Має лікар і власні особливості обдумування ситуації. Оскільки час дії в циклі оповідань Ю. Шовкопляса ущільнений (переважно від початку до закінчення розслідування проходить всього кілька годин), то Піддубний не може грати на скрипці чи довго курити люльку. Він впадає в глибоку задумливість по-іншому – у процесі розмови чи оглядин місця злочину періодично завмирає з відчуженим виглядом, що для оточуючих виглядає дивно: "Сірий переказав Піддубному зміст сьогоднішньої розмови на ґанку. Проте лікар раптом ніби втратив інтерес до цього – дивився невідомо навіщо у вікно, і навіть звичайної уваги до слів розмовника, що її вимагає елементарна ввічливість, не було йому на обличчі" [11, с. 329]. Окрім того, часто слідчі дії Михайла Григоровича також малозрозумілі для присутніх або ж вони навіть не розцінюють як такі: "Від Сірого, що весь час не зводив очей з лікаря, не сховалось, що він на мить затримався біля тих дверей, наче помітив на них щось цікаве. По тому оглядів коридор" [11, с. 331], "Коли за півгодини з санаторію приїхали сани, лікар замислено вештався з кімнати в кімнату, наче розшукував щось загублене: заглядав у всі закутки й переворухував розкидані повсюди речі" [11, с. 307] тощо.

Для циклу "Проникливість лікаря Піддубного" властива послідовність подій, характерна класичному детективу: у кожному оповіданні простежується схема "злочин – розслідування – розкриття – покарання". Проте взоруючи на традиційні шаблони, Ю. Шовкопляс витворює власну формулу, яка наявна в усіх текстах: Піддубний опиняється на місці злочину або випадково (проходив повз), або ж у силу своїх лікарських обов'язків; розслідування, як уже зазначалося, відбувається упродовж дуже короткого часового відтинку (окремі винятки, як у оповіданні "Фіалковий колір", не порушують загального правила); оскільки час розслідування дуже малий, лікар ніколи не вдається до перевдягання з метою стеження за об'єктом, театральних дій чи інших прийомів, якими часто послуговувався його знаменитий попередник, вибудовування ж правильної версії подій відбувається в голові Піддубного й читач знайомиться з нею лише в кінці оповідання.

Існує ряд правил, що їх обов'язково мусять дотримуватися письменники-детективисти, найголовнішим є прийом "чесної гри": автор не може вводити в оману читача й має створити підказки, щоб реципієнт міг разом із персонажем провадити розслідування. Ю. Шовкопляс теж дотримується цього принципу. Так в оповіданні "Норовистий кінь" використовується хибна версія: міліціонер Пересада, вибудувавши цілком логічний ланцюжок подій, вважає вбивцею візника Данила. Оскільки

Піддубний так не думає, то одразу ж дає завуальовану пораду-вказівку: "Не забудьте й своїх міліційних обов'язків. Ну, та в цій галузі ви краще за мене знаєте, що робити. Єдине, що я вам можу порадити, – не робіть дурниць. А ви у вашому стані можете наробити їх багатенько [курсив мій – М.Р.]" [11, с. 307]. Згодом, коли міліціонер таки не послуухав лікаря й продовжив відстоювати власну версію, автор знову дає натяк:

– Там і відбулося те, що ми вже бачили... На жаль, ми пройшли туди надто пізно.

– Боюся, – так само тихо промовив лікар, – що ми ніяк не могли прийти туди рано...

Пересада пустив це зауваження повз вуха [курсив мій – М.Р.] [11, с. 308–309].

Піддубний вказує на факти, які роблять версію міліціонера неправильною, але це не переконує останнього. У той же час читач може скористатися цими та іншими підказками щоб вести власне розслідування.

Щоби створити в реципієнта ілюзію повної присутності, автор класичного детективу детально прописує реалії епохи, побутові особливості, місце, де відбуваються події. Так Ю. Шовкопляс показує атмосферу 1920-х рр.: в оповідання "Фіалковий колір" головний герой чекіст; більшість героїв (і Піддубний в тому числі) живуть у комуністичній квартирі; часто персонажі вживають термінологію, яка була на слуху в той час:

Я сказав би, – говорив *ломбух* [тут і далі курсив мій – М.Р.] Кравченко, – що наш будинок з усіма його жильцями пережили дві революції: Жовтневу й свою власну. І от що цікаво: ця, наша власна, революція мало чим відрізнялася від революції Жовтневої. Була в нас і *експропріація експропріаторів* – це коли втік звідси власник, покинувши свій будинок нам. Був і період *військового комунізму*, коли товариш Толшхо громив внутрішню *контрреволюцію* [...] І, нарешті, настав період *мирного будівництва*. Це вже тепер, коли ми остаточно приєдналися до *житлокоопу*, а нашого нового співмешканця обрали на голову правління [11, с. 318].

Тодішньому читачу було легко ввійти в текст, адже він жив в точно таких реаліях, натомість сьогоднішньому вже потрібна певна історична обізнаність.

Зважаючи на час написання, у циклі Ю. Шовкопляса є й ідеологічні маркери доби. Наприклад, вирішальним фактором для повернення з "хибного" шляху Маслія (оповідання "Порт Пірей") стало усвідомлення свого радянського громадянства. В оповіданнях "Порт Пірей" та "Фантастика під тропіками" прописується теза про першу в світі робітничо-селянську Країну Рад, а її справедливий устрій протиставляється буржуазному світу, в якому все ще можливе рабство та експлуатація. Так у масовій свідомості формувалося уявлення про пролетарський "рай", який постійно не давав спокою іноземним визискувачам та експлуататорам, адже ідеологема ворога була однією із провідних у комуністичній риторичі впродовж усього існування СРСР. Та справедливості ради, оповідання циклу "Проникливість лікаря Піддубного" не перенавантажені пропагандою, а тому вони можуть бути цікавими й для сучасного читача.

Висновки. Отже, можна констатувати постановня українського детективного жанру саме у 1920-х рр. Ю. Шовкопляс як представник тогочасної письменницької генерації, взоруючи на найкращі світові зразки, запроваджує формулу класичного детективу в українській літературі. Творчо переосмислюючи вже відомий образ, він створює власного нишпорку, наділяючи його автентичними рисами. Водночас письменник вносить корективи у вже наявну формулу, виробляючи вітчизняний аналог детективного оповідання (розробляє власну незмінну схему подій, яка наявна в кожному із творів циклу). На жаль, через примусове згортання вільного розвитку

літературного процесу, а також соцреалістичне прославлення "пролетарського раю", у якому не стало місця злочинцям, нишпоркам та іншим "буржуазним вигадкам", розвиток детективного жанру в українській літературі був перерваний. Проте літературна діяльність Ю. Шовкопляса заклала підґрунтя для його подальшого розвитку вже після відновлення незалежності України.

Список використаних джерел

1. Гуляк Т. Концепція детективного жанру в українській і російській літературі ХХ століття / Т. Гуляк // *Наук. вісн. Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Філологічні науки. Серія: Літературознавство.* – 2013. – № 27 (277). – С. 35–39.
2. Гундорова Т. Кітч і література. *Травестії* / Т. Гундорова. – К.: Факт, 2008.
3. Кавелти Дж. Изучение литературных формул / Дж. Кавелти // *Новое литературное обозрение.* – 1996. – № 22. – *Электронный ресурс.* – Режим доступа: <https://www.metodolog.ru/00438/00438.html>
4. Кицак Л. Український детектив: витоки, інтерпретація, жанр / Л. Кицак. – Житомир: Видавець О. О. Євєнюк, 2017.
5. Козачек О. Детективний жанр: порівняльний аспект (на матеріалі британської, американської, української та російської культурних традицій) / О. Козачек // *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія: Філологія.* – 2017. – № 29. – Т. 2. – С. 103–106.
6. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – Т. 1. – С. 271.
7. Романенко О. Семіосфера української масової літератури: Текст. Читач. Епоха / О. Романенко. – К.: Приватний видавець Якубець А.В., 2014.
8. Старовойт Л. Жанрові модифікації детективу у творчості Ірен Роздобудько / Л. Старовойт // *Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту імені В. О. Сухомилинського. Серія "Філологічні науки".* – 2011. – Вип. 4.11 (90). – С. 98–102.
9. Філоненко С. Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр / С. Філоненко. – Д.: ЛАНДОН–XXI, 2011.
10. Цимбал Я. Народження українського Холмса / Постріл на сходах. Антологія детективної прози 20–30-х років ХХ ст. / Я. Цимбал. – К.: Темпора, 2016. – С. 5–9.
11. Шовкопляс Ю. Проникливість лікаря Піддубного / Постріл на сходах. Антологія детективної прози 20–30-х років ХХ ст. / Ю. Шовкопляс. – К.: Темпора, 2016.
12. Швець А. Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка / А. Швець. – Л.: НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка, 2003.

References

1. Huliak, T. (2013). Kontseptsiia detektyvnoho zhanru v ukrainiiskii i rosiiskii literaturii KhKh stolittia [The concept of the detective genre in Ukrainian and Russian literature of the twentieth century]. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filoholichni nauky. Serii: Literaturoznavstvo*, 27 (277), p. 35–39. (In Ukr).
2. Hundorova, T. (2008). *Kitch i literatura. Travestii* [Kitsch and literature. Travesties]. Kyiv: Fakt. (In Ukr).
3. Kawelti, Dz. (1996). Izuchenie literaturnykh formul [The study of literary formulas]. *Novoe literaturnoe obozrenie*, 22. <https://www.metodolog.ru/00438/00438.html> (In Russ).
4. Kytsak, L. (2017). Ukrainyskiy detektyv: vytoky, interpretatsiia, zhanr [Ukrainian detective: origins, interpretation, genre]. Zhytomyr: Yvdevets O. O. Yeveniuk. (In Ukr).
5. Kozachek, O. (2017). Detektyvnyi zhanr: porivnialnyi aspekt (na materialii brytanskoi, amerykanskoï, ukrainyskoi ta rosiiskoi kulturnykh tradytsii) [Detective genre: comparative aspect (based on British, American, Ukrainian and Russian cultural traditions)]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filoholiiia*, 29, T.2, pp. 103–106. (In Ukr).
6. Kovaliv, Yu. (2007). *Literaturoznavcha entsyklopediia* (Vols. 1–2). Kyiv: VTs "Akademiiia". (In Ukr).
7. Romanenko, O. (2014). *Semiosfera ukrainyskoi masovoi literatury: Tekst. Chytach. Epokha* [Semiosphere of Ukrainian mass literature: Text. Reader. Epoch]. Kyiv: Pryvatnyi vydavets Yakubets A.V. (In Ukr).
8. Starovoi, L. (2011). Zhanrovi modyfikatsii detektyvu u tvorchosti Iren Rozdobudko [Genre modifications of the detective in the art of Irene Rozdobudko]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomylinskoho. Serii "Filoholichni nauky"*, 4.11 (90), p. 98–102. (In Ukr).
9. Filonenko, S. (2011). *Masova literatura v Ukraini: dyskurs / hender / zhanr* [Mass literature in Ukraine: discourse / gender / genre]. Donetsk: LANDON–KhKhI. (In Ukr).
10. Tsybmal, Ya. (2016). Narodzhennia ukrainyskoho Kholmisa [Birth of the Ukrainian Holmes]. In: *Postril na skhodakh. Antolohiia detektyvnoi prozy 20-30-kyh rokiv XX st.* (pp. 5–9). Kyiv: Tempora. (In Ukr).
11. Shovkopljas, Yu. (2016). Pronyklyvist likaria Pidubnoho [The acumen of dr. Piddubny]. In: *Postril na skhodakh. Antolohiia detektyvnoi prozy 20-30-kyh rokiv XX st.* (pp. 279–526). Kyiv: Tempora. (In Ukr).
12. Shvets, A. (2003). Zlochyn i katarsys: Kryminalnyi syuzhet i problemy khudozhnoho psykholohizmu v prozi Ivana Franka [Crime and Catharsis: Criminal Plot and Problems of Artistic Psychology in Ivan Franko's Prose]. Lviv: NAN Ukrainy. Lvivske viddilennia Instytutu literatury im. T.H.Shevchenka 2003. (In Ukr).

Надійшла до редакції 21.04.22

Maryna Riabchenko, PhD in Philology, Assistant Professor
ORCID: 0000-0001-9349-9784
e-mail: marynariabchenko@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**CLASSIC DETECTIVE IN UKRAINIAN LITERATURE
(BASED ON THE CYCLE "THE ACUMEN OF DR. PIDDUBNY" BY YURI SHOVKOPLIAS)**

Mass literature is an integral and important part of the literary process. This literary segment has long been unable to fully develop due to complex historical and social circumstances in the Ukrainian space. The revival and active existence of genres of Ukrainian mass literature at the present stage contribute to the actualization of numerous literary studies. Detective is considered as one of the most popular genres of mass literature in this investigation. The purpose of the article is to trace the peculiarities of the formation of a classic detective in Ukrainian mass literature, to investigate its compliance with the generally accepted formula and to analyse the authentic features. The object of research is a series of stories "The acumen of dr. Piddubny" by Yuri Shovkopliias. Research methods: philological, principles of receptive aesthetics, comparative analysis. The theoretical basis of the study are works of J. Cawelti (theory of formula literature), O. Romanenko, J. Tsybal, T. Gulyak and others.

The article traces the evolution of the detective genre in foreign and Ukrainian literature. It was found that the emergence of the detective in the Ukrainian literature took place in the 1920s, and the founder of the formula of the classic detective can be considered Yuri Shovkopliias. A comparative analysis of the stories "The acumen of dr. Piddubny" showed that the writer, creatively rethinking the famous image of Sherlock Holmes, creates a Ukrainian detective, endowing it with authentic features. Such features are: dr. Piddubny has his quirks; although he uses the obligatory deductive method, he has his own scheme of investigating the crime; the image of the Ukrainian detective corresponds to the realities of the twenties of the twentieth century, etc. Yuri Shovkopliias also complements the already existing formula of the classic detective. He develops his own immutable scheme of events, which is present in each of the works of the cycle. He asserts the domestic analogue of the detective story in this way.

Keywords: mass literature, detective, formula literature, classical detective, genre.

УДК 398.94(477):[316.77:355.48(470+571:477)]"2022"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.13>

Наталія Салтовська, канд. філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-6686-8633
e-mail: n.saltovska@knu.ua

Дарина Салтовська, магістр
ORCID: 0000-0002-5683-0906
e-mail: dashasaltovska@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ГАСЛА СПРОТИВУ ПЕРІОДУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ АГРЕСІЇ 2022 РОКУ

Присвячено аналізу гасел, зафіксованих у інтернет-комунікаціях, медіа-просторі під час здійснення повномасштабної агресії РФ проти України, які автори віднесли до фольклоризованих текстів спротиву. Увагу зосереджено на обґрунтуванні вибору теми дослідження, умовах фіксації матеріалу. Зауважено, що фольклорист обмежений у можливості спілкування з респондентами під час активної фази бойових дій. Тому фольклорний матеріал фіксується з різних доступних джерел. За наявності, описується історія його виникнення, простежується шлях фольклоризації та побутування в нинішньому комунікативному просторі. Наголошується, що зафіксовані фольклоризовані малі комунікативні форми – гасла – відіграють важливу консолідуючу роль народу в тилу, об'єднавчу – народу й армії як єдиної сили в боротьбі з ворогом, інформаційну – потверджуючи незламність українського духу і прагнення свободи, демократичних цінностей для громадської думки цивілізованого демократичного світу та політичного істеблішменту. Здійснено спробу тематичної класифікації досліджуваних зразків, що дало змогу простежити смислове та емоційно-психологічне навантаження цих фольклоризованих текстів. Усі тексти авторами скласифіковано в такі групи: гасла-славні (привітання), гасла-привітання, гасла-жарти, гасла-подяки, гасла-констатації, гасла-присяги, гасла-накази, гасла-погрози, гасла-твердження, гасла-прохання, гасла-інвективи. Визначено, що топ-гаслами повномасштабної агресії стали гасло-привітання "Доброго вечора, ми з України!" та гасло-інвектива "Русській воєнний корабль, іді...!". Потверджено, що традиція послугоування гасловою формою комунікації в період визвольних змагань, активних фаз загострення політичного протистояння, військової агресії "братнього народу", залишається незмінною. Традиційні українські гасла-славні "Слава Україні! – Героям слава!", "Слава нації! – Смерть ворогам!" несуть основне смислове навантаження незламності та свободолюбства українського народу, використовуються як щоденне привітання як серед військових, так і серед цивільних національно свідомих громадян. У майбутньому зафіксований матеріал може стати об'єктом подальших наукових візій фольклору спротиву періоду повномасштабної агресії 2022 р.

Ключові слова: гасло, фольклор спротиву, повномасштабна агресія, фольклоризація.

Вступ. Під час кожного етапу визвольних змагань Україна вибухає новою хвилею піднесення національного духу, патріотичного всезагального єднання. Такі настрої зазвичай збуджують яву, підносять настрої і породжують нові творчі рефлексії. Кожне протистояння проходило під певним гаслом, основою якого є причина цього протистояння. Народні паремії – живий і дієвий вид народної творчості. Дякуючи своїй лаконічності та високій конденсованості думки, ці жанри швидко набувають популярності, поширення, вкарбовуються в пам'ять. А відтак – набувають популярності і швидкого поширення. Протистояння 2022 р. не стало винятком. Із перших днів вторгнення набувають ваги новотвори та актуалізуються традиційні форми. Однією з перших творчих рефлексій народу стають гасла. У більшості випадків це – авторські тексти, які через стрімкий перебіг подій і можливість швидкого поширення за допомогою інтернет-мережі та мас-медіа зазнають фольклоризації. За якийсь час гасло набуває популярності, шириться мережею в різних варіантах, втрачає свого автора, стає традиційним у використанні, тобто набуває всіх ознак фольклорного жанру. Нами було зафіксовано понад 30 гасел, які активно побутують у інтернет-комунікаціях і мас-медіа.

Методологія дослідження. Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості побутування гасел спротиву та здійснити спробу їхньої класифікації.

Джерельною базою стали 30 найпоширеніших гасел інтернет-комунікацій і мас-медіа. До фіксації гаслових форм із мережі ми вдалися за кількох міркувань: швидкоплинність подій повномасштабної агресії може призвести до того, що частина текстового матеріалу втратиться через за давності події, на яку він зреагував і через неможливість проведення польових досліджень у зв'язку з активними бойовими діями. Аналізуючи фольклор Майдану Я. Закальська, зауважує, що

залучення дослідників в епіцентр подій є вкрай цінним, адже записування фольклорних текстів по гарячих слідах є неоціненним матеріалом для майбутніх досліджень. Важливість фіксації текстів, що є результатом стихійно-свідомої реакції як окремих індивідів, так і певної спільноти, коли ще не працюють жодні регулятори, а є лише емоція спротиву в усіх проявах її багатогранності: від незгоди через обурення до протесту й непокори. Тобто, фольклорист у такому разі виступає в декількох постах: як учасник протестного руху, як науковець-дослідник і, водночас, суб'єкт фольклоротворення. На основі таких текстів твориться колективна національна пам'ять [3, с. 6–7].

Тому, фольклорний матеріал нинішніх подій потребує нагальної фіксації.

Фольклор спротиву, політичний фольклор привернув увагу українських учених порівняно пізно. Причиною цьому став "тривалий період існування українського етносу поза межами власної національної держави або й узагалі в умовах її відсутності викликав проблему його ідентифікації" [5, с. 69]. Протестні рухи ХХ – початку ХХІ ст. накопили достатній емпіричний матеріал, який щораз відкриває для фольклориста нове предметне поле досліджень. Наше дослідження базується на аналізі фольклоризованих гасел періоду повномасштабної агресії 2022 р.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять напрацювання українських дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (Я. Гарасима, І. Гунчика, Я. Закальської, Р. Кирчіва, О. Кузьменко, Н. Лисюк, Р. Лихогрива, О. Чебанюк).

Результати дослідження. Фразою-символом боротьби українського народу проти російської агресії в активній фазі (лютий-травень 2022 р.) стає гасло-інвектива – "Русській воєнний корабль, іді...!" українського прикордонника Романа Грибова. Гасло – відповідь українських солдатів з острова Зміїний, яку отримав російський окупаційний корабель на пропозицію здатися під час повномасштабного російського вторгнення в Україну 2022 р.

© Салтовська Наталія, Салтовська Дарина, 2022

Гасло стає символом боротьби українського народу проти повномасштабної російської агресії. Український прикордонник Роман Грибов, сам того не підозрюючи, створює гасло, яке набуває все більше і більше різних конотацій. Фразу застосовують як останній аргумент у реакції на будь-які неправомірні дії, безчинства тощо. Сучасний інфопростір дозволяє будь-яку рефлексію суспільства на ті чи інші події зробити неймовірно популярною у найкоротші терміни. Вищезгадане гасло-інвектива було виголошене 24 лютого 2022 р., у день вторгнення, і стало гаслом спротиву, непереможності духу, гаслом єднання народу проти спільного ворога.

Українська етнокультурна традиція, звичайно, має і свою інвективну лексику, але часто послуговується й мовою агресора. Для українців не є властивим застосовувати її у публічному просторі, а тим паче, як гасло, яке "волею долі" стало основним комунікативним меседжем спілкування з ворогом. Цей вербальний або невербальний (непристойні жести, пози) замітник фізичної агресії своєрідний емоційний розряд, до якого люди вдаються під час сильного психологічного напруження [2, с. 23]. Саме такий стан був у наших прикордонників, які, одними з перших, зустріли ворога на своїй землі. Гасло дуже стрімко набувало популярності, але, водночас, і викликало дискусію – чи доцільно його вживати в офіційному інфопросторі, чи не порушує воно норми українського мовленнєвого етикету, чи не є проявом антикультури спілкування загалом? Дискусія тривала недовго, адже, як українці швидко переконалися, для мовленнєвого етикету та культури спілкування армії агресора це – звичайнісінька норма! А для українців це гасло-інвектива стало напрямом руху не лише військового корабля, а й армії та всієї країни агресора.

Популярність гасла за кілька днів зросла так, що з'явилися його графічні зображення на бордах (м. Чернігів, м. Київ і магістральні шляхи навколо нього; на одязі ведучих Єдиного телемарафону 2022). Згодом з'явилася поштова марка "Русській воєнний корабль, іді...!", випущена Укрпоштою у двох номіналах – для оплати поштових відправлень і колекційна, яка вже стала філателістичною колекційною рідкістю.

Гасло-привітання *"Доброго вечора, ми з України!"*, яким щовечора вітався В. Кім (голова Миколаївської обласної військово-цивільної адміністрації), виходячи в ефір і звітуючи про ще один завершений день війни. Це гасло має досить "потужну" історію. У жовтні 2021 р. український електронний дует ProBass&Hardi випустив музичну композицію, яка побудована на фразі "Доброго вечора, ми з України!" Цей трек набув неабиякої популярності в мас-медіа. Солісти гурту запозичили це гасло-привітання у фронтмена українського етногурту "Даха Браха" Марка Галаневича, який цим вітанням розпочинає концерти гурту вже не один рік.

Гасло-вітання *"Доброго вечора, ми з України!"*, перша частина якого – традиційна форма вітання українців, яку можна розглядати і як складову мовленнєвого етикету, і як жанровий різновид паремій, але в поєднанні з підрядною частиною місця, воно набуло конкретизації та увиразнення. Виголошення цього гасла під час загрози бойових дій, у час високого емоційного напруження і страху, зробило його досить популярною комунікаційною формою. Воно стало вітанням військових, волонтерів, цивільного населення під час широкомасштабного вторгнення. Гасло-вітання набуло різних варіантів, залежно від того, про що сповіщають. З'явилися, наприклад, такі варіанти: *"Доброго ранку, ми з України!"*, *"Доброго вечора, ми з Києва, Житомира ...!"*

(додається назва того населеного пункту звідки прибули ті, що вітаються). Гасло тиражується не лише в засобах комунікації, друкується на одязі, а й стає брендованим у світі. Популярність цих гасел стає поштовхом для творчості. В умовах активних бойових дій на значній території єдиним засобом комунікації стають інтернет-мережі. Мережеві ресурси дозволяють швидко поширювати інформацію, робити її впізнаваною. Важливу роль у процесі консолідації України зі світом відіграли саме гасла, які в короткій, лаконічній формі емко донесли світові ставлення українців до агресора, агресії і, тим самим, створили певний образ *"Незламної країни"*. Різними волонтерськими групами інтернет-простору було створено ресурси з хештегами основних гасел цієї фази війни.

Україна вийшла у світ з потужними категоріями #bebrave, сміливість це / бути сміливим, #standwithukraine, встояти / вистояти. Україна стала центром уваги не лише як жертва, а й потужний взірць сміливості, стійкості, протистояння в нерівній боротьбі. За допомогою вдалого використання в гаслах певних понять, Україна стала з ними асоціюватися. Поняття "СМІЛИВІСТЬ" асоціюється нині з Україною. Брендунання цього поняття – це позиція України. Ворог повинен зрозуміти, що Україна смілива, незламна і вільна. *"СМІЛИВІСТЬ – бути Україною"*, *"Сміливість – наш національний ресурс"*, *"Сміливість не купити. Не забрати. Вона від батька й матері"*, *"Коли почалася війна, світ давав нам три дні. Ми ж дали світу зрозуміти, що таке українська сміливість"*, *"Українці стали найсміливішою нацією світу. Нас цитують, рівняються, надихаються, аплодують стоячи. Не тільки політики та уряди, а й звичайні люди цих країн"*, *"Тепер усе людство знає, що сміливість – це бути Україною"*.

Тепер усе людство знає, спостерігає, допомагає, рівняється на українців у їхній боротьбі за свободу. Отже, "перемоги не бувають випадковими, а лише гарно підготовленими" [6]. Україна дбайливо плекає свою перемогу і впевнено до неї йде як у збройному протистоянні, так і уснословесному.

Гасла-славні (привітання) – "Слава Україні! – Героям слава!", "Слава нації! – Смерть ворогам!" – традиційно залишаються одними із найуживаніших. Хоча друга частина гасла "Смерть ворогам!" звучить як погроза. Ці гасла відносимо до традиційних, які актуалізувалися під час "межової" ситуації. Гасла-славні (привітання) складаються з двох частин – вітання-славня, що потребує відповіді. Відповідь знає лише "свій". Гасла є маркером "свій" – "чужий". Ці гасла своєрідні ідентифікатори посвяченості учасників комунікативного процесу в сакральні знання. Очевидно, що підсвідомо творці цих гасел і передбачали таку ідентифікацію, тому, з-поміж інших, ці мають свою традицію побутування й історію фольклоризації. Варто зауважити, що у 2020 р. парламент України затвердив гасло "Слава Україні! – Героям слава!" офіційним привітанням у ЗСУ та Національній поліції.

Історія славня *"Слава Україні! – Героям слава!"* бере свій початок з української революції 1917 р., під час якої воно часто звучало на мітингах. Українці понесли його по світу, воно звучало і на робітничих протестах у Детройті та Іркутську. У липні 1917 р. гасло звучало і з першого корабля Чорноморського флоту з жовто-блакитним прапором. У 1920-х рр. чорні козаки УНР віталися *"Слава Україні! – Козакам Слава!"*. Холодноярівці використовували форму *"Слава Україні! – Україні Слава!"*. Це гасло викликає особливий пієтет у поборників української державності та українськості загалом. На знак пошани й пам'яті полеглим за незалежність України в різні періоди визвольних змагань у Холодному Яру у 2017 р. гаслові-

славню поставили пам'ятник. Вітання "Слава Україні!" було офіційно затверджено в Армії УНР.

Сучасне "Слава Україні! – Героям Слава!" з'явилося в "Легії українських націоналістів" у кінці 20-х рр. ХХ ст. У 30-х рр. його вподобало бандерівське крило ОУН. Гасло стало досить резонансне. 1941 р. ОУНівці затвердили його офіційним гаслом. Але радянська влада жорстоко придушила повстанський рух і заборонила використовувати гасло [7].

Нового звучання гасло набуло в 90-х рр. ХХ ст. на протестних мітингах за незалежність України. Спочатку на Заході України, а згодом у Києві під час Революції на граніті. Тоді гасло "Слава Україні! – Героям Слава!" доповнили гаслом-погрозою "Слава нації! – Смерть ворогам!" і гаслом-присягою "Україна понад усе!". Згодом гасло активізувалося під час Помаранчевої революції 2004 р. і під час Революції гідності 2013–2014 рр. Під час революції 90-х рр. ХХ ст. гасло набуває конотації – свідомі українці проти продажної влади. А з початком агресії РФ на землях України, повернулося першочергове значення гасла – українці проти російської (імперської, радянської) окупації.

Гасла-жарти – "Слава нації! – кінець російській федерації!", "Україна – молодець! Росії – кінець!" – з'явилися як варіації традиційного "Слава нації! – Смерть ворогам!" із конкретизацією ворога та виголошення йому вироків. Ритмізація висловів надала їм дещо грайливої форми, яка свідчить про легкість здолання ворога, про його неминучий кінець. Така форма гасла спрямована на деморалізацію й демотивацію ворога.

Шевченкове гасло-заклик "Борітеся – поборете! Вам Бог помагає!" активізувалося під час Революції гідності, стало її лейтмотивом після того, як С. Нігоян (українець вірменського походження, учасник революції, Герой України) зачитав на Майдані вірш Т. Шевченка "Кавказ". Гасло набуло популярності, стало часто використовуватися в рекламній продукції без зазначення авторства. У період повномасштабної агресії гасло-заклик знову активізувалося, візуалізувалося (з'явилися рекламні щити із цим гаслом на основних магістральних шляхах України). Тому можемо його віднести до традиційних гасел спротиву.

Гасла-подяки – "Дякую Богові і ЗСУ!", "З вірою в Бога і ЗСУ!" – стали знаковими в сучасний період протистояння. Ці гаслі виконують консолідуючу функцію – об'єднання армії та народу в боротьбі з агресором – і належать до гасел-новотворів сьогодення.

Ряд гасел-констатацій – "Моя хата всюди!", "Ми на своїй землі – ми боронимо свою землю" поширювалися у Телемарафоні "Єдині новини" і виконували консолідуючу функцію. Після звільнення окупованих міст з'явилися відеоролики про міста до й після обстрілів із гаслами-твердженнями "Київ – це дім", "Чернігів – це дім" тощо.

Відеоролики відзняті ЗСУ з демонстрацією роботи різних родів військ із супроводом гасел-присяг – "Переборемо, здолаємо, перетворимо, збудуємо", "Вистоймо, перемаємо, помстимося", "Переборемо, здолаємо, перетворимо, збудуємо!" – несуть кілька семантичних навантажень. Для бійців ЗСУ – підняти бойовий дух, нагадати про історію їхньої звитяги, сили й непереможності. Для цивільного населення – усталення думки про непереможність українського війська та впевненість у власних силах для відбудови держави.

Гасла-присяги "Ми не здамося!", "Стоїмо до кінця!" – головна відповідь суспільства та воїнства на агресію РФ. Гасла-присяги надають впевненості і сили тим, хто приймає і стає демомотиватором і дезорганізатором для тих,

хто виявляє агресію. Поряд із новотворами, активно послуговувалися і традиційним гаслом-присягою "Пам'ятаємо – перемаємо!", яке офіційно використовували в Україні в День пам'яті і примирення та в День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, яке цьогоріч було доповнено гаслом-присягою "Перемогли нацизм – перемаємо і рашизм!".

Гасло-наказ, породжене російською військовою агресією "Подякуй вчителю, що можеш це прочитати. Подякуй ветерану, що читаєш це українською", вказує на те, що "Мова – має значення!". Вона є основним маркером "свого" своєї землі, своєї історії та культури. І саме це – "своє" в умовах повномасштабної агресії доводиться боронити. Гасло-твердження "Мова – зброя!" з'явилося як відповідь на твердження, що "мова не має значення". Для багатьох носіїв російської мови стало очевидним, що мова має значення. Ключовим завданням агресора було звільнення російськомовних громадян від України. Це гасло теж можемо віднести до традиційних, але саме під час повномасштабного вторгнення воно набуло потужного смислового навантаження.

Гасло-прохання "Покладіть у кишеню насіння" набуло популярності в мережі й активно використовувалося і як супровід різного роду мемів. Історія цього вислову така: окупанти, зайнявши місто Генічеськ Херсонської області, почали встановлювати свої порядки. На зауваження окупанта, місцева жителька демонструє свою свободу пересування містом, а окупанту радить покласти насіння в кишеню, щоб після його смерті на нашій землі хоч соняшники проросли. Гасло-прохання вдало використали художники та художники-карикатуристи у своїх творах.

Фраза-погроза "Це – Конотоп. Тут кожна друга жінчина – відьма!" відразу спрацювала в колективному підсвідомому українців щодо традицій "Конотопських відьом" за Г. Квіткою-Основ'яненком і породила іншу хвилю творчої рефлексії – художній плакат, де конотопські відьми постають грізною силою для чоловіків-окупантів. І фраза-погроза "Це – Конотоп. Тут – Конотопські відьми" за смисловим навантаженням стає наближеною до прокльону. Правічне використання українцями слова як щита або зброї запрацювало з неймовірною силою. Усю лють і ненависть до ворога українці вкладають у свої висловлювання. Відеоролик, із якого це гасло-погроза набуло поширення та фольклоризації, став дуже популярним і швидко поширився в мережі, навіть, був використаний в американському гумористичному шоу.

Серед малих фольклорних форм траплялися не лише гасла. Наприклад, каламбур "лютий березень" активно використовувався в мережі. Він асоціювався і з місяцем початку війни, і з лютістю й ненавистю українців до ворога. Багатозначність лексичного складу української мови сприяла мовленнєвому утворенню, яке набувало нових змістових навантажень із кожним наступним місяцем продовження війни: "лютий квітень", "лютий травень", певно, що цей каламбур припинить варіювання з назвою місяця в якому Україна перемає в цій війні.

Записуючи й досліджуючи малі фольклорні форми Революції гідності, І. Гунчик і Ю. Горблянський дійшли висновку, що

фольклорні матеріали (плакатні афористизовані мініатюри) є результатом активної соціокультурної діяльності українських громадян нового часу, ... вони є не тільки оригінальними за походженням та цінними з художнього боку зразками творчості народного духу в екстремальних для нації умовах, а й своєрідними документами та свідченнями тих доленосних для України подій кінця 2013 – початку

2014 рр., які бурхливо увійшли в нашу історію під назвою "Революція гідності" [1, с. 133].

Погоджуючись і з думкою дослідників можемо зробити висновок, що зафіксовані нами сучасні гасла спротиву періоду повномасштабного вторгнення РФ в Україну 2022 р. також стануть документами хронології подій. Адже фольклор спротиву характеризується такими ознаками: швидка з'ява, активне використання у вирі подій, згасання активності побутування після закінчення (революції, війни, тощо), збереження в пам'яті як маркера політичного чи історичного протистояння.

Висновки. Варто зазначити, що всі гасла нами класифіковано за функціональним призначенням, з-поміж більш ніж 30 зразків найбільше гасел-славнів і гасел-вітань, гасел-присяг, очевидно, що це закономірно для активного періоду бойових дій. Інші тексти можемо визначити як: гасло-погроза, гасло-прохання, гасло-жарт, гасло-твердження, гасло-наказ. Активне послугування фольклоризованими гасловими формами в період повномасштабної агресії 2022 р. підтверджує думку Л. Лисюк про те, що

український фольклор в усьому жанровому та тематичному різноманітті виконує функцію політичного щита, духовної зброї, націєтвірної стрижня. Так, в умовах політики русифікації україномовний фольклорний текст будь-якої тематики чи жанру вже є текстом спротиву, декларацією предковичних цінностей автохтонного народу, засобом української самоідентифікації наратора [4, с. 13].

А в умовах активних воєнних дій він виконує функцію найстрашнішої зброї – деморалізації, дестабілізації ворога.

Список використаних джерел

1. Гунчик І. Фольклорні паремії та афоризми Київського Євромайдану / І. Гунчик, Ю. Горблянський // Міфологія і фольклор. – Л., 2015. – № 3–4. – С. 133–144.
2. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи: Психолінгвістическая интеграция речевого воздействия / В. И. Жельвис. – Ярославль : ЯГПИ, 1990.

3. Закальська Я. Український фольклор спротиву: традиція і модифікація, трансмісійні механізми : автореф. к-та наук із фольклористики / Я. Закальська.. – К. : КНУТШ, 2021.

4. Лисюк Н. Постфольклор в Україні / Н. Лисюк. – К. : Агентство "Україна", 2012.

5. Лихограй Р. Фольклор спротиву в культурній традиції українців / Р. Лихограй // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – К. : ВПЦ "Київський університет". – 2017. – № 1(27). – С. 69–71.

6. Почепцов Г. Телесериали позволяют вводить новые модели поведения, напрямую общаясь с массовым сознанием. Теленовости и телесериалы отражают и программируют действительность / Г. Почепцов // MediaSapiens. (detector.media)

7. Що я маю на увазі, коли говорю "Слава Україні!". – Електронний ресурс. – Режим доступу: discover.ua/inspiration/slava-ukrayini-istoriya-i-znachennya-naypopulyarnishoho-hasla-suchasnykh-ukrayintsiv

References

1. Gunchyk, I., Gorblyanskyj, Yu. (2015). Folklori paremiyi ta aforyzmy Kyuyivskogo Yevromajdanu. [Folkloric rhymes and aphorisms of the Kyiv Euromaidan]. *Mifologiya i folklor*, № 3-4, pp.133-144. (In Ukr).
2. Zhel'vys, V.Y. (1990). Emotivnyj aspekt rechi: (Psyholingvysticheseskaya yntegracya rechevogo vozdejstviya). [The emotional aspect of speech: Psycholinguistic integration of speech influence]. Yaroslavl: YaGPI. (In Russ.).
3. Zakalska, Ya. (2021). Ukrainyjskyj folklor sprotyvu: tradyciya i modyfikacya, transmissijni mexanizmy. [Ukrainian folklore of resistance: tradition and modification, transmission mechanisms]. Avto-ref. k-ta nauk iz folklorystyky` 10.01.07 / KNUSSH, Kyiv. (In Ukr).
4. Lysyuk, N. (2012). Postfolklor v Ukraini. [Post-folklore in Ukraine]. Kyiv: Ahenstvo "Ukraina". (In Ukr).
5. Lyhograj, R. (2017). Folklor sprotyvu v kulturnij tradyciji ukrajiniv. [Folklore of resistance in the cultural tradition of Ukrainians]. *Literaturoznavstvo. Movoznavstvo. Folklorystyka*, 1(27), pp.69-71. (In Ukr).
6. Pochepcov, G. Teleseryaly pozvoliyayut vvodyt novye modely povedenyia, napryamuyu obshchayas s massovym soznanyem. Telenovosti y teleseryaly otrazhayut y programmyruyut dejstvityel'nost. [Television series allow introducing new models of behavior, communicating directly with mass consciousness. TV news and TV series reflect and program reality]. MediaSapiens. (detector.media). (In Russ.).
7. Shho ya mayu na uvazi, koly govoryu "Slava Ukraini!". [What do I mean when I say "Glory to Ukraine!"]. discover.ua/inspiration/slava-ukrayini-istoriya-i-znachennya-naypopulyarnishoho-hasla-suchasnykh-ukrayintsiv (In Ukr).

Надійшла до редколегії 03.05.22

Nataliia Saltovska, PhD in Philology, Associate Professor
ORCID: 0000-0002-6686-8633
e-mail: n.saltovska@knu.ua

Daryna Saltovska, Master
ORCID: 0000-0002-5683-0906
e-mail: dashasaltovska@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

NATIONAL POLITICAL SLOGANS AGAINST THE PERIOD OF FULL-SCALE AGGRESSION IN 2022

Investigated here are slogans, recorded in Internet communication and media space during the full-scale war of the Russian Federation against Ukraine, which the authors attribute to the folklorized texts of the folklore of the resistance. Attention is paid to justification of the choice of the research topic, the conditions of material fixation. It is also noted that the folklorist is limited in the ability to communicate with respondents during the active phase of the war. Therefore, the folklore material is recorded from various available sources. If available, its history of origin is described, the way of folklorization and existence in today's communicative space is drawn. It is emphasized that the recorded folklorized small communicative forms – slogans – play an important consolidating role of the people in the rear, unifying – uniting the people and the army as a single force in the fight against the enemy, informative – confirming the indomitable Ukrainian spirit and desire for freedom, democratic values for understanding civilized world and political establishment.

An attempt to classify the studied samples thematically was made. It allowed the authors to trace the semantic and emotional-psychological load of these folklorized texts. All texts are classified by the authors into the following groups: slogans-glories (greetings), slogans-greetings, slogans-jokes, slogans-thanks-giving, slogans-statements, slogans-oaths, slogans-orders, slogans-threats, slogans-statements, slogans-requests and slogan-invective.

It is also determined that the top slogans of the full-scale war are the slogan-greeting «Good evening, we are from Ukraine!» and the slogan- invective "Russian warship, go...!"

It is confirmed that the tradition of using the slogan form of communication during the liberation struggle, active phases of aggravation of political confrontation, military aggression of the "brotherly people" remains unchanged. Traditional Ukrainian slogan-glories "Glory to Ukraine! – Glory to the heroes!", "Glory to the nation! – Death to the enemies!" carry the main semantic load of steadfastness and love of freedom of the Ukrainian people. They are used as a daily greeting among both military and civilian nationally conscious citizens. In the future the recorded material may be the subject of further scientific visions of the folklore of the resistance during the full-scale war of 2022.

Keywords: slogans, folklore resistance, full-scale war, folklorization.

СТИЛІСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЇ В МУЛЬТИМЕДІЙНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: ПОШУК НОВОГО

Розширено поняття фразеології відповідно до певної переорієнтації лінгвістики на функціональну. Акцент зроблено на неолінгвістичних ідеях, домінуючих у ХХІ ст. Проаналізовано стилістичний потенціал фразеології – традиційної, семантично модифікованої та нової – в інноваційних медіа та мультимедійній комунікації з увагою на трансінформаційні процеси, що відбуваються в модерному світі. Матеріалом дослідження слугували різноформатні медіажанри – від екранних ЗМІ та соціальних мереж до жанрів віртуальної комунікації. Відтак у статті використані ілюстрації фразеології із сайтів tsn.ua; zn.ua; upiaa.ua, їхніх телеаналогів та інтернет-клонів (у месенджерах, соціальних медіа, сітілайтах). Методологія дослідження включає нові медіастилістичні методи, зокрема метод медіаскрінінгу та медіамоніторингу, що допомогли об'єктивувати представлені результати. Доведено, що на появу фразеології нових медіа впливають екстралінгвальні фактори, зокрема процес глобалізації, інформаційні модифікації та тотальна цифровізація. Також у функціонуванні та тиражуванні фразеології важлива роль відводиться інтралінгвальним факторам (ідеться про мовну естетизацію, процеси спеціального номінування в медіа, мовну експресію та медіаекологію). У дослідженні зі стилістичного погляду розширено також і відносно нове поняття Digital Age, що об'єктивує входження нової фразеології до інформаційного потоку та відкриває нові можливості до маніпулятивних тактик і стратегій мовного ресурсу в медіареальності. Запропоновано нові підходи до медіастилістичної інтерпретації фразеології відповідно до синкретизму інноваційних медіа, зокрема в (а) соціальних мережах, (б) нових інформаційних медіаресурсах; (в) креолізованій інтернет-комунікації; (г) рекламі та PR. Зроблено висновок, що новий контекст створює нові можливості для фразеології: ресурс фразеології в ЗМІ дозволяє досягти ключових функцій у масовій комунікації – інформувати й переконувати реципієнта, впливати на його емоції, розважати та виховувати.

Ключові слова: фразеологія, функціональна стилістика, мультимедійна комунікація, медіалінгвістика, нова фразеологія.

Вступ. Проблема фразеології у стилістиці минулого століття – одна із актуальних і перспективних, на що вказує фразеогенез, глибина історії фразеології та різноманіття поглядів на фразеологізм як одиницю мови. Найбільш проривними у функціонально-стилістичному баченні фразеології, як відомо, є праці Ш. Балі. Дослідник у "Précis de stylistique" (1905) і "Traité de stylistique française" (1909) фактично формує функціональні групи фразеології та наголошує на неподільності і смисловій єдності фразеологізмів. Знаходить світовий лінгвістичний і пояснення функціонуванню фразеології в комунікативному потоці: він метафоризовано порівняв її зі стійкою хімічною сполукою. Неподільність компонентів фразеологізма, його смислова цілісність та семантична єдність складуть у майбутньому "хімію фразеології" (за Ш. Балі).

Важлива віха в новому розумінні фразеології – концептуальні праці В. Виноградова та його тлумачення фразеології у тріаді *фразеологічні єдності – фразеологічні сполучення – фразеологічні зрощення*. У цей час основною категорією лінгвістики стає функція мови як її ключова характеристика та динамічно змінна сутність. Ґрунтовні праці українських дослідників О. Потебні, Л. Булаховського, Л. Скрипник та ін. мали суттєвий вплив на дослідження фразеології та фразеографії (більше див. в аналітичній статті Ю. Прадіда [1]). Новий формат дослідження мови (з системно-структурної парадигми на функціональну) переорієнтовує і дослідження її основного ресурсу, зокрема і фразеології.

Час змінний – змінні і властивості фразеології, її комунікативні можливості, принципи класифікації. Особливо проривним на неолінгвістичній ідеї є ХХІ ст., що пов'язано із глобалізаційними змінами у світі, новими інформаційними викликами, тотальною діджиталізацією соціальних сфер, науково-технічним прогресом та ін. Усе це, вочевидь, впливає і на динаміку мовних одиниць у різних типах комунікації. Осторожно не стоїть фразеологія.

Особливо прогресивними в дослідницькому плані, на наш погляд, є медіалінгвістика, медіастилістика та інтернет- (генераторська) лінгвістика [3; 4; 7] як інноваційні напрями філології, що пов'язані з комплексним аналізом мовного тла засобів масової комунікації. Саме аналіз медіа мови з позиції функціонування її одиниць становить особливий інтерес серед лінгвістів ХХІ ст. У мові ЗМІ на

сучасному етапі спостерігається постійне оновлення лексико-фразеологічного складу, активне поповнення новими лексемами, їхніми лінгвістичними трансформаціями, на що впливають ключові функції ЗМІ – інформативна, аналітична й маніпулятивна. Будь-які процеси, пов'язані з різними стилістичними модифікаціями мовних одиниць, зокрема фразеологізмів, їхньою типологією, семантикою, функціями, позначені впливом екстра- й інтралінгвальних факторів. Особливо актуальним це виявляється в медійній комунікації нового часу з глобалізаційними викликами сьогодення. Відтак, інноваційні процеси, які відбуваються в мові та зафіксовані в сучасних ЗМІ, спричинені такими факторами:

А. Екстралінгвальними:

- продуктивні діджитал-процеси в суспільстві, зокрема в інформаційній сфері;
- розширення меж комунікативно-інформаційного поля, основні функції якого пов'язані не лише з інформуванням реципієнтів, а й впливом на масову мовну свідомість;
- дифузність різних сфер людського буття в інформаційному просторі (ідеться про появу мультимедійних платформ і нових медіа);
- полікультурність і геомедійність, що активно впливає на інформаційну картину світу;
- поширення явища так званих "лінгвістичної трендовості", що полягає у використанні "модних" одиниць, які широко тиражуються масовою комунікацією. Цей чинник набуває особливої актуальності в мові віртуальних медіа (інтернет-портали, інформаційні агенції, соціальні мережі, блог- та влогосфери).

Б. Інтралінгвальними:

- мовна естетизація, що виявляється логічним та актуальним добором мовних одиниць у масовій комунікації;
- певна закономірність використання тиражованих мовних засобів у медіа;
- специфічність стилістичних норм, властивих масовій комунікації;
- оцінна медійна номінація;
- мовна експресія, що виявляється в типових формах для медіасфери;
- мовна екологія, що виявляється в коректному використанні мовних одиниць у медійному потоці. Цей

чинник швидше залишається бажаним, адже в гонитві за конкурентним продуктом працівники медіа шукають нові цікаві мовні засоби, що не завжди можуть відповідати їхній лінгвістичній "правильності".

Наголосимо, що фразеологія реагує на ці чинники (екстра- й інтралінгвальні) і виявляє свій широкий комунікативний потенціал для досягнення кінцевої мети – впливу на реципієнта та повноцінне його інформування.

Методологія дослідження. Новий інформаційний простір відкриває нові можливості для аналізу мовного ресурсу. Так, фразеологія, аналізована нами в широкому медійному контексті, набуває нових смислових відтінків. Для доведення цього скористаємося методологією з комплексного аналізу мови ЗМІ: (а) методу медіаскринінгу, що виявляється в доборі рейтингових медійних джерел і певної викристалізації нової фразеології та / або трансформованої в нових медіаконтекстах; (б) методу медіамоніторингу, що включає елементи класифікаційних і семантико-стилістичні методик для опрацювання мовного контенту нових медіаджерел і семантико-стилістичного потенціалу медійної фразеології на інноваційних платформах масової комунікації. Для ілюстративного матеріалу і з метою коректної репрезентації мовного ресурсу використано найбільш рейтингові інформаційно-аналітичні інтернет-ресурси України: *tsn.ua*; *zn.ua*; *unian.ua*, їхні телеаналоги та топові сторінки в соціальних мережах.

Результати дослідження. Наслідком глобалізаційних процесів в інформаційних суспільствах сучасного світу є *мультимедійна комунікація*. Ідеться про теорію ери діджиталізації = *Digital Age* [6] і глобалізаційної ери = *Global Age* [5], за яких інформаційний простір має специфіку розширюватися та модифікуватися. Нові медійні платформи формують і нову мовну реальність: лаконізуються комунікація, з'являються мовні інновації, застосовуються нові мовні тактики і стратегії для маніпулювання масовою свідомістю. Вважаємо цю номінацію певним імпульсом на інформаційні виклики сьогодення, що і творить нові медіаплатформи з інноваційними мовними одиницями та їхнім широким стилістичним потенціалом. Жанри медіа змінюються внаслідок змін інформаційних потоків і їхніх носіїв, інформаційних форматів, діалогу культур та ін. Фактично маємо ефект розширеного простору, коли йдеться про мультимедійну комунікацію й нові медіа: синкретизм медіапродуктів, їхнє жанрове розширення під впливом інтернету та дифузності жанрових форм – усе це результат інформаційної глобалізації.

На цьому тлі змінюється і стилістика фразеологізмів, які розширюють свій потенціал та оновлюють функціональне навантаження в медіакомунікації. Для аналізу функцій фразеологізма в медіапросторі ми користуємося поняттям *медійного фразеологізма* – мовної універсалиї медійної комунікації, певного ментального масово-вербального коду, що характеризується смисловою неподільністю, семантичною цілісністю, емоційністю й експресивністю, що надає медійному тексту широкого стилістичного потенціалу впливати на реципієнта та маніпулювати його свідомістю.

Ми розглядаємо медійний фразеологізм не у вузькому розумінні, а широко: це знаки культури, вербальні коди, прецедентні феномени, широко відомі цитати, афоризми, паремії, фразеологізовані терміносполуки й ін., які активно функціонують у медіапросторі, розширюючи його експресивні та маніпулятивні властивості. До *нової медійної фразеології* ми відносимо ті прецедентні одиниці, які відомі масовому реципієнту й залежать від його фонових знань. Цим пояснюється і широка

трансформація фразеологізмів (через розширення семантики вже відомого фразеологізма з'являються і *нові фразеотрансформи*, які ми також зараховуємо до нових медіафразеологізмів).

Проаналізуємо стилістичні функції медійної фразеології в нових інформаційних реаліях (у так званих інноваційних мультимедійних жанрах):

а) фразеологія та соціальні мультимедійні мережі. Новий тип мультимедійної комунікації – соціальні мережі – нині розширили свої можливості: від комунікативної мережі змінилися до потужної блого- та відеофрматції (цю еволюцію можна побачити на прикладі платформи М. Цукерберга *Meta*, до якої ввійшли Facebook, Facebook Live, Messenger, Instagram та ін.). Ключова мета, яка об'єднує ці мережі – комунікація між користувачами, а тому є дифузною мінімум двох функціональних стилів – розмовного та масмедійного. Саме тому соціальні мережі є донором нової фразеології розмовного походження (а через те, що більшість користувачів є молодь, то до нової фразеології входять елементи молодіжного та комп'ютерного сленгу часто іншомовного походження): *ІМХО* (від англ. "In My Humble Opinion", букв. "на мою скромну думку"), *піднятися на новий левел* (стати вищим у соціальному плані), *"меган-марклити"* (залишати людей, які вас по-справжньому не цінують, рухатися далі), *ловити кайф* (отримувати задоволення від якоїсь справи), *зробити репост* (поділитися якоюсь новиною), *знати пургу* (говорити нісенітницю / неправду) та ін. У соціальних мультимедійних мережах фразеологія може бути стилістичним засобом емоційності й експресії, бути способом економії мовних ресурсів, виступати засобом іронії та сарказму;

б) фразеологія та нові інформаційні медіа. Останнім часом інформаційні жанри модифікувалися у зв'язку із жорсткою конкурентністю в медіапросторі. Так, в англomовній традиції з'являється поняття "soft news" (букв. м'які новини) – новин, що передають інформацію в легкій формі (особливо актуальною такий тип подачі інформації стає у новинних розсилках месенджерів Telegram, Viber). Динамізм у передачі інформації та оперативне її донесення до реципієнта – головна умова появи так званих "hot news" (букв. гарячі новини), тобто оперативних інформаційних повідомлень про події, що відбулися в режимі реального часу. Саме нові інформаційні медіа стали донорами для появи нових політичних фразеологізмів, що пов'язані, наприклад, із подіями Помаранчевої революції та Революції гідності (*Разом нас багато; Ці руки нічого не крали!; Бандитам – тюрми!; виходити на Майдан* (у значенні боротися за свої права); *палити шини*), персонікованими усталеними конструкціями, які афоризувалися в сучасній політичній комунікації (*Україна – не Росія; маємо те, що маємо; якщо куля в лоб – то куля в лоб; Все пропало!; Стадіон – так стадіон*), гаслами відомих партій і політиків, які набули фразеологічного статусу (*Україна понад усе; велике будівництво; радянський патріотизм; "руський мір"; жити по-новому*) та ін. У нових інформаційних реаліях фразеологія виступає потужним стилістичним засобом інформування реципієнта та подекуди впливу на нього;

в) фразеологія та інтернет-медіа. Інтернет-ЗМІ – окрема жанрова платформа, у якій народжуються нові жанри [3, с. 168]. Так, у віртуальних медіамережах породжено нові жанри: пост (допис), блого- та влогосфера (ютуб-влог, інстаграм-влог, фейсбук-влог та ін.), форуми, чати та ін. У кожному з цих жанрів можна прослідкувати індивідуально-авторський стиль медійника, у якому бачимо і вкраплення тиражованих медіафразеологізмів:

золотий батон; зелені чоловічки; брудні технології; день тиші; слабкий лідер; темні часи; не твоя війна й ін. На перетині блогосфери й аналітичних жанрів ЗМІ виникає твіттер-репортаж (стає особливо актуальним тоді, коли суспільству необхідно швидко дізнатись про подію "з перших уст"). Це один із найсучасніших жанрів інтернет-дискурсу, що поєднав у собі документальність і художність репортажу з динамікою медіа та розмовним стилем мікроблогу. Саме цей медійний нежанр є особливо популярним серед політиків (його веде Д. Трамп, Б. Джонсон, А. Дуда, В. Зеленський, П. Порошенко й ін.). У твіттер-постах спостерігаємо багато і фразеологічних одиниць, стилістичною метою використання яких вважаємо експресивність та оцінність у процесі побудови висловлювання. Особливо багато спостерігаємо фразеологізмів термінологічного походження: *сірий ринок; чорне золото; політичне піке; грати останню скрипку; лебедина пісня; табула раса; тіньовий ринок; сарафанне радіо; щепити економіку; реанімаційні дії* й ін. (більше про семантико-стилістичну характеристику термінів на прикладі слов'янських ЗМІ див. у [2]);

е) фразеологія та рекламна / PR-комунікація.

Завдяки новим медіа з'являються й нові жанри у сфері реклами та піару. І, вочевидь, жанри будуть модифікуватися та розвиватися відповідно до виникнення нових медіаформатів. Стилістика рекламної фразеології пов'язана з позитивною оцінною семантикою. Рекламний і піар-фразеологізм, відтак, є однією з найяскравіших і дієвих мовних одиниць в advertising communication, метою використання якого (фразеологізму) є емоційний вплив на реципієнта. Цікавими й актуальними для української комунікації є широко відомі рекламні гасла, які тягнуть за своїми стилістичними характеристиками до фразеологізованих: *солodka парочка; не гальмуй – снікерсуй; лови момент; золотий час; я це люблю; золотий вік* та ін. Особливо частотним є явище стилістичної трансформації фразеологізмів, що пов'язано із прецедентністю медійного фразеологізму: чим ширший медійний бекграунд – тим яскравішим буде стилістичний ефект. Так, наприклад, у сучасній телевізійній рекламі інколи вдаються до перифразів і порівнянь (як результат семантичної трансформації): *Любов з першої... ложки* (з реклами ТМ "Мівіна"), *В житті завжди є місце... техніці* (з реклами "Comfy"), *Кохання з "першого депозиту"* (з реклами банку "Аваль"), *Redbull. Надає крила* та ін. У рекламі нового часу виникає і нова фразеологія як стилістичний засіб вираження медіатексту, часто як пошук брендової індивідуальності в медіапросторі.

Особливий стилістичний ефект у всіх типах медіа-комунікації мають *фразеологізми-трансформи*. Так, до семантико-стилістичної трансформації традиційних фразеологізмів медійники вдаються за умов фонових знань реципієнтів і лише в контексті. Правильно обраний "новий" старий фразеологізм може стати ключовим у заголовку (*Бути на політичній висоті: як президент зустрічався зі світовими лідерами; Гордіїв вузол опозиції: як об'єднуються політики різних поглядів?*), підзаголовковій (*Дамоклів меч Зе, або ж як іще пояснити реформи в оборонному комплексі України; Надія гори рухає: Савченко планує повернутися у велику політику*) чи висновковій (*Поправки до голосування, отже, додали велику ложку дьогтю в антикорупційну бочку; Сім разів відміряй – один раз голосуй. Такий принцип у депутатів-новачків, які не вагаючись, приймають нові закони*) частинах медіатексту. А також у слогані рекламного та / чи піар-тексту (*Влуч у яблучко* [реклама техніки Apple у мережі

"Технопарк"], *Життя – це крута Rich. Як не крути* [реклама соку "Rich"]), на телебаченні (*Завжди є плюси* [слоган телеканалу "1+1"], *Кров з молоком* [слоган музичного телеканалу "M1"]), радіо (*Все буде Люкс* [слоган "Люкс FM"]). У рекламі, за допомогою фразеології найбільше створюється каламбурів і "гри слів" як стилістичних прийомів: *Reebok. Будь у формі; Redbull. Надає крила; Ренні. Швидка допомога вашому шлунку; Шампунь для волосся "Pantene PRO-V". Блискучий результат* та ін.

Відтак, трансформовані фразеологізми завжди мають спиратися на медійний бекграунд, щоб реципієнт знав, до якого саме вдало дібраного та відомого (прецедентного) фразеологізму апелює медійник. У мультимедійній комунікації трансформована фразеологія визначається часто як смислова стилістична домінанта. А тому фразеологізми-трансформи є частотними до вживання в аналізованих нами мультимедійних платформах – соціальних мережах, нових інформаційних медіа, креолізованих інтернет-ЗМІ, PR- і SMM-сферах. Медійна фразеологія наділена також експресивною наповненістю, стилістичним забарвленням та образністю, що, у свою чергу, відкриває широкі можливості до використання фразеології в мові масової комунікації.

Виразові особливості трансформованих фразеологізмів, отже, спираються на високий рівень узагальненості значення й інтелектуального тла (орієнтація на *інтертекстуальність* у медіатексті). Саме тому в масмедіа не можуть функціонувати фразеологізми-трансформи, які не відомі сучасному реципієнту в первинному значенні або не актуальні зараз у певній ситуації.

Висновки. Фразеологічні одиниці на мультимедійних платформах вербалізують актуальні питання сучасності, вони можуть вдало використовуватися в усіх композиційних елементах медіатексту. Вживання фразеологізмів у структурі медіастатті має позитивне значення для розвитку медійного дискурсу в цілому, оскільки надає функціональної різноманітності мові ЗМІ, а трансформація фразеологізму сприяє образності та певному символізму висловлювання. Як бачимо, використання фразеологізмів у мові ЗМІ надає великої експресивності медіавислову, щоб емоційно сильніше і більш ёмно сприйматися реципієнтом.

Мультимедійна комунікація часто породжує нову фразеологію, до якої ми відносимо незафіксовану в лексикографічних працях фразеологію нових медіа; фразеологію ідіоматичного характеру, які є цитатами відомих політиків, культурних діячів та ін. відомих особистостей; рекламні слогани та політичні гасла, які відбиваються в масовій свідомості та тиражуються широкими масами; фразеологію, кальковану з інших мов, переважно англійської, що відбиті в медійному просторі України; нові штампи та кліше офіційно-ділового стилю; нові термінологічні словосполучення, що мають семантичну стійкість й активно вживаються в мові ЗМІ; фразеологізми-трансформи термінологічних сполучень через семантичну детермінологізацію в медіа; різного типу метафоричні перифрази з постійною медійною тиражованістю; семантично та смислово трансформовані фразеологізми, які актуалізувалися в мові ЗМІ; алюзійні та переосмислені стійкі словосполучення, що пов'язані з категорією інтертекстуальності в медіа; молодіжні сленгові звороти, що мають постійну відтворюваність у ЗМІ; оказіональні фразеологізми, що активно тиражуються в медіа. Переконаймося, що новий контекст формує й нові можливості для фразеології: ресурс фразеологізмів у медіа дозволяє досягати ключових функцій у масовій комунікації – інформувати та переконувати реципієнта, впливати на його емоції, розважати та виховувати.

Список використаних джерел

1. Прадід Ю. Історія української фразеології / Ю. Прадід // Мовознавство. – 2012. – № 1. – С. 31–39.
2. Сизонов Д. Медична термінологія в слов'янських ЗМІ: стилістичні характеристики / Д. Сизонов // Stylistyka. – 2012. – XXIV. – С. 271–281.
3. Шевченко Л. Теорія медіалінгвістики / Л. Шевченко, Д. Сизонов. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2021.
4. Bell A. Approaches to Media Discourse. – London, 1996.
5. Giddens A. Europe In The Global Age. – Cambridge: Polity, 2007.
6. Sujon Z., Dyer H.T. Understanding the social in a Digital Age? // New Media & Society. – 2020. – № 22 (7). – P. 1125–1134.
7. Tošović B. Generatorska lingvistika. – Beograd: Svet knjige, 2018.

References

1. Pradid, Ju. (2012). *Istorija ukrai'ns'koi' frazeografii'* [History of Ukrainian phraseography]. *Movoznavstvo*, 1, ss. 31-39. (In Ukr.)
2. Syzonov, D. (2015). *Medychna terminologija v slov'jans'kyh ZMI: stylistychni harakterystyky* [Medical terminology in the Slavic media: stylistic characteristics]. *Stylistyka*, XXIV, s. 271-281. (In Ukr.)
3. Shevchenko, L., Syzonov, D. (2021). *Teorija medialingvistyky* [Theory of media linguistics]. Kyi'v: Kyi'vs'kyj universytet. (In Ukr.)
4. Bell, A. (1996). *Approaches to Media Discourse*. London.
5. Giddens, A. (2007). *Europe In The Global Age*. Cambridge: Polity.
6. Sujon, Z., Dyer, H.T. (2020). Understanding the social in a Digital Age? *New Media & Society*, 22 (7), p. 1125–1134.
7. Tošović, B. (2018). *Generatorska lingvistika* [Generator linguistics]. Beograd: Svet knjige. (In Serb)

Надійшла до редколегії 10.05.22

Dmytro Syzonov, PhD in Philology, Associate Professor
 ORCID: 0000-0003-1162-2182
 e-mail: syzonov.d@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

STYLISTICS OF PHRASEOLOGY IN MULTIMEDIA COMMUNICATION: A NEW SEARCH

The article expands the concept of phraseology in accordance with the reorientation of linguistics to functional. Emphasis is placed on neolinguistic ideas that are dominant in the 21st century. We analyzed the stylistic potential of traditional, semantically modified and new phraseology. The focus is on innovative media and multimedia communication, which are popular in the modern world. Research material – multi-format media genres (screen media and social networks, genres of virtual communication, etc.). The article uses phraseology from tsn.ua; zn.ua; unian.ua sites, their TV analogues and Internet clones (in messengers, social media, citylights). Research methodology – new mediastylistic methods, in particular media screening and media monitoring, which helped to objectify the presented results. It is proved that the emergence of phraseology of new media is influenced by extralinguistic factors, including the process of globalization, information modifications and total digitalization. The concept of Digital Age has been expanded from the stylistic point of view, which objectifies the entry of new phraseology into the information flow, which opens new opportunities for the manipulative possibilities of the language resource in the new media reality. New approaches to mediastylistic interpretation of phraseology in accordance with the syncretism of innovative media have been proposed, in particular in (a) social networks, (b) new information media resources; (c) creolized internet communication; (d) advertising and PR. It is concluded that the new context creates new opportunities for phraseology: the resource of phraseology in the media allows to achieve key functions in mass communication – to inform and persuade the recipient, influence his emotions, entertain and educate.

Keywords: phraseology, functional stilistics, multimedia communication, media linguistics, new phraseology.

УДК 811.161.2'282.2(477.81/82):811.161.2-26
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.15>

Марина Ткачук, канд. філол. наук, старш. наук. співроб.
ORCID: 0000-0002-4165-7741
e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net
Інститут української мови НАН України, Київ, Україна

ЗАХІДНОПОЛІСЬКИЙ АРЕАЛ І СТАНДАРТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ЧИННИКИ ТА МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ¹

Присвячено дослідженню взаємодії двох ідіомів – діалектної мови та літературного стандарту. На прикладі одного говору – західнополіського діалекту – з'ясовано типологію взаємовпливу діалект ↔ літературна мова; параметризовано фактори, які визначають цей взаємовплив у межах одного діалектного мікроареалу, окреслено основні механізми такої взаємодії. Наголошено, що характер контактів діалект ↔ літературна мова є двобічним.

У першій частині дослідження проаналізовано вплив північних діалектів на формування літературного стандарту в діахронійному аспекті. Схарактеризовано західнополіський діалект з огляду на його диференціацію та особливості функціонування; досліджено й узагальнено представлення діалектних елементів і явищ у текстах художнього стилю й загальномовних словниках у синхронії. Виокремлено кілька тенденцій: використання в текстах діалектних слів, яких немає у загальномовних словниках; часткову семантизацію діалектизмів у лексикографічних працях на тлі їхнього широкого семантичного обсягу в діалектному мовленні; ширше функційне та стильове навантаження діалектної лексики в мовленні порівняно зі словниками літературної мови.

У другій частині статті на прикладі західнополіського діалекту (різних груп говірок) досліджено, як літературна мова може впливати на говірки – репертуар їхніх елементів, функційність окремих одиниць, поле функціонування діалекту загалом. Зауважено, що ця тенденція може мати різний ступінь вияву. Як один із перших етапів впливу виокремлено засвоєння нових мовних одиниць, які нашаровуються на діалектні елементи; другий етап – нівеляція окремих мовних рис, а за умови її системності як наслідок відбувається зміна конфігурації ареалів окремих явищ; третій – повна трансформація діалектного мовлення під впливом літературного стандарту; четвертий – зникнення самого локусу, де побутує говірка. Окрему увагу приділено аналізу внутрішньолінгвістичних і зовнішньолінгвальних факторів, які впливають на взаємодію діалект ↔ літературна мова.

Ключові слова: діалектна мова, українська літературна мова, літературний стандарт, західнополіський діалект, трансформація діалектів, діалектизми.

Вступ. Розвиток будь-якої мови, різних її ідіомів (чи то діалекту, чи то літературної мови, чи ж інших проміжних форм і ланок), – процес складний і тривалий, залежить від багатьох факторів. Різні ідіоми національної мови перебувають у тісному взаємозв'язку й не завжди підлягають чіткому розмежуванню – як в узусі, так і в теоретичному осмисленні, на підставі якого відбувається кодифікація літературної норми.

Проблема зв'язків літературної та діалектної мов, співвідношення діалектне / літературне в українській лінгвістиці цікавила багатьох мовознавців – як дослідників літературної мови, так і діалектологів, які, проте, питання *діалект ~ літературна мова* (ЛМ) вивчали здебільшого в контексті однієї визначеної проблеми – наприклад, з'ясування позанормативних діалектних елементів у тексті літературному, впливу діалекту чи говірки на становлення ідіостилу конкретного письменника тощо. Окремі розвідки присвячені теоретичному осмисленню проблеми взаємодії діалектів і літературної мови в українському мовному просторі, зокрема типології цих зв'язків на різних мовних рівнях [35]. Та попри значні напрацювання в цій галузі й з огляду на динамічність мовної системи, актуальним залишається не лише вивчення ролі окремих діалектів в історії становлення ЛМ і на сучасному етапі розвитку українського літературного стандарту, а й з'ясування основних тенденцій цього процесу та узагальнення його наслідків – як для літературної мови, так і для діалектів. Крім того, останнє для діалектологів є особливо важливим, оскільки напрями впливу ЛМ на діалект рідко опиняються в полі зору дослідників.

Мета цього дослідження – на прикладі одного говору з'ясувати типологію взаємовпливу *діалект ~ літературна мова*, спробувати параметризувати фактори, які визначають цей взаємовплив у межах окремого діалектного мікроареалу, окреслити основні механізми цієї взаємодії, які впливають на структуру і функційне поле діалекту.

Методологія дослідження. У дослідженні виходимо з тези, що контакти будь-якого діалекту і ЛМ є двобічними,

хоча і проявляються по-різному. Літературна мова формується і виростає на ґрунті діалектного. Натомість діалектна мова (ДМ), надто в сучасних умовах глобалізації, зазнає трансформації під впливом літературного стандарту. "Власне мовний зовнішній вплив на діалекти найчастіше асоціюється з контактом з літературною мовою. Вплив цієї форми на діалекти є загальним явищем для сучасної мовної ситуації" [16, с. 11]. Характер контактів *діалект ~ літературна мова* визначається як власне лінгвістичними властивостями, лінгвістичною сутністю самого діалекту і літературної мови, так і зовнішньолінгвальними чинниками, які ми і спробуємо встановити.

Усе це зумовлює застосування відповідних методів і прийомів дослідження: у праці застосовано насамперед дескриптивний метод; також широко використано соціолінгвістичні методи та прийом лексикографічного аналізу.

Результати дослідження

1.1. Вплив північних діалектів на формування літературного стандарту – діахронійний аспект

Насамперед варто коротко окреслити сутність самого західнополіського, або волинсько-поліського, говору. Це "один із старожитніх говірок північного наріччя. Охоплює територію майже всієї Волинської і північно-західних районів Ровенської областей, а також Берестейщини і Пінщини в Білорусі" [9, с. 196]. До західнополіського говору Г. Л. Аркушин, один із провідних діалектологів – дослідників Західного Полісся, відносить також підляські говірки [7, с. 58]. З погляду займаної території західнополіський говір достатньо невеликий, проте він є неоднорідним у плані територіального оточення, адже локалізований не лише в межах сучасних адміністративних кордонів України, а й поза його межами, на історично українських землях на Берестейщині та на Підляшші.

В аспекті формування української ЛМ західнополіський діалект є певною мірою периферійним порівняно, наприклад, із середньонадніпрянським говором, який, відповідно до майже аксіоматичного в українській

© Ткачук Марина, 2022

лінгвістиці твердження, ліг в основу нової української літературної мови, чи говірок південно-західного наріччя, на основі якого сформувався галицький варіант української літературної мови [38]. Хоч роль західнополіського говору в становленні УЛМ не така потужна², однак важливо з'ясувати характер їхнього взаємовпливу та механізмів останнього.

Вплив певного діалекту на літературну мову в синхронії, без сумніву, пов'язаний з *історією становлення літературної мови*, тобто від того, який саме діалект сформував основу літературного стандарту. На всіх етапах формування української літературної мови відбувалася взаємодія з живою народною ДМ. Попри усталену думку щодо середньонаддніпрянської основи літературної мови, остання абсорбувала елементи різних українських діалектів (хоч і різною мірою), утворивши уніфіковану наддіалектну систему. На різних етапах розвитку літературної мови цьому утворенню була притаманна різна кількість рис північного і південно-західного наріччя, див.: [23, с. 19–21].

Велику кількість поліських живомовних рис увібрала староукраїнська (руська) мова, яка була офіційною у Великому князівстві Литовському [36, с. 241]. Як зазначав І. Г. Матвіяс, риси північного наріччя в пам'ятках староукраїнської літературної мови оприявнювалися рідше за південно-західні елементи, проте їх наявність відзначено "в деяких волинських грамотах XIV–XV століття, в актовій мові XVI століття" [23, с. 20]; багато живомовних діалектних рис північного наріччя відзначали В. В. Німчук і К. С. Симонова в актових книгах Житомирського гродського уряду XVII ст. [14, с. 14–16]; у XVII–XVIII століттях їх зафіксовано у творах К. Зиновієва, М. Довгалевського, Г. Кониського, І. Некрашевича. Отож риси північного наріччя представлені в староукраїнській літературній мові впродовж усього періоду [22, с. 26–27].

Із виформовуванням нової української ЛМ вплив на неї діалектів, певна річ, не припинився. І хоч на думку дослідників, до кінця XX ст. західнополіські говірки, на відміну від, наприклад, східнополіських³, були представлені в художній літературі лише окремими елементами (див., зокрема: [3, с. 129; 24]), риси західнополіських і волинських, ширше – підляських говірок, відображено у творчості Лесі Українки, Олени Пчілки, Ф. Одрача, І. Хмеля; пізніше, у другій половині XX ст., – В. Лазарука, М. Малиновської і, звичайно, В. Лиса⁴, який активно використовує елементи західнополіського говору у своїх прозових текстах.

1.2. Діалектні елементи в сучасній художній літературі: синхронний зріз

На відміну від більшої частини XX ст., коли мовна політика була спрямована на нівеляцію українських діалектів як форми існування мови⁵, останні десятиліття позначені деякою лібералізацією та розширенням літератури на діалектах та орієнтованої на діалекти (див. [12]). Однак, попри таку загальну тенденцію, усе ще відчувається пуристична спрямованість у текстах нехудожніх стилів (напр., популярної тепер літератури нонфікшн). Отож за з'ясуванням використання сучасними письменниками діалектизмів у своїй творчості та їхньої представленості в загальнономовних словниках ховається глибша проблема – функційності різних ідіомів у житті суспільства та їхньої життєстійкості і динаміки⁶. Адже входження діалектизму в словник сприяє не лише поповненню виражальних засобів ЛМ (за певних умов діалектні елементи в загальнономовному словнику можуть розширювати свої функції і втрачати статус діалектності), /а й употужненню самого діалекту через розширення

сфери його функціонування та оновлення кола реципієнтів таких наративів.

Ґрунтовний аналіз творчості західнополіських письменників в аспекті відношення їхніх ідіостилів до питомого мовного середовища здійснив Г. Л. Аркушин [3, с. 129–189], який також уклав "Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі" (Луцьк, 2018). Водночас не всі подані в ньому лексеми можна кваліфікувати як локальні західнополіські діалектизми⁷. Багато таких слів демонструють ширше вживання в діалектах, а в СУМ-11 кваліфіковані як застарілі чи розмовні; напр., до застарілих автори СУМ-11 віднесли: *бабути* 'приймати пологи, перерізати пуповину' [АркДХЛ, с. 10; СУМ-11, т. 1, с. 76]; *байдак* 'різновид човна' [АркДХЛ, с. 11; СУМ-11, т. 1, с. 89]; до розмовних – *бебехи* 'нутрощі тварини' [АркДХЛ, с. 14], що в СУМ-11 має ширше значення 'нутрощі' [СУМ-11, т. 1, с. 117].

У сучасній художній літературі елементи західнополіського говору використано різною мірою та з різною метою. Майстри художнього слова поєднують літературну норму з діалектними рисами, впливаючи на поступове входження діалектних елементів, кодифікацію окремих діалектних слів. Можна виділити кілька тенденцій.

а) *Використання у творі діалектних слів, яких немає в загальнономовних словниках*. Чимало слів, відзначених у художніх творах західнополіських авторів або тих, хто відтворює західнополіський простір, не засвідчено в сучасних загальнономовних лексиконах, напр.: *гомачка* 'страва, сир зі сметаною і молоком'; *зрубба* 'вагітна' (В. Лис, Н. Гуменюк; хоча в СУ, зокрема синонімічному словнику, слово подано як діалектний відповідник до *вагітна*); *надвірний* 'який пасеться надворі' (М. Малиновська, див.: [АркДХЛ, с. 137]).

У СУМ-11 як норму літературної мови (тобто без ремарки *діалектне, розмовне чи застаріле*) зафіксовано назву *лисця* 'намерзлий узор на віконних шибках або незамерзла частина шибки' [СУМ-11, т. 4, с. 490]. Ця лексема вживана у східнополіських діалектах [Семен. Арх.], що, зокрема, підтверджує і приклад до словникової статті – цитата із твору Ю. Збанацького, вихідця зі Східного Полісся; слово також засвідчено у творах І. Багряного, який родом зі Слобідської України (*На шибках заблищали золотом і зарожевіли морозяні лисиці, зацвіла вогнем фантастична, казкова папороть* ("Людина біжить над прірвою", 1949 р.)); з аналогічною семантикою, але тільки множинну форму наводить у своєму словнику і Б. Грінченко [СБГ II, с. 361]. Натомість у західнополіських говірках із цим самим значенням побутує формально схожа лексема *ла́сиці* [АСЗГ I, с. 278]. Її широко засвідчено в текстах західнополіських та волинських письменників, зокрема Уласа Самчука [КУМ], А. Кондратюка [ГРАК], Ф. Одрача, В. Лазарука [АркДХЛ, с. 115], Н. Гуменюк⁸, що дає підстави для введення її у словник літературної мови (хоча б із ремаркою *діалектне*). Не виключено, що саме ця лексема первинна, адже вона може бути пов'язана з давнім праслов'янським **lasъ* 'пискучий, з білими плямами' [ЕСУМ 3, с. 196–197], також див. **lasa* в [ЭССЯ 14, с. 34], що має паралелі із семантичною домінантою 'який має білу видожнену пляму, смугу' і в інших слов'янських мовах [SEJP, s. 296]. Хоча *лисця* 'намерзлий узор на віконних шибках або незамерзла частина шибки' – це, очевидно, формальна контамінація із *лисця* 'писця звичайна, *Vulpes vulpes*', тоді як в основі назви – псл. корінь **lyszъ* 'лисий (без волосся, з білою плямою)⁹, пор.: *лисина* 'проталина, прогалина, при сніжнотомъ покровѣ мѣсто, свободное отъ снѣга' [СБГ II, с. 361].

б) Деякі з діалектних лексем можуть бути *представлені в лексикографічних працях, проте семантизовані лише частково*, тоді як у діалектному мовленні семантичний обсяг таких лексем набагато ширший. Наприклад, лексему *накорéнок* засвідчено зі значенням 'частина стовбура рослини біля кореня', 'незжаті стебла рослини', 'нащадок' у творах Лесі Українки [АркДХЛ, с. 139], хоча в СУМ-11 ця лексема з ремаркою *діал.* подано з іншими значеннями – 'потомок' і *перен., лайл.* 'поріддя, виродок (про чию-небудь дитину)' [СУМ-11, V, с. 109], із якими лексему широко засвідчено в текстах письменників – вихідців із південно-західного терену української мови [ГРАК]; із похідною семантикою 'на пні' засвідчено тільки фразеологізм у *накоренку*.

в) Багато полісемантичних лексем, які зафіксовані в тлумачних словниках, у діалектах мають *ширше функційне навантаження*, тоді як на сучасному етапі в літературному мовленні слова вживаються рідко, що може стати в майбутньому чинником архаїзації такої семантики. Особливо часто це стосується лексем, які словники кваліфікують як застарілі чи фольклорні, а в межах діалекту їх можна вважати належними до ядра лексичної системи. У такий спосіб художня література стає простором активізації такої лексики, а відповідно – чинником зближення двох ідіомів. Наприклад, у [СУМ-11, т. 1, с. 116] подано лексему *б'яту* 'говорити, розповідати' з ремаркою *фольк.*; її засвідчено у творах західнополіських письменників [АркДХЛ, с. 13–14] та інших авторів, у творах яких відбито різні говірки поліського наріччя (напр., "Побрехеньки діда Йовхима" М. Жакуна, "Храм на болоті" Г. Тарасюк [ГРАК]), адже вона належить до активного шару лексики західнополіських говірок і зі значеннями 'говорити, розмовляти', 'розповідати' засвідчена в діалектних лексиконах [АСЗГ I, с. 12–13]; крім того, лексему активно вживають і письменники західноукраїнського (К. Григоровича, Т. Прохасько) і південно-східного ареалу (Р. Іванченко, Д. Міщенко, П. Панч) [ГРАК], зокрема і з давнім значенням 'лікувати замовлянням, заклинати' [37, с. 428].

Деякі слова, які зазнали функційної та конотаційної динаміки (переважно в бік звуження чи спеціалізації) у мові літературній, у діалектах можуть мати набагато ширшу сферу вживання. Зокрема, до таких лексем належить зах.-пол. *бидло*, первісне значення якої – 'худоба' [ОЛА Л-2, к. 24; АСЗГ I, с. 18; СБГ I, с. 55] і з яким кількість слововживань у літературних творах письменників різних регіонів (як волинсько-поліського (Леся Українка), так і південно-західного (Р. Іванчук, Галина Пагутяк) і південно-східного (П. Загребельний)) значно поступається переносному негативному, зневажливому означенню простого люду чи общинному звертанню до людини (за результатами аналізу вибірки в корпусі [ГРАК]).

Із погляду функційності в художньому творі західнополісько-волинські діалектні елементи також відрізняються: від текстів, де автор уживає лише окремі мовні елементи для передання поліського колориту (наприклад, прозові твори Лесі Українки [3, с. 132–133]), до текстів, у яких переважають говіркові форми (напр., "Із сонцем за плечима. Поліська мудрість Пелагеї" В. Лиса) або які написані повністю говіркою (тенденція, також властива західноукраїнському наріччю) – напр., переклади Ф. Клімчука творів світової літератури на західнополіську говірку.

Певна річ, введення в літературний обіг західнополісько-волинської лексики не впливає на перебудову системи ЛМ чи ДМ і не всі з використовуваних діалектних елементів мусять колись увійти до загальноомовного

словника. Як зазначає П. Ю. Гриценко, не йдеться про цілковите руйнування протиставлення ЛМ : *діалект*, адже такий "вплив діалектів на літературний ідіом не може бути глибоким, таким, що суттєво зачіпає структуру мови, оскільки стійкість останньої значною мірою забезпечена величиною сумарного нормативного тексту і тривалим і всеохопним (у всіх стилях) застосуванням ustalених норм" [12, с. 40].

Особливим типом взаємодії *діалект*: ЛМ, очевидно, можна вважати фольклорні твори. Дослідники ЛМ розглядають фольклорні твори в межах художнього стилю (наприклад, С. Я. Єрмоленко), тоді як діалектологи трактують фольклорний текст як евристично цінне для пізнання діалектів джерело, що різною мірою відбиває територіальні мовні елементи. Дослідники тріади "літературна мова – мова фольклору – діалект" твердили про нетотожність діалекту і мови фольклору [27, с. 173–179], водночас ставлячи мову фольклору поміж говіркою й літературною мовою (як текст, що виконує естетичну функцію в діалекті), часом вводячи ще один елемент – регіональне розмовне мовлення [41, с. 18]. Відбиття діалектних елементів у виданнях фольклорних творів насамперед залежить від настанов записувачів і видавців, на що звернув увагу і дослідник діалектного компоненту у фольклорних текстах Західного Полісся Ю. В. Грицевич [11, с. 196–198]. Тексти, записані авторитетними дослідниками, письменниками, стають набуток ширшого кола читачів, а частина слів потрапляє до словника загальнонародної мови, хоча, як зазначає Ю. В. Грицевич, "тексти фольклору обмежено відображають склад діалектної лексики" з огляду на їхнє функційне призначення та специфіку [11, с. 200].

2. Механізми впливу літературна мова → діалект на сучасному етапі

2.1. Як уже було зазначено, взаємодія діалекту й ЛМ має двобічний характер: під впливом діалектів у ЛМ проникають територіальні елементи, тоді як літературний стандарт, зі свого боку, впливає на говірку: репертуар її елементів, функційність окремих одиниць і поле функціонування діалекту загалом. Ця тенденція може мати різний ступінь вияву.

а) Спочатку відбувається засвоєння нових слів (позначення нових реалій, канцеляризми тощо), які спершу нашаровуються на діалектні елементи [25, с. 39]. Засвоєння нових лексичних одиниць відбувається найшвидше порівняно з явищами інших мовних рівнів, проте вони не впливають на структуру самої говірки; як чужі такі елементи часто засвоюються діалектоносійцями у своєрідній формальній адаптації: *с_фронту екува'р'іровале* [ГВП, с. 152]; *от'л'ічний / ха'рошиї* був музикант [ГВП, с. 150]; багато прикладів таких одиниць можна знайти в тих берестейців, мовлення яких зазнало зросійщення, див., напр.: [ГБ, с. 84]; в інших випадках навпаки зберігається початкова зовнішня форма слова, як-от польська форма з о носовим: *и_на_мене вже обов'йонску 'дуже переїшло* (на тлі загалом українського мовлення респондентки) [ГП, с. 58]. Чимало полонізмів наведено у словничку, доданому до видання "Голоси з Підляшшя" (напр., *ґжиб'йаж* 'грибівник', *виштал'ц'ен'е* 'освіта', *мере'тура // емири'тура* 'пенсія' та ін.) [ГП, с. 524–529], проте кваліфікувати ці лексеми як спорадичні чи як системні мовні зміни на підставі обмеженої кількості текстів доволі складно.

б) Нівеляції можуть піддаватися окремі мовні риси, а за умови їхньої системності як наслідок відбувається зміна конфігурації ареалів окремих явищ. Звичайно, для прояву цієї тенденції необхідний відчутний проміжок

часу. Часто таку динаміку можна відстежити в діалектних нарративах, коли інформанти підкреслюють давню й новішу форму слова: наприклад, відзначено архаїзацію форми *л'юдк'ове* 'людоньки' (зокрема в кличній функції), притаманної для західнополіського ареалу [АСЗГ I, с. 295]¹⁰:

[Як у вас кажуть: л'ю ди, людкі чи людк'ове?]

...

[Марія:] а: йак йа ше була моло'да / то ста'рийй так гово'рили / о:ї! л'уд'ки^е / л'удкове / йак ме'ні 'горе! // а_ти'пер шос' йа і_ни_мо'гу ска'зати / чи так го'ворат' / 'ето в_нас в'род'би вже так не_бувае // [ГБ, с. 312].

Цю ж лексему було зафіксовано у творах письменників із Західного Полісся (епістолярії Лесі Українки, творах Ю. Косача, Ф. Одрача [ГРАК], вихідця з Пинщини Теодора Шоломицького [3, с. 151–152], білоруських письменників Берестейщини [21, с. 82]), а ширше – у білоруському діалектному ареалі [ПА, с. 443].

Серед фонетичних рис, які зазнають трансформації, – монофтонгізація дифтонгічних сполук, що широко відбулася в полісько-волинських говірках (див. [3, с. 173]), де дифтонгічні сполуки у структурі наголошеного вокалізму засвідчено лише на межі із середньополіським ареалом [АУМ 2, к. 1], проте дифтонги затрималися в підляських (*ки'с'є'л'* [ГП, с. 60], *ку'н'ми* [ГП, с. 254], *бо'к* [ГП, с. 244], *жи'д'у'вс'к'і* [ГП, с. 240]) і дуже спорадично – у берестейсько-пинських говірках [29, с. 44–45, 80–81].

в) Під впливом літературного стандарту з часом може відбуватися повна трансформація діалектного мовлення; напр., в українців Берестейщини під впливом російської мови – див. зразки мовлення, подані Г. Л. Аркушиним у [ГБ, с. 386–387], чи зразки мовлення підляшуків, яке зазнало великого впливу польської мови: *'може т'рохе ши'к'ренце / бо йуж 'давно 'о_тим н'е розмав'їе... / тим 'їезика н'е ужи'вал'їс'ми / то го во'рил'їс'ми / мув'їл'ї поах'лацку...* [ГП, с. 34]; [Якою мовою говорили з мамою?] / *по'пол'с'ки' / ми в'дома по'пол'с'ки' гово'рил'ї / так* [ГП, с. 48].

г) Найрадикальнішим ступенем вияву динаміки ДМ, а відповідно й зміни кореляції *діалект* : *ЛМ* у загальнонаціональному масштабі може бути зникнення самого локусу, де побутує говірка, що в історичному аспекті пов'язане із *формуванням адміністративно-територіальної одиниці чи її зникненням з географічної карти*: наприклад, унаслідок приєднання до великих міст (зокрема, до Луцька відійшло багато хуторів і селищ, як-от Кічкарівка та Чернчиця) чи критичного зменшення кількості мешканців села (наприклад, у с. Перелисянка Рівн. обл. і с. Сваловичі Волин. обл. нині мешкає менше 20 осіб у кожному, і таких сіл на Поліссі багато). Усе це зумовлює динаміку діалектного ландшафту.

2.2. Взаємодія діалект : *ЛМ* визначають як внутрішньолінгвістичні, так зовнішньолінгвальні фактори; одні з них сприяють трансформації діалекту, інші – навпаки його стабільності й употужненню. Розгляньмо їх докладніше.

2.2.1. Позалінгвальні чинники. Особливості функціонування діалекту та літературної мови в межах окремого населеного пункту пов'язані насамперед з історичними обставинами, які дуже різноманітні за своєю суттю. Серед чільних факторів – належність до державних утворень з окремишньою *культурною і мовною політикою*. Територія Західного Полісся в різний час входила до різних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, згодом – Польщі, Російської імперії, а пізніше СРСР, коли Берестейщину було приєднано до БРСР, а далі – Республіки Білорусь, що визначало статус на цих територіях літературної мови, а відповідно – і вплив на живомовну діалектну практику.

Залишаючи історичний аспект для окремої розвідки, зупинимося на синхронному часовому зрізі, який водночас є логічним наслідком подій минулого. І якщо нині в тій частині західнополіського діалекту, яка функціонує в межах державних кордонів України, складається загалом сприятлива ситуація для функціонування як української літературної мови, так і діалектів (окрім дії чинників, про які йдеться нижче), то інші групи західнополіських говірок більш загроженої внаслідок дії низки історичних факторів, серед них – активна білорусизація, а по факту – русифікація українського населення на Берестейщині, та полонізація українського населення на землях, які тепер належать до Польщі.

Тут доречно згадати тезу Т. В. Назарової, яка серед чинників стійкості діалектних систем виділяла, зокрема, *прив'язаність до певної території* [25, с. 37], хоча в умовах взаємодії з іншими мовами чи діалектами на конкретній території це може навпаки сприяти динаміці діалекту. Отож західнополіський діалект у цьому плані доволі неоднорідний, адже частина його побутує в межах кордонів Української Держави, а інша – поза межами, на території інших країн, де складаються різні умови.

Освіта як чинник збереження / трансформації діалекту. Освіта, що регулюється державною політикою, як потужний державотвірний і націєтвірний чинник може відігравати різну роль у питаннях збереження чи нівеляції ДМ конкретного регіону.

Якщо говорити про сучасну ситуацію в межах українських державних кордонів (у випадку із західнополіським діалектом – це його ядро, волинсько-поліські говірки), то зазвичай підвищення освіченості населення сприяє трансформації діалектного мовлення та перемиканню на інший мовний код, зазвичай ЛМ (у міру знань і мовної компетенції мовця) – українську чи іншу домінуючу в регіоні, – або трансформацію окремих діалектних рис (наприклад, загальна тенденція до нівеляції дифтонгів у польському ареалі).

Зовсім інша ситуація з говірками периферійними, які функціонують на території інших держав. Наприклад, Г. Л. Аркушин зазначає, що більшість берестейської інтелігенції вже не володіє рідною українською говіркою [ГБ, с. 386–387]. Дослідник зауважує: "Давно помічено, що навіть корінні жителі н. пп., що здобули вищу освіту, своєю говіркою вже не володіють, а для якогось повідомлення переходять на російську мову, хоч повністю уникнути діалектизмів їм не вдається" [ГБ, с. 9]. Складна ситуація зі збереженням української ідентичності й рідної говірки на Берестейщині – результат багаторічної політики комунізації та білорусизації, а насправді – русифікації місцевого населення [4].

Ступінь володіння ДМ закономерно залежить від *вікового критерію*: найкраще говіркою володіють і послуговуються в побуті представники старшого покоління; відзначено ситуацію, коли представники середнього покоління використовують говірку принагідно, переважно з людьми старшого віку; тоді як молоді вже зовсім нею не володіє:

[А як внуки приїжджають, то з вами по-якому говорять?] / 'зарє в'нуки' 'онде 'гєтє шо б'єлоо'з'орску / да_ї вс'ї / 'тийй / по-'руск'ї (нахилившись уперед) моло'дийй го'ворат' / по-'руск'ї // і_так в'дома го'ворат' / і_до / до_ме'не при'їдут' / 'бабушка / вс'о / по-'руски / ... / [Але вони помівають, що ви говорите?] / то во'ни все / бо_ж'ш во'ни тут годо'валис'а все / та'к'ї_ж вс'ї 'л'удє го^е / во'ни_ш тут / 'єто не_то шо в_йа'к'їм вє'п'їк'їм 'город'ї (рух рукою) / во'ни_ш 'онде / во'ни пон'ї'мают' у'сє в'їдаї / а_сами го'ворат' по-'руск'ї / вже не / не_хочут' / ш'коли йїх 'єто... [ГБ, с. 192].

Складна ситуація і на Підляшші, де відбувається процес швидкої мовної асиміляції населення – насамперед наймолодшого покоління, із яким більшість батьків уже спілкується по-польськи [18]. Як зазначає Л. Лабович, у середовищі сільських дітей говірка вже не вживається [17]. Таку тенденцію зафіксував і Г. Л. Аркушин у багатьох обстежених ним населених пунктах [1].

Звичайно, такий віковий розподіл у послуговуванні діалектною мовою є загальною тенденцією, що властива і для говірок материкової України, де мовлення молодшого покоління більшою мірою зазнає трансформації під впливом освіти, засобів масової комунікації, мовної моди тощо. Водночас про потужність говіркового струменя свідчить таке спостереження: навіть у молодіжному середовищі, представники якого послуговуються молодіжним сленгом і жаргоном, відзначено діалектні елементи: за визначенням Г. Л. Аркушина, "дальші" і "ближчі" [6, с. 134–135].

Проте існують і *позитивні тенденції*, адже зростання рівня освіченості тісно пов'язане зі зростанням самосвідомості населення – а відтак і бажанням зберегти автентичність – як культурну, так і мовну. Приклад того, що освіта може позитивно впливати на збереження діалекту, демонструють поліщуки з Південного Підляшшя, які навчалися в українських школах, що посилює в них самоідентифікацію свого *хаклацького* мовлення як українського [5, с. 119], а також зростання національної самосвідомості в українськомовній молоді з вищою освітою [5, с. 123]. Ще один яскравий приклад – розповіді українців Берестейщини, які "активно працюють на українській ниві" [ГБ, с. 491] і намагаються підтримувати на цих землях українство. Г. Л. Аркушин зазначає, що "...вряди-годи трапляється дитина, яка перейняла мовлення своєї бабусі, та ще молоді люди з вищою освітою, переважно історики, які "віднайшли" свої історичні корені, та ще ті "диваки", що несуть у маси просвітнянські ідеї" [ГБ, с. 7].

Ще один важливий чинник трансформації рідного діалекту для закордонних українців-підляшуків – належність до іншого *віросповідання*. Мова й віра часто тісно пов'язані у свідомості діалектоносців; коли в них запитують про їхнє мовлення, часто у своїх наративах вони починають розповідати про католиків і православних. Це свідчить про те, що католицька віра асоціюється з польською мовою, а православна – з українською, "своєю" [ГП, с. 62]. Аналогічні зауваги щодо уніатської церкви, як зазначав М. Лесів, дослідники робили ще наприкінці XIX ст.: "Де вціліла унія, там виникло православ'я, там і народ говорить малоруською мовою. Доказами можуть слугувати пісні, записані з вуст народу в різних місцевостях Холмсько-Підляської Русі" [30, с. 459; див. також: 20, с. 326].

Позитивну роль у збереженні діалекту відіграють різні *лінгвістичні ініціативи* та *позалінгвальні культурні рухи*, насамперед формування національно-культурних осередків, спрямованих на збереження національної ідентичності. На українському загальнонаціональному рівні серед таких організацій можна згадати Товариство шанувальників і захисників діалектів, з-поміж завдань якого – "заохочувати до використання діалектів (говорів, говірок) як престижного засобу усного спілкування на терені їхнього поширення; заохочувати до використання діалектних скарбів у художній літературі; ... виявляти, зберігати і видавати діалектні писемні пам'ятки" тощо [26, с. 160]. Хоча функційно діяльність цієї організації ще не набула на силі, а тому досі не мала відчутного впливу.

Важливим центром дослідження й збереження діалектної спадщини Західного Полісся є "Західнополіський ономастико-діалектологічний центр" (м. Луцьк) під керівництвом Г. Л. Аркушина, який разом зі своїми колегами

й учнями проводить колосальну роботу із записування та опрацювання діалектного мовлення. Так, реалізовано проект "Говіркове кувфро", який становить собою фонокарту західнополіського говору та його суміжжя [ГК].

Сучасні мовознавці неодноразово наголошували на тому, що тепер існує мода на діалекти, що проявляється не лише в пошуківленні власне наукових діалектологічних досліджень, літературі, публіцистиці, а й в інших сферах культури, наприклад, експериментуванні з театральними виставами. Зокрема, великий успіх має вистава "На перші гулі" за мотивами п'єси С. Васильченка в перекладі на західнополіську говірку с. Черче Камінь-Каширського р-ну, яку волинський театр "Гармидер" дає із 2006 р. [28].

Підтримуванню і збереженню автентичного діалекту й культури на Підляшші також сприяють різні українські організації, як-от Союз українців Підляшшя та Об'єднання "Спадщина Підляшшя", український фольклорний ансамбль "Ранок" (м. Більськ); друковані видання українською. Наприклад, газета "Наше слово" публікує матеріали, присвячені підляським діалектам, фольклору, культурі, зокрема й статті говіркою чи інтерв'ю зі збереженням говіркової мови опитуваних; видання "Над Бугом і Нарвою", одне з найавторитетніших українських видань у Польщі, від середини 80-х рр. XX ст. публікує матеріали, присвячені життю українців Підляшшя, Холмщини, Берестейщини, їхній історії й культурі. Відзначено різні ініціативи українців Підляшшя, які в умовах швидкої асиміляції реалізують проекти, покликани заохотити підляшуків, особливо молодше покоління, до збереження своєї говірки і своєї культури. Серед таких ініціатив, зокрема, – "Говоримо по-своєму"¹¹, яку реалізували Союз українців Підляшшя і Об'єднання "Спадщина Підляшшя" [18] тощо.

На Берестейщині в Білорусі ситуація складалася інакше. У 1990-х рр. український рух на цих землях значно поживався, що пов'язано з діяльністю осередків "Просвіти", виданням газети "Голос Берестейщини" (1991–1996), Українського громадсько-культурного об'єднання Брестської області, Українського науково-педагогічного союзу "Берегиня" тощо. Однак наприкінці 1990-х рр. український рух зійшов нанівець через заборону з боку центральної влади, зокрема перестав виходити друком "Голос Берестейщини", припинилося викладання української мови в університеті та як факультативу в школах.

Ще одним аспектом взаємодії ЛМ і ДМ є *зміна функційного статусу* останньої. Таку ситуацію можна спостерігати в разі функційного заміщення одного ідіому іншим. І якщо творчість на діалекті, засоби масової інформації (як на Підляшші) чи навіть створення окремої системи запису діалектної мови (наприклад, "Пропозиції запису пудляських діалектів" Ю. Гаврилюка [10]) можна вважати такими, що спрямовані на привертання уваги до діалекту, активізації його використання в повсякденному житті, що продиктовано прагненням зберегти національну й мовну ідентичність в окремих анклавах українців, то були спроби цілковитої функційної підміни двох ідіомів – створення окремої штучної літературної мови, так званої *ятвязької валоди*¹², – що, очевидно, мало на меті інше – нівеляцію та знищення українського національного руху в Західному Поліссі, землях, що на той час увійшли до складу Білорусі [3, с. 171–172].

2.2.2. Власне лінгвальні фактори взаємодії ЛМ і діалектів. Певна річ, розглянуті вище чинники безпосередньо пов'язані також із власне лінгвістичними процесами, які відбуваються в діалектах та літературній мові. Їх не завжди можна чітко відокремити, адже нові

протікають у безпосередній кореляції, тому кваліфікуємо фактори як лінгвальні чи позалінгвальні дещо умовно.

Під власне лінгвальними чинниками мають на увазі передусім *вплив інших мовних ідіомів*, насамперед української ЛМ, що загалом є процесом універсальним для різних українських говірок у межах адміністративних кордонів Української Держави¹³. Однак сила цього впливу неоднакова в різних діалектних ареалах. Наприклад, у слобожанських чи степових говірках, де функційне поле української мови як державної значно обмежене функціонуванням російської мови, вплив української ЛМ на діалекти, очікувано, буде менший, ніж у західнополіському ареалі, де, за соціолінгвістичними дослідженнями, відсоток носіїв української мови наближається до максимуму¹⁴.

З огляду на особливості територіального розташування західнополіського діалекту ще один екстралінгвальний фактор – це *вплив інших літературних мов* (крім української) та *інших діалектів цих мов*. Попри те, що в іншомовному оточенні діалектам притаманна загальна тенденція до швидшої динаміки [8, с. 8–9], дослідники зазначають, що українці зберігають свій мовний код і використовують перемикальні коді до різних комунікативних ситуаціях. Зокрема, носії підляських говірок у Польщі відрізняють своє мовлення від мовлення носіїв інших мов, маркуючи його як особливе – “своє”, “хохлацьке”, “просту мову” тощо [5]. Хоча, звичайно, мовлення українців поза межами сучасних адміністративно-територіальних кордонів України великою мірою підлягає трансформації – див., напр., коментарі Г. Л. Аркушина про мовлення багатьох українців Берестейщини: “Хоч тут проживає близько мільйона етнічних українців, однак українську мову можна почути тільки зрідка і то від представників старшого і найстаршого покоління, переважно жінок. Молодь і більшість чоловіків усіх вікових груп користуються російською мовою” [ГБ, с. 7]. Натомість у багатьох підляських говірках відчутний великий вплив польської мови.

Критерій нормативності. Іншим фактором вітальності / трансформаційного потенціалу говірки є ставлення діалектоносіїв до мовної норми – діалектної та літературної. Діалектна норма як явище, що формується історично внаслідок традиції побутування мовних одиниць чи явищ у конкретній говірці, визначає сприйняття свого і чужого мовлення діалектоносіями і, зрештою, формує опозицію *своє* : *чуже* в мовній картині світу діалектоносіїв. Зі “своїм” мовленням діалектоносії імпліцитно порівнюють мовлення “чуже” – як іншоговіркове, так і літературне: [Як у вас говорять?] *Як в Мутній, в Гослбове, як в Мацьковичах – то так говорат, як я. Алі вже там далі, вже не до нашої належи мей... парэфії – тбже там начей говорат* [ГП, с. 103]. Як зазначає П. Ю. Гриценко, “орієнтованість носіїв діалекту на свою локальну мовну систему, інтровертність постійно наявна в їхній свідомості, проявляючись з різною виразністю в реакціях на не свій діалект, на відмінне від рідного чуже / інше мовлення” [13, с. 33]. Й оскільки “своє мовлення” тісно пов’язане у свідомості мовлян з культурним кодом, *своя* говірка часто викликає позитивну аксіологію [13]. Цю тезу підтверджують численні приклади з діалектних наративів різних українських говірок, наявні вони і в текстах із західнополіського говору, напр.:

– *у нас там, о бул’ш коло, наровки / о / у, бело’в’ежи / там уже зекайт / то там уже біл’оруси // ал’е во’ни там та’к’ійі сла’бийі / во’ни вже по’пол’ск’і говорат / а не, поб’ело’руск’і // а в нас та’кий (гордо і голосніше) ку’уток / по’п’росту ми (з гордістю) три’майім’са / так го’ворим йак ‘наш’і ди’ди, пради’ди гово’рил’і* // [ГП, с. 282];

– *...зирок / бо ви’соко то, ї з’ирок // а, йа з’найу чо так ‘кажут’? / хто йо’го з’найе / так ка’зали ‘зирк’і / боро’виц’к’і / бо’ровиц’к’і см’і’йуц’а / см’і’йуц’а / шо в_ко’пил’ах ‘кажут ‘з’ирк’і / а, шо в_нас ста’р’і ‘л’уде так ка’зали з’найете* // [ГВП, с. 338].

Більшість експліцитних метамовних висловлювань із прямою оцінкою, відзначених у зібраннях діалектних текстів із різних територій, побудовані за моделлю “по-своєму” vs “по-чужому”¹⁵. Водночас аналіз засвідчує, що іноді оцінка мовлення / мовної риси діалектоносіями може бути зорієнтована на порівняння з літературним стандартом, який виступає “еталоном” правильності, проти якого мовлення діалектне носіям говірки здається неправильним, негарним:

– *йа ‘бачу мо’йі ‘д’іти / шо йа са’ма ‘родом ни_з’в’іци / и: ‘уца:а в’ід сво’йейі ‘баби // ‘баба го’ворит’ хл’еб / і_во’ни со’б’і хл’еб / гово’ру / д’ів’чата! / ви же_ж ви’лик’і / підрос’тайіте / ни_гово’р’ім хл’еб / так ни_фаіно / ни / ‘йела / ни_йіла а_йела // ни_м’ї / а_муї // ну ка’жу // д’ів’чатка / то_ж ни_фаіно // муї / твуї / ну* // [ГВП, с. 358];

– *в_мене з’ат’ с_к’ий’їшчини / о’то він ‘чисто поук’райін’с’ки го’ворит’ // бо_вже йо’му н’їх’то не_за’кине / в’ін так ‘чисто поук’ра // ми так поприви’кали* // [ГВП, с. 498].

З огляду на це локальна вимова може зазнавати відповідної негативної оцінки: *ми’н’і було ‘дивно йак йа с’уди приїш’ла / ка’жу в_нас в_ма’т’їках та’ка по’гана ‘мова / та’ка // пирик’ручана / ну ‘тутика в_ос’ниці і_шче пох’л’еш’че // (сміється) / ка’жу / йак так ‘можна? //* [ГВП, с. 359].

2.2.3. Із діалектною нормою тісно пов’язане питання *престижності* власної говірки, що впливає на вітальність чи навпаки трансформацію діалекту. Престижність своєї говірки може виражатися в широкому введенні в локальну розмовну практику літературною мовою діалектизмів, що є одним із факторів розширення сфери функціонування, а відповідно – употужнення діалекту.

Такі елементи так чи інакше притаманні мовленню людей, які володіють і послуговуються літературною мовою чи іншими ідіомами. Як приклад можна навести вже згадуваний молодіжний сленг м. Луцьк із численними діалектними елементами чи викладачі наукового стилю з діалектними елементами (введеними свідомо або ні): *У грудні 1917 р. в містечку Милецькиці в тодішньому Берестейському повіті діяла двокласна українська школа, в якій працювало двох учителів, з чого один був урожденцем поблизьких Розачів* [19].

Проте в підляських говірках широко виявляється негативний аспект цієї тенденції, адже багато мешканців українських сіл кваліфікують себе білорусами, а своє мовлення – як білоруське, попри фактичну відсутність білоруських рис: на цьому неодноразово наголошував Г. Л. Аркушин, див., наприклад: [ГП, с. 237–238, 280–281 та ін.].

Опосередковано питання престижності говірки також пов’язане з територією побутування діалекту, а конкретніше – з історичними умовами його функціонування на певній території, насамперед культурною (передусім освітньою) і мовною державною політикою. Держава може заохочувати або ж, навпаки, перешкоджати функціонуванню діалектів, що згодом позначається на престижності рідної говірки та ширше впливає на національне самоусвідомлення народу. Яскравим прикладом була вже згадувана вище політика, спрямована на нівелювання української національної ідентичності на Берестейщині.

Висновки. Отже, узагальнений аналіз двобічної взаємодії *діалект* ↔ *ЛМ* засвідчує велику кількість факторів (внутрішньолінгвістичних і позамовних), які впливають

на характер цих контактів. Діалекти, зокрема і західнополіський, залишаються важливим джерелом поповнення й урізноманітнення мовно-літературного стандарту. Вхідження діалектних елементів у простір функціонування літературної мови відбувається насамперед через літературу та словники (проте нині відомі й інші приклади, як-от театр, телебачення тощо). Водночас усе це впливає на функційне поле діалекту – як у бік розширення, так і навпаки, його звуження. Загалом посилення діалекту може відбуватися через: створення псевдолітературних мов (проте це може обернутися і протилежною тенденцією); моду на діалект; художню літературу; варіант літературної мови (як-от у випадку західноукраїнського варіанта української ЛМ загалом в українському мовному просторі; щодо західнополіського говору (говірки Підляшшя) говорити можна, радше, про часткове розширення функцій діалекту і його використання як мови літературної – у засобах масової інформації, різноманітних виданнях). У говірках, які побутують поза межами українських адміністративних кордонів чи не найбільшу роль відіграє державна мовно-культурна політика.

Усі проаналізовані чинники вітальності діалекту діють не окремо, а в невід'ємній сукупності. Важливо, що для кожного діалектного утворення ці фактори варіюють навіть у межах одного говору, і яскравим прикладом цього є статокатий із погляду особливостей функціонування й диференціації західнополіський діалект.

Примітки

¹Дослідження виконане в межах теми "Народна мова і літературний стандарт". Державний реєстраційний номер теми – 0120U000188.

²Достатньо порівняти кількість західнополіської лексики, яка ввійшла до "Словаря" Б. Грінченка – власне західнополіської лексики нараховано близько 50 слів (з різною кваліфікацією) [2].

³Східнополіський говір відіграв важливу роль у формуванні української ЛМ; напр., у XVII–XVIII ст. культурні центри Гетьманщини розташовувалися саме в містах на теренах цих говірок [39, с. 252]; пізніше портрет української ЛМ формувала плеяда східнополіських письменників і діячів, зокрема О. Бодянский, П. Куліш, О. Маркович, Марко Вовчок, Б. Грінченко тощо.

⁴Його творчість докладніше проаналізовано в дисертаційному дослідженні А. Яворського [41].

⁵Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших мовах колишнього Радянського Союзу, зокрема титульної російській [15].

⁶Див. також: [31].

⁷До словника також включено чимало лексем, які в СУМ-11 кваліфіковані як літературні без жодного функційного обмеження (напр., *закамарки, закапелки, ковбана, полумисок, позавтра, сосняк* тощо).

⁸Гуменюк Н. Квіти на снігу. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018.

⁹Хоча питання спорідненості зах.-пол. *ласиці* і сх.-пол. *лисці* це потребує докладнішого розгляду на ширшому тлі.

¹⁰Показово, що АУМ подає кілька мікрореалів цієї форми, зокрема один – у перехідних говірках від західнополіських до волинських, інші – у говірках південно-західного наріччя [АУМ 2, к. 190].

¹¹У межах проекту учні дев'яти підляських шкіл збирали від старших людей матеріали, пов'язані з традиційною кулінарією. Результатом стали 5–8-хвилинні фільми, реалізовані говіркою й пов'язані з культурною спадщиною регіону. Частина з них презентували в програмі "Український перегляд" на Білостоцькому телебаченні [18].

¹²Цей експеримент був пов'язаний з так званим ятвязьким рухом 1980–1990-х рр. та ідеєю мовної окремішності поліщуків, пропагованою М. Шеляговичем і його однодумцями (див., напр.: [34; 3, с. 160–172]).

¹³Пор. із ситуацію в дистантних анклавах переселенських українських говірок, якими, напр., є українські говірки Башкортостану, у яких вплив української літературної мови на говірку практично відсутній, адже відсутня сфера комунікації літературною мовою, вплив засобів масової інформації, освіта (за поодинокими винятками вивчення української мови кілька годин на тиждень у деяких школах Республіки); докладніше див.: [33].

¹⁴Висловлюємо подяку співробітникам групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України за надану статистику й особисто канд. філол. наук І. М. Цар.

¹⁵Докладніше див. [32].

Список використаних джерел

1. Аркушин Г. Жителі Підляшшя про свою мову / Г. Аркушин // Z Lubelskich badań nad słowińszczyzną wschodnią [Text] : księga dedykowana Prof. Michałowi Lesiowskiemu. – Lublin, 2010. – С. 137–149.
2. Аркушин Г. Л. Західнополіська лексика в "Словарі української мови" / Г. Аркушин // Минувле і сучасне Волині : тези доп. та повідомл. III-ї Волин. іст.-краєзнав. конф. – Луцьк: [б. в.], 1989. – С. 254–256.

3. Аркушин Г. Народна лексика Західного Полісся : монографія / Г. Аркушин. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014.

4. Аркушин Г. Українська більшість Берестейщини як сучасна меншість / Г. Аркушин // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2015. – Вип. 26. – С. 6–14.

5. Аркушин Г. Л. Хахлацька мова на Підляшші / Г. Аркушин // Українська мова. – 2019. – № 1. – С. 115–125.

6. Аркушин Г. Л. Чи по-людськи говорять по-луцьки? / Г. Аркушин // Літопис Волині : Всеукраїнський наук. часопис. – 2011. – № 9. – С. 133–135.

7. Аркушин Г. Л. Чи тотожні терміни західнополіський і волинсько-поліський говір? / Г. Аркушин // Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчуківі. – К. : КММ, 2017. – С. 55–62.

8. Бараникова Л. И. Говоры территорий позднего заселения и проблема методов их изучения / Л. И. Бараникова // Проблемы изучения русских говоров вторичного образования: сб. науч. тр. – Кемерово, 1983. – С. 3–11.

9. Воронич Г. Західнополіський говір / Г. Воронич // Українська мова. Енциклопедія. – 2-ге вид. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 196–197.

10. Гаврилюк Ю. Пропозиції запису пудляських діалектів. На правах рукопису / Ю. Гаврилюк. – Бєльськ, 1988. – Електронний варіант. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Havryliuk_Yurii/Propozytsii_zapysu_pidlaskykh_dialektiv.djvu (останній перегляд: 16.04.2021).

11. Грицевич Ю. В. Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся : дис. ... канд. філол. наук / Ю. В. Грицевич. – Луцьк, 2018.

12. Гриценко П. Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины / П. Е. Гриценко // Исследования по славянской диалектологии. 15. – М. : Институт славяноведения РАН, 2012. – С. 18–42.

13. Гриценко П. Е. Феномен диалектного явления: онтология и гносеология / П. Е. Гриценко // Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии. – М. : Институт славяноведения РАН, 2015. – С. 9–59.

14. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1981.

15. Калынь Л. Э. Включение диалектизмов в художественный текст как разновидность контакта между диалектной и литературной формами русского языка / Л. Э. Калынь // Вопросы языкознания. – 1998. – № 6. – С. 58–68.

16. Калынь Л. Э. Особенности диалектов как структурно организованных языковых идиомов в ситуации их сосуществования с литературным языком / Л. Э. Калынь // Исследования по славянской диалектологии. 15. Особенности сосуществования диалектной и литературной форм языка в славяноязычной среде. – М. : Институт славяноведения РАН, 2012. – С. 9–17.

17. Лабович Л. "Здоров, я без хліба, ти без дров". Прислів'я, приказки, зичення та примовки регіону / Л. Лабович // Наше слово. – 2021. – 03–14 березня. – № 11. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://nasze-slowo.pl/zdorov-ya-bez-hleba-ty-bez-drov/>

18. Лабович Л. Говоримо "по-своєму" на Підляшші / Л. Лабович // Наше слово. – 2009. – № 3 (18 січня 2009). – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://nasze-slowo.pl/govorimo-po-svoemu-na-pidlyashshi/>

19. Лабович Л. Хронологія і статистика розвитку навчання української мови на північному Підляшші в 1994–2019 роках / Л. Лабович. – Електронний ресурс. – Режим доступу: https://osvita.org.pl/uploads/images/02/96_41.pdf.

20. Лесів М. Українські говірки в Польщі / М. Лесів. – Варшава: Український архів, 1997.

21. Леванцевіч Л. М'ясцовы кампанент у мастацкім ідыялекце пісьменнікаў Брэстчыны / Л. Леванцевіч // Лінгвістичні студії. – 2019. – Вип. 11. – С. 79–88.

22. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 26–36.

23. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах / І. Г. Матвіяс // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 5–31.

24. Мойсієнко В. М. Звідки родом дядько Лев? / В. М. Мойсієнко // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту імені Івана Франка. – 2001. – № 7. – С. 87–88.

25. Назарова Т. В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови й діалектів / Т. В. Назарова // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 31–49.

26. Німчук В. В. Статут товариства шанувальників і захисників говірок української мови / В. В. Німчук // Українська мова. – 2017. – № 3. – С. 159–165.

27. Оссоветакий І. А. Язык фольклора и диалект / И. А. Оссоветакий // Основные проблемы эпоса восточных славян. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – С. 172–190.

28. Офіційний сайт театру "Гармидер". – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://garmyder.org/tag/na-pershi-huli/>

29. Скопненко О. І. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис) / О. І. Скопненко. – К. : СП "Українська книга", 2001.

30. Страшкевич Н. И., прот. Устная народная словесность въ Холмской и Подляской Руси / Н. И. Страшкевич // Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ. Холмская Русь. – СПб., 1885. – Вип. 8. – С. 453–503.

31. Ткачук М. Діалектна мова і нормативна лексикографічна практика / М. Ткачук // Українська мова. – 2018 – № 3. – С. 54–66.

32. Ткачук М. М. Діалектна норма у свідомості діалектоносців (Чи завжди "своє" є правильним?) / М. Ткачук // Jahrbuch der V. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht". – München – Berlin – Leipzig – Washington, D.C., 2016. – P. 201–209.

33. Ткачук М. М. Українські говірки Башкортостану: Золотоношка і Степанівка / М. Ткачук. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2020. (електронне видання).

34. Толстой Н. И. Новый славянский литературный микроязык? / Н. И. Толстой // Избранные труды. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. II. – С. 497–506.

35. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1977.

36. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива: монографія / І. Фаріон. – Л. : Вид-во Львівської політехніки, 2015.

37. Хобзей Н. В. Духовна культура карпатського регіону крізь призму лексики / Н. В. Хобзей // Хобзей Н. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / Упор. О. Сімович. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. – С. 426–430.

38. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – К. : ВД "КМ Академія", 2003.

39. Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови. До постанови питання / Ю. Шевельов // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузеля. – Париж ; Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто ; Сідней, 1962. – Т. CLXIX. – С. 252–264.

40. Яворський А. Ю. Актуалізація поліських говірок у сучасному художньому тексті: дис. ... канд. філол. наук / А. Ю. Яворський. – Луцьк, 2015.

41. Sierociuk J. Pieśń ludowa i gwara. – Lublin: Krajowa agencja wydawnicza, 1990.

Джерела та скорочення

АрдХЛП – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2018.

АСЗГ – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2000.

АУМ 2 – Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 2.

ГБ – Аркушин Г. Голоси з Берестейщини. Тексти. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012.

ГВП – Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся. Тексти. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010.

ГК – Проект "Говіркоче куфр". Фонокарта західнополіського говору та суміжжя. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://sites.google.com/view/phonokartazahpol/фонокарта-західнополіського-говору-та-суміжжя> (дата звернення: 21.05.2021).

ГП – Аркушин Г. Голоси з Підляшшя. Тексти. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007.

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова та ін. – К. ; Л. ; Єна, 2017–2021. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://uacorpus.org>.

ЕСУМ 3 – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3.

КУМ – Корпус української мови. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209> (дата звернення: 12.12.2020).

ОЛА Л-2 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 2. Животноводство / под ред. Я. Барсаи и др. – Warszawa, 2000.

ПА – Вярэнніч В. Л. Палескі архіў. Лінгвістычныя, этнаграфічныя і гістарычныя матэрыялы / пад навуц. рэд. Ф. Клімчука, Э. Смулкавай, А. Энгелькінг. – Мінск : Выдавец ІП Вараксін, 2009.

СБГ – Словарь української мови. Упорядкув., з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко : у 4-х т. – К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1958.

Семен. Арх. – Лексикографічні записи зі східнополіської говірки м. Семенівка Новгород-Сіверського (до 2020 р. – Семенівського) р-ну Чернігів. обл.

СУ – Словникова система "Словники України". – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/dictua.aspx?uid=?> (дата звернення: 15.08.2018).

СУМ-11 – Словник української мови : у 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

ЭССЯ 14 – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вып. 14. – М. : Наука, 1987.

SEJP – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2005.

References

1. Arkushyn, H. (2010). Zhyteli Pidliashshia pro svoiu movu [Residents of Pidlasie about their language]. *Z Lubelskich badań nad słowiańszczyzną wschodnią [Text] : księga dedykowana Prof. Michałowi Łesiewiczowi*. Lublin: Wydawnictwo KUL, p. 137–149. (In Ukr.).

2. Arkushyn, H. L. (1989). Zakhidnopoliska leksyka v "Slovari Ukrainkoi movy" [Western Polissian lexis in the "Dictionary of the Ukrainian language"]. *Mynule i suchasne Volyni : tezy dop. ta povidoml. III-yi Volyn. ist.-kraiezn. konf.* Lutsk, p. 254–256. (In Ukr.).

3. Arkushyn, H. (2014). *Narodna leksyka Zakhidnoho Polissia: monohrafiia* [Folk vocabulary of Western Polissia: monograph]. Lutsk: Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. (In Ukr.).

4. Arkushyn, H. (2015). Ukrainska bilshist Beresteishchyny yak suchasna menshist [The Ukrainian majority of the Brest region as a modern minority]. *Volyn-Zhytomyrshchyna. Istoryko-filohichnyi zbirnyk z rehionalnykh problem*, 26, p. 6–14. (In Ukr.).

5. Arkushyn, H. L. (2019). Khakhlyatska mova na Pidliashshi [Khokhlyack language in Pidlasie]. *Ukrainska mova*, 1, p. 115–125. (In Ukr.).

6. Arkushyn, H. L. (2011). Chy po-liudsky hovoriat po-lutsky? [Do they speak Lutsk in a human way?]. *Litopys Volyni : vseukrainskyi nauk. chasopys*, 9, p. 133–135. (In Ukr.).

7. Arkushyn, H. L. (2017). Chy totozhni termini zakhidnopoliskyi i volynsko-poliskyi hovir? [Are the terms West Polissia and Volyn-Polissia dialects identical?]. *Ukrainska mova na osi chasu. Vasylevi Vasylivychu Nimchukovi*. Kyiv: KMM, p. 55–62. (In Ukr.).

8. Barannikova, L. I. (1983). Govory territorij pozdnego zaselenija i problema metodov ih izuchenija [Dialects of territories of late settlement and the problem of methods for their study]. *Problemy izuchenija russkikh govorov vtorichnogo obrazovanija: sb. nach. tr.* Kemerovo, p. 3–11. (In Russ.).

9. Voronych, H. (2004). Zakhidnopoliskyi hovir [West Polissian dialect]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. 2nd ed. Kyiv, p. 196–197. (In Ukr.).

10. [Havryliuk, Yu.] (1988). Propozytzii zapisu pudliaskykh dialiektuv. Na pravakh rukopysu. Bielsk. http://chtyvo.org.ua/authors/Havryliuk_Yurii/Propozytzii_zapysu_pidliaskykh_dialektiv.djvu. (In Ukr.).

11. Hrytsevych, Yu. V. (2018). *Dialektnyi komponent u folklornykh tekstakh iz Zakhidnoho Polissia: dys. ... kand. filol. n.* [Dialect component in folklore texts from Western Polissia: diss. ... cand. philol. sc.]. Lutsk. (In Ukr.).

12. Gricenko, P. E. (2012). Dialekty v srovennoji jazykovej situacii Ukrainy [Dialects in the modern language situation in Ukraine]. *Issledovanija po slavjanskoj dialektologii*. 15. Moscow, p. 18–42. (In Russ.).

13. Gricenko, P. E. (2015). Fenomen dialektynogo javlenija: ontologija i gnoseologija [The phenomenon of the dialectal fact: ontology and epistemology]. *Issledovanija po slavjanskoj dialektologii*. 17. *Sud'ba slavjanskih dialektov i perspektivy slavjanskoj dialektologii*. Moscow, p. 9–59. (In Russ.).

14. *Dilova mova Volyni i Naddniproshchyny XVII st. (Zbirnyk aktovykh dokumentiv)* [Formal language of Volyn and Dnieper region of the XVII century. (Collection of act documents)] / Ed. V. V. Nimchuk. Kyiv: Naukova dumka, 1981. (In Ukr.).

15. Kalyn', L. Je. (1998). Vključenje dialektizmiv v hudozhestvennyj tekst kak raznovidnost' kontakta mezhdia dialektnoj i literaturnoj formami russkogo jazyka [The inclusion of dialectisms in a literary text as a kind of contact between the dialectal and literary forms of the Russian language]. *Voprosy jazykoznanija*, № 6, p. 58–68. (In Russ.).

16. Kalyn', L. Je. (2012). Osobennosti dialektov kak strukturo organizovannyh jazykovykh idiomov v situacii ih sosushhestvovanija s literaturnym jazykom [Features of dialects as structurally organized language idioms in the situation of their coexistence with the literary language]. *Issledovanija po slavjanskoj dialektologii*. 15. *Osobennosti sosushhestvovanija dialektnoj i literaturnoj form jazyka v slavjanojazychnoj srede*. Moscow, p. 9–17. (In Russ.).

17. Labovych, L. (2021). "Zdorov, ya bez khlieba, ty bez drov". Pryslivia, prykazky, zychennia ta prymovky rehionu ["Hello, I'm without bread, you're without firewood". Proverbs, sayings, wishes and bywords of the region]. *Nashe slovo, №11 (2021-03-14)*. <https://nasze-slowo.pl/zdorov-ya-bez-hlieba-ty-bez-drov/> (In Ukr.).

18. Labovych, L. (2009). Hovorymo "po-svoiomu" na Pidliashshi [We speak "in our own way" in Pidlasie]. *Nashe slovo, №3 (18 sichnia 2009)*. <https://nasze-slowo.pl/govorimo-po-svoiomu-na-pidlyashshi/> (In Ukr.).

19. Labovych, L. (2019). Khronolohia i statystyka rozvytku navchannia ukrainskoi movy na pivnichnomu Pidliashshi v 1994–2019 rokakh [Chronology and statistics of the development of Ukrainian language teaching in northern Pidlasie in 1994–2019]. https://osvita.org.pl/uploads/images/02/96_41.pdf. (In Ukr.).

20. Lesiv, M. (1997). *Ukrainski hovirky v Polshchi* [Ukrainian dialects in Poland]. Varshava: Vydavnytstvo "Ukrainskyi arkhiv". (In Ukr.).

21. Lievantsevich, L. (2019). Miastovskyi kampanet u mastatskim idyialekse pismennikaŭ Brestchyny [Local component in the artistic idiolect of Brest region writers]. *Linhvostylistychni studii*, 11, p. 79–88. (In Bel.).

22. Matvias, I. H. (2007). Dialektna osnova ukrainskoi literaturnoi movy [Dialectal basis of the Ukrainian literary language]. *Movoznavstvo*, № 6, p. 26–36. (In Ukr.).

23. Matvias, I. H. (1977). Ukrainska literaturna mova i terytorialni dialekty v yikh vzaiemodii na riznykh istorychnykh etapakh [Ukrainian literary language and territorial dialects in their interaction at different historical stages]. *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnyimi dialektami*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5–31. (In Ukr.).

24. Moisienko, V. M. (2001). Zvidky rodod diadko Lev? [Where does Uncle Lev come from?]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, № 7, p. 87–88. (In Ukr.).

25. Nazarova, T. V. (1977). Deiki pytannia typolohii zviazkiv literaturnoi movy y dialektiv [Some questions of the typology of the connections between literary language and dialects]. *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnyimi dialektami*. Kyiv: Naukova dumka, p. 31–49. (In Ukr.).

26. Nimchuk, V. V. (2017). Statut tovarystva shanuvalnykiv i zachysnykiv hovoriv ukrainskoi movy [Charter of the Society of Fans and Defenders of the Ukrainian Language]. *Ukrainska mova*, № 3, p. 159–165. (In Ukr.).

27. Ossoveckij, I. A. (1958). Jazyk fol'klora i dialekt [Language of folklore and dialect]. *Osnovnye problemy jeposa vostochnyh slavjan*, Moscow, p. 172–190. (In Russ.).

28. *Ofitsiyni sait teatru "Harmyder"* [Official website of the Garmider Theater]. <https://garmyder.org/tag/na-pershi-hulil/>

29. Skopnenko, O. I. (2001). *Beresteisko-pynski hovirky: heneza i suchasnyi stan (istoryko-fonetychni narys)* [Brest-Pinsk dialects: genesis and current state (historical and phonetic essay)]. Kyiv: SP "Ukrainska knyha". (In Ukr.).

30. Strashkevich, N. I., prot. (1885). Ustnaja narodnaja slovesnost' v Holmskoj i Podljasskoj Rusi [Oral folk literature in Kholm'skaya and Podlyasskaya Rus']. *Pamjatniki ruskoj stariny v zapadnyh gubernijah. Vyp. 8. Holmskaja Rus'*. St. Petersburg, p. 453–503. (In Russ.).

31. Tkachuk, M. (2018). Dialektna mova i normatyvna leksykohrafichna praktyka [Dialectal language and normative lexicographic practice]. *Ukrainska mova*, 3, p. 54–66. (In Ukr.).

32. Tkachuk, M. M. (2016). Dialektna norma u svidomosti dialektonosiv (Chy zavzhdy "svoie" ye pravynym?) [Dialectal norm in the awareness of dialectal speakers (Is "the own one" always correct?)]. *Jahrbuch der V. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht"*. München – Berlin – Leipzig – Washington, D.C., p. 201–209. (In Ukr.).

33. Tkachuk, M. M. (2020). *Ukrainski hovirky Bashkortostanu: Zolotonoshka i Stepanivka* [Ukrainian dialects of Bashkortostan: Zolotonoshka and Stepanivka]. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. (elektronne vydannia). (In Ukr.).

34. Tolstoj, N. I. (1998). Novyj slavjanskij literaturnyj mikrojazyk [A new Slavic literary microlanguage?]. *Tolstoj N. I. Izbrannye trudy. T. II. Slavjanskaja literaturno-jazykovaja situacija*. Moscow: Jazyki ruskoj kultury, p. 497–506. (In Russ.).

35. *Ukrainska literaturna mova v yii vzajemodii z terytorialnymi dialektami* (1977) [Ukrainian literary language in its interaction with territorial dialects] / Ed. M. A. Zhovtobriukh. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukr.).

36. Farion, I. (2015). *Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoj) movy u XIV–XVII stolittiah: movna svidomist, movna diisnist, movna perspektyva: monohrafiia* [Social status of the old Ukrainian (Ruthenian) language in the XIV–XVII centuries: linguistic consciousness, linguistic reality, linguistic perspective: monograph]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. (In Ukr.).

37. Khobzei, N. V. (2019). Dukhovna kultura karpatskoho regionu kriz pryzmu leksyky [Spiritual culture of the Carpathian region through the prism of vocabulary]. *Khobzei, N. Naukovi studii: dialektolohiia, etnolinhvistyka, leksykohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, p. 426–430. (In Ukr.).

38. Shevelov, Yu. (2003). *Vnesok Halychyny u formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy* [Galychyna's contribution to the formation of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Vydavnychnyj dim "KM Akademiia". (In Ukr.).

39. Shevelov, Yu. (1962). Chernihivshchyna v formuvanni novoi ukrainskoi literaturnoi movy. Do postavy pytan'nia. [Chernihiv region in the formation of a new Ukrainian literary language. To the question]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T. CLXIX: Pratsi Filolohichnoi ta Istorychno-filosofichnoi sektiis. Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli*. Paris; New York; München; Toronto; Sydney, p. 252–264. (In Ukr.).

40. Yavorskyi, A. Yu. (2015) *Aktualizatsiia poliskykh hovoriv u suchasnomu khudozhnomu teksti. Dys. ... kand. filol. n. zi spetsialnosti 10.02.01 – ukrainska mova* [Actualization of Polissia dialects in modern

literary text. Diss. ... cand. philol. sc. in the speciality 10.02.01 – Ukrainian language]. Lutsk. (In Ukr.).

41. Sierociuk, J. (1990). *Pieśń ludowa i gwara*. Lublin: Krajowa agencja wydawnicza. (In Pol.).

Sources and abbreviations

АркДХЛ – Arkushyn, H. L. (2018). *Dictionary of West-Polissian dialecticisms at fiction*. Lutsk: PP Ivaniuk, V. P. (In Ukr.).

AC3Г – Arkushyn, H. L. (2000). *Slovník zakhidnopoliskyykh hovirok: u 2 t.* [Dictionary of Western Polissia dialects: in 2 vols.]. Lutsk: RVV "Vezha" Volynskoho derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky (In Ukr.).

АУМ 2 – *Atlas ukrainskoi movy: v 3 t. T. 2: Volyn, Naddnistrishchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli.* (1988). Kyiv. (In Ukr.).

ГБ – Arkushyn, H. (2012). *Holosy z Beresteishchyny (Teksty)* [Voices from Brest Region (Texts)]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. (In Ukr.).

ГВП – Arkushyn, H. (2010). *Holosy z Volynskoho Polissia (Teksty)* [Voices from Volyn Polissia (Texts)]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. (In Ukr.).

ГК – *Proiekt "Hovirkove kufro". Fonokarta zakhidnopoliskoho hovoru ta sumizhzhia.* [Project "Spoken Chest". Phonological map of the West Polissia dialect and frontier]. <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/фонокарта-західнополіського-говору-та-суміжжя>. (In Ukr.).

ГП – Arkushyn, H. (2007). *Holosy z Pidliashshia (Teksty)* [Voices from Pidliashshia (Texts)]. Lutsk: RVV "Vezha" Volynskoho derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. (In Ukr.).

ГРАК – *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK)* [General Regional Annotated Corpus of the Ukrainian Language (HRAK)] / M. Shvedova, R. fon Valdenfels, S. Yaryhin, A. Rysin, V. Stariko, M. Vozniak, M. Kruk ta in. Kyiv, Lviv, Jena, 2017–2021. <https://uacorpus.org>. (In Ukr.).

ЕСУМ 3 – *Etymologichnyi slovník ukrainskoi movy: v 7 t.* (1989). [Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.]. Vol. 3. Kyiv (In Ukr.).

КУМ – *Korpus ukrainskoi movy* [The Ukrainian language corpora]. <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>. (In Ukr.).

ОЛА П-2 – *Obshheslavjanskij lingvisticheskij atlas. Serija leksiko-slovoobrazovatel'naja. Vyp. 2. Zhivotnovodstvo.* (2000) [The Slavic Linguistic Atlas. Lexical and word-formational series. Vol. 2. Animal husbandry]. Warszawa. (In Russ.).

ПА – Viarenich, V. L. (2009). Palieski arkhiv. Lihvistychnia, etnografichnia i historychnia materialy [Polesie archive. Linguistic, ethnographic and historical materials]. Minsk: Vydavets IP Varaksin. (In Bel.).

СБГ – *Slovar ukrainskoi movy. Uporiadkuv., z dod. vlasnoho materialu B. D. Hrinchenko; u 4-kh t.* (1958) [Dictionary of the Ukrainian language. Compiled, with addition of own materials by B. D. Hrinchenko]. Kyiv. (In Ukr.).

Смен. Аpx. – *Leksykohrafichni zapysy zi skhidnopoliskoi hovirky m. Semenivka Novhorod-Siverskoho (do 2020 r. – Semenivskoho) r-nu Chernihiv. obl.* [Lexicographic records from the Eastern Polissia dialect of Semenivka, Novhorod-Siverskyi (until 2020 – Semenivskyi) district of Chernihiv region].

СУ – *Slovníkova sistema "Slovníky Ukrainy"* [Dictionary system "Dictionaries of Ukraine"]. <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/dictua.aspx?uid=?>

СУМ-11 – *Slovník ukrainskoi movy: v 11 t.* (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.]. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukr.).

ЭССЯ 14 – *Etymologicheskij slovar' slavjanskikh jazykov. Praslavjanskij leksicheskij fond* (1987). [Etymological dictionary of Slavic languages. Proto-Slavic lexical fund]. Vyp. 14. Moscow. (In Russ.).

SEJP – Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. (In Pol.).

Надійшла до редколегії 04.05.22

Maryna Tkachuk, PhD in Philology, Senior Researcher

ORCID: 0000-0002-4165-7741

e-mail: tkachuk_maryna@ukr.net

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

WEST POLISSIAN AREA AND STANDARD OF UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE: FACTORS AND MECHANISMS OF INTERACTION

The article is devoted to the study of the interaction of two idioms: dialect language and literary standard. The typology of the interaction of dialects ↔ literary language is clarified on the example of one dialect – the West Polissian dialect; the factors that determine this interaction within one dialect micro-area are parameterized; the main mechanisms of such interaction are outlined. It is emphasized that the nature of contacts dialect ↔ literary language is two-sided.

The first part of the study analyzes the influence of northern dialects on the formation of the literary standard in the diachronic aspect. The West Polissian dialect is characterized in view of its differentiation and peculiarities of functioning; the representation of dialectal elements and phenomena in texts of artistic style and common dictionaries in synchrony is studied and generalized. Several tendencies have been identified: the use of dialectal words in texts, which are not present in common dictionaries; partial semantization of dialecticisms in lexicographical works against the background of their wider semantic scope in dialectal speech; wider functional and stylistic load of dialectal vocabulary in speech compared to dictionaries of literary language.

The second part of the article examines how the literary language can influence dialects – the repertoire of their elements, the functionality of individual units, the field of functioning of the dialect as a whole. It is noted that this trend may have varying degrees of manifestation. One of the first stages of influence was the assimilation of new language units, which are layered on dialect elements; the second stage is the neutralizing of some language features, and under condition of its systematic nature, as a consequence, the configuration of the ranges of individual phenomena changes; third stage is a complete transformation of dialectal speech under the influence of literary standard; the fourth is the disappearance of the locus where the dialect resides. Particular attention is paid to the analysis of intralinguistic and extralinguistic factors that affect the interaction of dialect ↔ literary language.

Keywords: dialectal language, Ukrainian literary language, literary standard, West Polissian dialect, transformation of dialects, dialecticisms.

УДК 821.161.2-92.09 Скуминович Т.
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.16>

Руслан Ткачук, д-р філол. наук, старш. наук. співроб.
ORCID: 0000-0003-0809-5115
e-mail: tkachuk.ruslan@gmail.com

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, Україна

ТРАКТУВАННЯ МОСКОВСЬКОЇ СХИЗМИ ТА ВІДПОВІДЬ НА ІНФОРМАЦІЙНУ ВІЙНУ ПРОТИ ФЛОРЕНТІЙСЬКОЇ УНІЇ В ПОЛЕМІЧНОМУ ДОРОБКУ ТЕОДОРА СКУМИНОВИЧА

Присвячено дослідженню окремих історико-літературних аспектів поемічного твору екс-ігумена Михайлівського монастиря в Києві Теодора Скуминовича "Przyczyny rozróżnienia Disuniei przezaspneti narodowi ruskiemu podane" (1643). Письменник простежив єдність Руської церкви з Апостольською столицею в час відокремлення її північно-східних епархій і проголошення автокефалії Московської митрополії. Зауваживши незаконність обрання рязанського єпископа Йони "митрополитом Київським і всієї Русі", унаслідок чого в Київській церкві виникло двоєладдя, Теодор Скуминович обґрунтував думку, що законні первосвятителі Києва, на відміну від самопроголошених митрополитів-схизматиків у Москві, залишалися уніатами. На доказ цього католицький полеміст навіть приклад поставлення папою П'єм II главою Руської церкви Ісидорова учня – Григорія II Болгариневича. Засуджуючи розкольницькі течії всередині Київської митрополії, книжник виступив із критикою автора "ПАТЕРИКОН"-у, який поставив під сумнів канонічність архієрейських свячень Григорія II Болгариневича й доводить легітимність влади митрополита-розкольника Йони, якого відмовився визнати Вселенський патріархат. За словами Теодора Скуминовича, унійну політику Руської церкви після Григорія II Болгариневича продовжували Мисаїл, священномученик Макарій I і Йосиф I Болгариневич. Підтримку митрополитом Мисаїлом діалогу Руської церкви з Римом засвідчував текст епістоли "Poselstwo do Papieża rzymskiego Sixta III od duchowieństwa i od książąt i panów ruskich w roku 1476". Підтвердженням унійних переконань митрополита Йосифа I Болгариневича, котрого українські полемісти нерідко плутали з Йосифом II Солтаном, Теодору Скуминовичу слугував лист патріарха Ніфонта II, аналізу змісту якого у творі відведено значне місце.

Ключові слова: Теодор Скуминович, українська поемічна література, Берестейська унія, митрополит Ісидор, митрополит Григорій II Болгариневич, митрополит Йосиф I Болгариневич, митрополит Мисаїл, священномученик Макарій I, Флорентійська унія.

Вступ. Питання єдності Київської митрополії з Римом у часи відділення від неї Московської церкви Теодор Скуминович проаналізував у підрозділі "Metropolite Papież do Kijowa podaie, u Rus do Papieża pisze" [8, с. 76–78]. Розглядаючи період розколу Руської церкви на Київську і Московську митрополії, полеміст зауважив, що її законні предстоятели були уніатами, натомість самоправно проголошені в Московії архієреї – схизматиками, які незаконно займали митрополічну кафедру та відокремили епархії Великого князівства Московського від материнської церкви в Києві. Зокрема, ішлося про рязанського єпископа Йону (Одноушева), обраного "митрополитом Київським і всієї Русі" на Соборі московського духовенства всупереч встановленому Константинополем порядку, та Феодосія, від часу якого архієпископи Московської церкви іменувались "митрополитами Московськими і всієї Русі", що безповоротно зруйнувало єдність Руської церкви.

Методологія дослідження. Дослідження проведене із застосуванням культурно-історичного, текстологічного та герменевтичного літературознавчих методів.

Результати дослідження. Унійну позицію наступника Ісидора на Київському престолі Григорія II Болгариневича Теодор Скуминович вмотивував тим, що його поставив папа Пій II, надіславши номінаційний лист польському королю Казимиру IV Ягеллончику. Григорій II, що був болгаринем за походженням, супроводжував у сані протодіякона митрополита Ісидора під час його першої поїздки до Москви (1437), а звітди у Феррару та Флоренцію для участі в об'єднувальному соборі. На додаток він у 1452 р. прибув разом з Ісидором для проголошення Флорентійської унії в Константинополь, де невдовзі його обрали ігуменом імператорського монастиря святого Димитрія Солунського. Після втечі з ув'язнення в Москві Ісидор більшість часу перебував у Римі, через що він фактично був титулярним митрополитом Київським і всієї Русі. Не маючи належних можливостей здійснювати управління Руською церквою, Ісидор добровільно зрікся своїх повноважень митрополита та повністю присвятив себе допомозі папі Миколаю V у справі

утвердження Флорентійської унії в рідній для нього Греції. Відомості про вирядження Папою Римським Ісидора легатом до Константинополя у 1452 р. Теодор Скуминович брав з праці "Liber de vita Christi ac omnium pontificum" італійського історика Бартоломео Саккі, більш відомого під прізвиськом "Платіна". 1458 р. на вакантну Київську кафедру папа Пій II затвердив Григорія II Болгариневича, якого хіротонізував патріарх Константинопольський Григорій III Мамма, надавши йому новий титул "Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі". Поставлення Григорієм III Маммою предстоятелем Руської церкви учня Ісидора всупереч наполяганням Василя II Темного санкціонувати митрополітування обраного ним на Соборі московських єпископів (1448) Йону, було своєрідним протестом проти розкольницьких течій усередині Київської митрополії, які велися на її північно-східних землях. У відповідь на такий крок Вселенського патріархату самопроголошений митрополит Йона скликав новий Собор московських архієреїв (1459), на якому де-факто проголосив автокефалію Московської церкви. Теодор Скуминович прокоментував самовільне зведення у Великому князівстві Московському Йони у сан митрополита Київського та всієї Русі так: "Na iego miejsce Papież Hrehoria Graeczyna na Metropolia w Rzymie poświęconego do Kijowa posyła, u list za nim do Krola Polskiego pisze. Nie wsmak to było Moskwie, obrali tedy drugiego sobie Jonę Schismatuka" [8, с. 76–77].

Двоєладдя в Руській церкві, що виникло через поставлення у Москві митрополитом Київським Йони без дозволу константинопольських патріархів Митрофана II та Григорія III Мамми, отримало різне трактування в українській конфесійній історіографії. Православні книжники, вибудовуючи антиримську концепцію історії Київської митрополії, нерідко з неї викреслювали імена первоієрархів, що підтримували унію, і вписували до неї тих, хто вів схизматичну діяльність. Наприклад, автор "ПАТЕРИКОН"-у у вміщеній наприкінці твору "Хронології православних руських митрополитів", що була відповіддю на укладений Левом Крєвзито список очільників Київської кафедри у книзі "Obrona Jedności Cerkiewney"

© Ткачук Руслан, 2022

[6, с. 59–66], написав, що згідно свідчень правдивих хроністів (ішлося про "Палінодію" Захарія Копистенського [2, с. 1046]) у 1442 р. митрополитом став не Григорій II Болгаринович, а Йона, якого обрала Русь на місце Ісидора [5, с. 177]. У своєму творі Лев Кревза докладно зупинився на характеристиці Григорія II Болгариновича. Зокрема, він розповів про освіченість і благочестивість первосвященника Києва, його проповідницьку діяльність в Україні, тісні стосунки з Ісидором, який рекомендував папі П'ю II передати йому в розпорядження Київську митрополію, та обґрунтував законність зайняття ним митрополичого престолу, а не Йоною [6, с. 62–63]. Зі свого боку, Сильвестр Коссов обмежився короткою згадкою про Григорія II Болгариновича, у якій поставив під сумнів канонічність його обрання предстоятелем Руської церкви, і ствердив легітимність влади на Київській кафедрі митрополита-розкольника Йони, не визнавати уряд якого закликали в оточенні посланнях вселенські патріархи [6, с. 63]. Така відповідь Сильвестра Коссова Леву Кревзі викликала обурення в Теодора Скуминовича. Полеміст пояснював двозначність висловлювання автора "ПАТЕРІКОН"-у про служіння Григорія II Болгариновича на Київській кафедрі намаганням приховати римські корені зведення його у сан митрополита, що виявляло історичні зв'язки Руської церкви з Апостольською столицею, а отже заперечувало доктрину православних книжників про їхнє переривання від часу "Фотієвої схизми". Доводячи лукавство Сильвестра Коссова відносно до Григорія II Болгариновича, Теодор Скуминович зауважив суперечність у наведеному ним повідомленні: висловлені тези не просто нелогічні, а й взаємозаперечують одна одну. Так, Сильвестр Коссов написав про поставлення у 1442 р. Григорія II Болгариновича, і водночас, заперечивши своє попереднє твердження, зазначив, що "правдивіші компутисти" [5, с. 177] повідомляють про обрання Руссю на Київську кафедру Йони. Відштовхуючись від виявленої контрверзи, католицький полеміст зробив висновок, що автор "ПАТЕРІКОН"-у або визнав допущення неточностей в укладеному ним хронологічному списку київських митрополитів, або ж наведені ним відомості "правдивіших компутистів" [8, с. 77] були недостовірними. Наявність протиріччя в розповіді Сильвестра Коссова про митрополитування Григорія II Болгариновича Теодор Скуминович зумів майстерно передати завдяки використанню риторичних прийомів моделювання емоційного мовлення, як от: метафори, анафори, риторичного запитання, риторичного вигуку, іронії, гри слів, які, крім того, посилювали переконувальний вплив на читача:

Aby się sam swym orężem nie zarznął, Paterikonu Kijowskiego autor, Hrehoria iako Unita, za Metropolitę *ambigue* przyznawa, kiedy mowi: "XXXI. Metropolita był Hrehory Roku 1442 (y tu omyłka, bo Hrehoria przysłano dobrze po tem, a wten czas ieszcze Isidor był w Polsce) Graeczyn, ale według naszych prawdziwszych Computistow Jona, ktorego na miesce Isidora Ruś obrala była". Y ktorzyż to waśi prawdziwsi Computistowie? Kto im takie daie Elogium? Kto prawdy tey w nich doświadczył? Moy miły chronologisto, abo twoy Comput nie prawdziwy, kiedy w samey liczbie Metropolitow kładziesz Hrehoria, a prawdziwszych Computistow zdanie in appendice, albo tamci prawdziwsi nie prawdziwi, boś ich Computu nie przyjął y prawdę ich znieważył, kiedyś po Isidorze nie Jonę zaraz, ale Hrehorego położył. Miły Boże, gdzie nie skacze! Byle by na swym postawił" [8, с. 77: 5, с. 177].

Фальшування Сильвестром Коссовим історичних фактів у "ПАТЕРІКОН"-і, писав Теодор Скуминович, підтверджували давньоруські історичні книги, у яких

справжнім спадкоємцем митрополита Ісидора на Київській кафедрі названо Григорія II Болгариновича, а не рязанського єпископа Йону. На сторінках літопису, надісланого папою П'єм II до Польщі, Григорія II Болгариновича змальовано "митрополитом Київської Русі" [8, с. 77], до якого русичі ставилися як до духовного отця і пастиря. Інакше літописці відгукуються про Йону, котрого, за словами Сильвестра Коссова та українських "правдивіших компутистів" [8, с. 77], обрала Русь. За їхніми свідченнями Йона був "імпостором" [8, с. 78], тобто ошуканцем, що самовільно зайняв митрополичий престол Руської церкви, духовенство якої його владу не визнало. Теодор Скуминович розповідав, що після самовільного обрання в Москві митрополитом Йони Київська церква, чії землі охоплювали території Польського королівства, Литовсько-Руського та Московського князівств, розділилася на дві частини: унійну і схизматичну, межі яких визначалися кордонами між цими державами. Предстоятелі Руської церкви, що перебували у Києві, Вільні та Новгородку, були уніатами аж до моменту урядування Йосифа Солтана, натомість ставленики Московської церкви – схизматиками. До продовжувачів унійної лінії Київської митрополії після Григорія II Болгариновича Теодор Скуминович зараховував митрополита Мисаїла та священномученика Макарія I.

Прихильність митрополита Мисаїла до Флорентійської унії засвідчував надісланий у 1476 р. від його імені лист до папи Сикста IV. Теодор Скуминович зауважив, що текст епістоли "Poselstwo do Papieža rzymskiego Sixta IIII od duchowieństwa i od książąt i panów ruskich w roku 1476," підготовлений настоятелем Києво-Печерського монастиря Іоанном, скріпили підписом у вигляді власноруч написаного імені архимандрит Віленського монастиря Макарій, що в майбутньому очолював Київську митрополію, а також багато руських князів та панів [8, с. 78]. Мисаїл був наступником на митрополичому престолі Києва Григорія II Болгариновича, що запам'ятовується в історії Руської церкви заснуванням Черейського монастиря Святої Трійці, на розбудову якого він пожертвував увесь батьківський спадок [4, с. 84]. Такий вчинок виразно характеризує Мисаїла людиною, життя якої було сповнене християнськими чеснотами. Польський король Казимир IV Ягеллончик погодився номінувати на Київську кафедру Мисаїла за умови прийняття ним Флорентійської унії. Вочевидь, це, а також висвячення константинопольським патріархом Рафаїлом I монаха Тверського монастиря Спиридона митрополитом Київським, підштовхнуло Мисаїла розпочати перемовини з Римом щодо затвердження його кандидатури на урядування Руською церквою за прикладом Григорія II Болгариновича, якого поставив папа Пій II. 1476 р. Мисаїл надіслав лист до папи Сикста IV, у якому висловив підтримку прилучення епархій Київської митрополії до Флорентійської унії. Крім того, в епістолі, що залишилася без відповіді з боку Папського двору, він розповів про утиски, які зазнавали православні віряни від католиків, а також деталізував деякі виклики й загрози для християнства від воєнних дій Османської імперії та Кримського ханату на Сході Європи. Митрополит Іпатій Потій у 1605 р. віднайшов у Кревській церкві примірник "Мисаїлового послання", яке він опублікував у контексті запровадження Берестейської унії в Речі Посполитій для підтвердження унійного вектору Київської митрополії у XV ст. [4, с. 84–90]. За сто років до початку ініціативи духовенства Руської церкви об'єднатися з Римом, що

реалізувалася на Берестейському унійному соборі (1596), митрополитом Київським було обрано священномученика Макарія. Він був архимандритом Віленського Свято-Троїцького монастиря, урядувати яким його поставив митрополит Симеон, що був свідком спалення Києва та розграбування кафедрального Софійського собору кримським ханом Менглі Гіреєм у 1482 р. Унійну спрямованість Макарія I Теодор Скуминович обґрунтував тим, що він був одним із підписантів "Послання Мисаїла" до папи Сикста IV. Такий самий аргумент на користь підтримки Макарієм I унії навів Лев Крєвза у творі "Obrota Jedności Serkiewney", яким користувався католицький полеміст. Моці священномученика Макарія, вбитого татарами під час проведення ним Божественної літургії у Світлу седмицю у селі Скригалова, що, зазначав Лев Крєвза, розташоване над Прип'яттю, зберігалися в мармуровому саркофазі Софійського собору. Їхню нетлінність Теодор Скуминович пояснював збереженням Макарієм "доброї віри" [8, с. 78; 6, с. 64].

Останнім предстоятелем Руської церкви, що схилявся до прийняття Флорентійської унії, Теодор Скуминович вважав Йосифа II Солтана. У своєму висновку католицький полеміст спирався насамперед на біографічні відомості про церковне служіння Йосифа II Солтана, які навели у своїх творах Лев Крєвза та Сильвестр Коссов [6, с. 64; 5, с. 178]. Утім, згадані письменники сплутали Йосифа I Болгариневича з Йосифом II Солтаном, що очолював Київську митрополію з 1507 по 1522 рр., а не у 1497–1501 рр., як вони міркували. Їхню помилку повторив і Теодор Скуминович, назвавши наступником священномученика Макарія на Київській кафедрі Йосифа II Солтана, а не Йосифа I Болгариневича, унійний вимір зовнішньої політики котрого розкрито у підрозділі "O Jozephie Sołtanie Metropolicie, u Niphonie Patriarsze" [8, с. 78–83]. Обґрунтовуючи унійні переконання Йосифа I Болгариневича, що належав до спорідненого з Сапігами українського шляхетського роду [3, с. 656], письменник покликався на московські літописні джерела. Зокрема, московські хроністи, звинувачуючи Йосифа I Болгариневича у латинництві, розповідали, що богослужіння, які той проводив у кафедральному соборі Смоленська, були ідентичними літургіям римського обряду за винятком використання давньоукраїнської, а не латинської мови. Крім того, літописці іменували його "відступником грецької віри" [8, с. 79] за те, що він разом із монахами-бернардинцями за вказівкою польського короля та великого князя литовського Олександра Ягеллончика намовляв княгиню Олену, дочку московського князя Івана III та Софії Палеолог, перейти в католицизм. Підкреслюючи непотупливість княгині Олени перед вмовляннями чоловіка стати католичкою та її покровительство над православними церквами в Литві, а також іронізуючи над звинуваченнями з боку московитів у ренегатстві Йосифа I Болгариневича, Теодор Скуминович назвав єпископа-уніата відступником не православної, а "правослабої" [8, с. 79] віри. Використовуючи експресивно-стилістичні можливості оказіоналізмів, письменник у такий спосіб підкреслив істотну невідповідність сутності православної церкви її назві. Йосиф I Болгариневич дотримувався унійних поглядів і впродовж служіння на митрополічій кафедрі Руської церкви, предстотелем якої його затвердив константинопольський патріарх Йоаким I у 1500 р. Підтвердженням цьому слугувало його листування з патріархом Ніфонтом II у справі виконання ухвал Ферраро-Флорентійського собору Київською

митрополією. Про їхнє спілкування згадує Сильвестр Коссов у "Хронології православних руських митрополитів" [5, с. 178]. Письменник-агіограф, навівши вихоплену з контексту цитату з листа-відповіді патріарха Ніфонта II до Йосифа I Болгариневича, ствердив думку про пряме підпорядкування митрополитів Руської церкви первоієрархам Константинополя. Крім того, відповідно до процитованих автором "ПАТЕРІКОН"-у слів, патріарх Ніфонт II застерігав "великого боголюбця, брата і співлугу" [8, с. 80] Йосифа I Болгариневича від прийняття Флорентійської унії та співчував утискам, які зазнавало духовенство Руської церкви від католицьких єпископів та польських королів. Теодор Скуминович, обурившись викривленню Сильвестром Коссовим змісту епістоли патріарха Ніфонта II, вмістив у своєму творі більшу половину його тексту без скорочення для того, щоб "преславний руський народ" [8, с. 79] міг дізнатися, що первоієрарх відповів Йосифу I Болгариневичу стосовно канонічності Ферраро-Флорентійського собору та як він ставився до проголошеної на ньому унії:

Niech tedy wiadomo będzie, że tamten Synod był zacny, y wspaniale pospolitym weselem ztwardzony, a to przy obecności Przeoświeconego Cesarza naszego Jana Paleologa y Naświętszego Patriarchi Konstantinopolskiego, błogosławionej pamięci Jozepha, który nie dawno był przed nami. [...] A kto wie ieśli nie tak przykro skarał, y dziś ieszcze karze nas Bog, że gdy naši Ś. ledności nie przyięli, utraciļśmy wszelkie pośilki, y do tąd Łacińnicy nie tylko żadney pomocy nam nie posyłaia, ale też wielce nie sprzyiaia. (To co następuie, cytuie Paterikonu Author). Iednakże Twoia Miłość nie małą będziesz miał zaslonę y wymowkę, ieśli rzeczesz, że bez zdania Konstantinopolskiego, to iest twego, Patryarchi, nic czynić nie możesz. (Ale czemu nie cytował daley?). My zasię zaprawdę byśmy nabarżey chcieli, atoli nic zgoła niemożemy czynić z tych rzeczy na których nam wiele zależy. Niech się tedy na nas nie skarża, ale politowaniem naszego nieszczęścia poruszeni, Boga niech nam błagaia, abyśmy z niewoley uwolnieni, znowu się ziednoczyli za łaską Bożą" [8, с. 80–81; 5, с. 178].

Висловлені патріархом Ніфонтом II у листі до Йосифа I Болгариневича рефлексії стосовно причин упадку Візантії підтверджували правильність висновків Теодора Скуминовича про поширення Божого прокляття на схизматиків. Католицький полеміст, екстраполюючи спостереження Ніфонта II над суперечками всередині Константинопольської церкви на релігійну ситуацію в Україні, значно розвинув висунуту первоієрархом ідею Божої кари розкольників та спробував знайти біблійне пояснення тим скрутним обставинам, у яких опинилося духовенство Візантії та Русі. Зокрема, корені конфлікту між українськими священнослужителями та братчиками, що контролювали й подекуди навчали богослів'ю своїх духовних наставників, Теодор Скуминович пов'язував із виповненням такого Божого застереження: "Чим хто згрішає, тим і карається" (Прем. 11:17) [1, с. 684]. Письменник міркував, що Бог покарав єпископів, які виявили непослух вищим уійним сановникам і відкинули верховенство влади Папи Римського, втручанням ремісників у церковні справи. Бунт проти архіпастирів зробив клір Руської церкви за виголошеним Богом у Книзі второзаконня прокляттям на непокірливих євреїв "хвостом", а не "головою", поставив їх "внизу", а не "на висоті" (Втор. 28:13) [1, с. 211], через що ті змушені були дослухатися голосу мирян у питаннях віри. Парадокс цієї ситуації Теодор Скуминович зобразив завдяки використанню таких риторичних прийомів: алегорія, метафора та антитеза, що увиразнювали підлегле становище українського духовенства. Описуючи суперечності церковно-суспільних

відносин доби поширення реформаційних рухів в Україні, Теодор Скуминович порівнював підпорядкування єпископів парафіянам із тим, як пастирі йдуть услід за вівцями або ж "голова слухає ніг" [8, с. 82], що для нього було неприйнятним. У своїй критиці ремісників, купців і шляхтичів, що заходилися реформувати православну церкву, католицький книжник не перебирав слів. Він називав містян, що читали Євангеліє, прагнули попередити деморалізацію православних архієреїв і захищали релігійні права українців в умовах експансії католицизму на Руській землі, простими, неосвіченими, грубими, нещасними ремісниками, які заледве розумілись на своїх верстатах, а тим більше були некомпетентними в релігійних питаннях. Їхні ж громадські організації письменник не менш погордливо охарактеризував як "різномудне збіговисько" [8, с. 82]. Учасникам братського руху в Україні Теодор Скуминович протиставляв священнослужителів, що, на відміну від мирян, завжди читали Біблію та правильно розуміли її зміст, а також керувалися Богом і розумом у здійсненні служіння душепопечунства:

O by Ruś y Graecya za pasterzami szli swoiemi, nigdyby do takiego rozerwania, błędow, głupstwa y przekłęstwa Bożego nie zabrneli: a teraz sądem wielkiego Monarchi sprawiedliwym, przez co zgrzeszyli, tym się y pokarali: kiedy należytego Pasterza Namiestnika na ziemi Chrystusowego, za głowę widomą widzieć y mieć nie chcieli, niżej nog swych upadli: prostych, nieumiejętnych, grubych rzemieslnikow, y ostatniego szczęścia ludzi, o Artykułach wiary dyszkurujących słuchając, y polegając na tych w sprawach wiary, ktorym by się zaledwo o warstatach swych dyszkurować powiodło [8, с. 82].

Подібні метаморфози, а також непослух вищій ієрархії були властивими для Константинопольської церкви в часи патріаршества Ніфонта II. Теодор Скуминович твердив, що Ніфонт II, якого грецькі історики зараховували до найосвіченіших і красномовних теологів тієї доби, намагався подолати ці міцно вкорінені в церковне життя Константинополя труднощі, однак нашттовхнувся на опір свавільних сановників. Підтримка Ніфонтом II прийняття церковної унії з Римом, припуслав письменник, була причиною його кількарізного зміщення з патріаршої кафедри бунтівними єпископами та митрополитами. Відомості про змову колишнього патріарха Максима IV та інших архієреїв проти Ніфонта II, внаслідок чого той у 1498 р. вдруге був відсторонений від церковного управління, Теодор Скуминович брав з помилково атрибутованого Мануїлу Малаксу рукопису "Patriarchica Constantinopoleos Historia" [7, с. 106–184], надрукованого професором Тюбінгенського університету Мартіном Крузієм у книзі "Turco-Graecia". Цитуючи фрагмент грецького манускрипту, католицький книжник розповів, що усунення патріарха Ніфонта II від предстоючості в Константинопольській церкві спричинило негаразди та значне замішання серед її духовенства. Інших доказів унійних орієнтирів Ніфонта II, крім його листа до київського митрополита Йосифа I Болгариневича, не збереглося. Згаданий текст послання виразно засвідчує прихильність первоієрарха Константинополя до церковної єдності з Римом і саме це, за взятими Теодором Скуминовичем з твору "Patriarchica Constantinopoleos Historia" словами ("inimicitiarum graves causas" [8, с. 82; 7, с. 142]), було причиною великої неприязні нерозважливих грецьких архієреїв до його урядування.

Висновки. Проаналізовані фрагменти книги Теодора Скуминовича "Przyczyny porzucenia Disuniej

przezascnemu narodowi ruskiemu podane" розкривають зміст зовнішньої політики предстоятелів Руської церкви в час її розділення на Київську та Московську митрополії. Католицький полеміст засуджував вчинення злочину схизми правителів та духовенства Московії проти материнської церкви в Києві. Твір Теодора Скуминовича є цінною пам'яткою національного полемічного письменства та богослів'я XVII ст.

Список використаних джерел

1. Біблія. Книги священного писання Старого та Нового завіту / пер.: Патріарха Філарета (Денисенка) за Біблією російською мовою, яка була перекладена з єврейської та грецької мов у другій половині XIX століття. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського патріархату, 2004.
2. Копистенский З. Палинодія или Книга Оборони кафолической святой апостолской Восточной Церкви и святых патриарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ. Въ ласць Божой, за благословеніемъ старшихъ, презъ архимандрита Захарію Копистенского написана и зъ ревизією учителей выдана а подъ розсудокъ поддана святыхъ Востодныхъ патриарховъ. Року отъ Рождества Бога Слова Исуса Христа, 1621-го, мьсяца 26 // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. – Кн. I. – Петербургъ, 1878. – С. 313–1200.
3. Мицик Ю. Йосиф I Болгариневич / Ю. Мицик // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 656.
4. Ткачук Р. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література / Р. Ткачук. – К. : Вид. дім Д. Бурого, 2011.
5. Kossow S. PATERIKON або ŻYWOTY ŚŚ. OYCOW PIECZARSKICH. – W Kiiowie, 1635.
6. Kreuza L. Obrona jedności cerkiewney. – Wilno, 1617.
7. Patriarchica Constantinopoleos Historia // Crusio M. Turcograeciae libri octo. – Basileae, 1584. – P. 106–184.
8. Skuminowicz T. Przyczyny porzucenia Disuniej przezascnemu narodowi ruskiemu podane a Jaśnie Wielmożnemu Przewielebnemu Panu lego Mości Panu Abrahamowi Woynie z Bożey y Apostolskiej Stolice łaski Biskupowi Wileńskiemu ofiarowane od Theodora Skuminowicza. – Wilno : W Drukarni Akademiej Societatis IESU, 1643.

References

1. Biblia. Knyhy sviashchennoho pysannia Staroho ta Novoho zavitu. (2004). [Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Per.: Patriarkha Filareta (Denysenka) za Bibliieiu rosiiskoiu movoiu, yaka bula perekladena z yevreiskoi ta hretskoi mov u druhii polovyni XIX stolittia. Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho patriarkhatu. (In Ukr.).
2. Kopystenskyj, Z. (1878). Palinodiia ili Knyha Obrony kafolycheskoj sviatoj apostolskoj Vskhodnej Tserkvy y sviatykh' patriarkhov', y o Hrekokh', y o Rossokh' khrystianekh'. V' lastsi Bozhoy, za blahosloveniem' starshykh', prez' arkhymandryta Zakhariiu Kopystenskoho napsyana y z' revyzieiu uchyteliej vydana a pod' rozsudok' poddana sviatykh' Vskhodnykh' patriarkhov'. [The Palinody or the Book of Defense of the Catholic Holy Apostolic Church of the East and the Holy Patriarchs, and the Greeks and the Russian Christians. By the grace of God, with the blessing of the elders, it was written under the authority of Archimandrite Zacharius Kopistensky and published with the revision of the teachers and submitted to the judgment of the holy Eastern Patriarchs]. Roku ot' Rozhdestva Boha Slova Iysusa Khrysta, 1621-ho, misiatsa 26. *Pamyatnyky polemycheskoj lyteratury v' Zapadnoj Rusy. Peterburh'*. Kn. I. (In Russ.).
3. Mytsyk, Y. (2005). Josyf I Bolharynovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv. T.3. (In Ukr.).
4. Tkachuk, R. (2011). *Tvorchist' mytropolity Ipatia Potia ta polemichna literatura*. [The work of Metropolitan Hypatius Potia and polemical literature]. Kyiv. (In Ukr.).
5. Kossow, S. (1635). PATERIKON або ŻYWOTY ŚŚ. OYCOW PIECZARSKICH. W Kiiowie. (In Pol.).
6. Kreuza, L. (1617). *Obrona jedności cerkiewney / Leon Kreuza*. Wilno. (In Pol.).
7. Patriarchica Constantinopoleos Historia (1584). *Crusio M. Turcograeciae libri octo*. Basileae. (In Lat.).
8. Skuminowicz, T. (1643). *Przyczyny porzucenia Disuniej przezascnemu narodowi ruskiemu podane a Jaśnie Wielmożnemu Przewielebnemu Panu lego Mości Panu Abrahamowi Woynie z Bożey y Apostolskiej Stolice łaski Biskupowi Wileńskiemu ofiarowane od Theodora Skuminowicza*. Wilno: W Drukarni Akademiej Societatis IESU. (In Pol.).

Надійшла до редколегії 05.05.22

Ruslan Tkachuk, Doctor of Philology, Senior Researcher
ORCID: 0000-0003-0809-5115
e-mail: tkachuk.ruslan@gmail.com
Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE INTERPRETATION OF MOSCOW'S SCHISM AND THE ANSWER ON THE INFORMATIONAL WARFARE AGAINST THE FLORENTINE UNION IN THE POLEMICAL HERITAGE OF THEODORE SKUMYNOVYCH

The article is dedicated to the research of some historical and literature aspects of polemical work of the former Father Superior of St. Michael cloister in Kyiv Theodore Skumynovych "Przyczyny porzucenia Disuniei przezacnemu narodowi ruskiemu podane" (1643). The writer retraced the unity of Ruthenian church with Sede Apostolica at the time of separation of its north and east eparchies and foundation of autocephaly of Moscow's metropolitanate. Accentuated the illegality of election of Ryazan's bishop Jonah by the metropolitan of Kyiv and the all Rus, on the score of in Kyiv's church occurred the diarchy, Theodore Skumynovych substantiated the thought that legal protohierarchs of Kyiv, on the contrary of self-proclaimed schismatic metropolitans in Moscow, stayed Uniates. As the argument the catholic writer produced the example of appointment by the pope Pius II as the chief of Ruthenian church the Isidor's disciple – Gregory II Bulgarian. Condemning the schismatic trends inside of Kyiv's metropolitanate, the polemicist criticized the author of "ПАТЕPIKON", who cast doubt in canonicity of hierarchal consecration of Gregory II Bulgarian and proved the legitimacy of the power of metropolitan-schismatic Jonah, whom refused to recognize the Universal patriarchate. According to Theodore Skumynovych, the uniate policy of Ruthenian church after Gregory II Bulgarian continued Misael, the priest-martyr Makarius I and Joseph I Bulgarian. The support by the metropolitan Misael of the dialogue of Ruthenian's church with Rome acknowledged the text of the epistle "Poselstwo do Papieža rzymskiego Sixta III od duchowieństwa i od książąt i panów ruskich w roku 1476". The uniate persuasion of metropolitan Joseph I Bulgarian, whom Ukrainian polemicists not infrequently confused with Joseph II Soltan, Theodore Skumynovych confirmed by the letter of patriarch Niphont II, which the contents revealed in the work.

Keywords: Theodore Skumynovych, Ukrainian polemical literature, the Union of Brest, the metropolitan Isidor, the metropolitan Gregory II Bulgarian, the metropolitan Joseph I Bulgarian, the metropolitan Misael, the priest-martyr Makarius I, the Florentine Union.

УДК 821.161.2-31.09 Шевченко Т.
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.17>

Жуй Фань, асп.
ORCID: 0000-0002-1505-8390
e-mail: cristinvvan@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ МИСЛЕННЯ В ПОВІСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА "НЕСЧАСТНИЙ"

Досліджено особливості художньої моделі мислення в повісті Тараса Шевченка "Несчастный". Наголошено, що російськомовна творчість письменника виявляє специфіку художньої моделі авторського мислення, її суто українській національній характер. Обґрунтовано тезу про те, що за посередництва чужої російської мови Т. Шевченко репрезентує притаманну його художньому світогляду і способу мистецької інтерпретації світу багатогранну модель українського народного мислення. Важливим чинником представлення специфіки художньої моделі в повістях є образ автора, аналіз особливостей сприйняття і тлумачення ним світу як відображення поглядів письменника. Також чинниками репрезентації художньої моделі є пейзажі України. Підкреслено, що синкретичні за своїм характером повісті Тараса Шевченка поєднують різні стилі й жанрові різновиди. Зокрема в повісті "Несчастный" бачимо багато героїв автобіографічних згідно з романтичними традиціями. Загалом українська національна за своїм характером і виявами художня модель мислення Тараса Шевченка, створена спочатку в поетичних текстах, була перенесена й інтегрована в його прозову спадщину. Також у прозових творах вона синтезувала характеристики сентименталізму, просвітництва, романтизму, натуралізму. Повість "Несчастный" Т. Шевченка базується на використанні ретроспективного методу; наявності ряду головних і другорядних персонажів із вираженим українським змістом і сутністю. Усі герої твору репрезентують багатозанне національне середовище. Твір має чітку структуру, характери його героїв логічні, осмислені, часто автобіографічні й мають головне значення у формуванні українського національного наративу повісті.

Ключові слова: Тарас Шевченко, повість, російськомовна творчість, художня модель мислення, образ оповідача.

Вступ. Прозові твори Тараса Шевченка є важливою частиною його творчої спадщини, оскільки відображають еволюцію художнього мислення митця, обставини звернення ним до російської мови, особливості використання жанру повісті. Крім того, саме в російськомовній творчості Шевченко цілеспрямовано виокремлює специфіку власної художньої моделі мислення, її виражене українське національне спрямування. О. Сліпушко зазначає: "Творчість Тараса Шевченка на різних її етапах засвідчує послідовну метафізичну єдність із духовністю нації, глибоке розуміння і відображення національної свідомості. Ідеї митця стали універсальним для національної ментальності, оскільки дійсність українського народу була дійсністю Шевченка" [4, с. 69]. Під моделлю художнього мислення розуміємо спосіб та особливості представлення світу і його складових у творі. На нашу думку, це виявляється насамперед в осмисленні актуальних питань тогочасного українського суспільства, оцінок їх із позицій українця, творенні колоритних національних типів у контексті процесів, які відбувалися в українському селі й місті. У контексті використання чужої мови постає в усій багатогранності рідна модель світосприйняття і світовідчуття. Саме специфіка художньої моделі мислення в російськомовній творчості Кобзаря залишається питанням маловивченим, незважаючи на наявність численних наукових розвідок як у галузі шевченкознавства загалом, так і окремих досліджень у галузі вивчення російськомовних повістей автора. Відтак, студії над повістями Кобзаря відкривають нові грані в розумінні творчого світу й методу Тараса Шевченка. Теоретична значущість досліджуваної проблеми визначається необхідністю комплексного вивчення специфіки становлення художньої моделі мислення Кобзаря спочатку в поетичних текстах на різних етапах його творчої біографії, а потім її інтеграції в російськомовну творчість. Також важливими теоретичними аспектами проблеми є вивчення незалежності чи залежності однойменних україномовних поем і російськомовних текстів повістей; характеру художнього світогляду тих повістей російською мовою, які не мали українських аналогів. Саме останній досліджується у статті на прикладі твору "Несчастный".

Методологія дослідження. Актуальність дослідження визначається не лише недостатнім вивченням питання художньої моделі мислення у творі, а й необхідністю масштабного погляду на творчість Кобзаря періоду його заслання, зокрема, трактування ним болючих для тогочасного суспільства проблем; виявів у тексті синтезу стилів романтизму, сентименталізму, просвітницького реалізму, а також способів репрезентації цих трьох стилів.

Окремі аспекти досліджуваного питання вивчали О. Боронь, Л. Задорожна, Г. Ключок, Л. Кодацька, В. Смілянська, Л. Ушкалов та ін. Свого часу Л. Кодацька [3] наголошувала на тому, що в повістях Т. Шевченка порушується багато важливих соціальних питань. Дослідниця акцентувала увагу саме на ідейній і тематичній спрямованості творів. Визначальний внесок у вивчення російськомовних повістей Т. Шевченка зробив О. Боронь, присвятивши кілька праць аналізу різних аспектів текстів [1]. Особливу увагу приділяв сучасний учений прийняттю Шевченком рішення писати чужою російською мовою, а також студіює питання жанрової специфіки творів, їхнього стилю, образної системи, детально досліджує впливи на повісті російської та західноєвропейської літератури. Цілоком погоджуємося з тезою О. Бороня про те, що рішення писати російською мовою Т. Шевченко прийняв свідомо й осмислено. Воно стало фактично результатом прагнень автора бути почутим якомога ширшим загалом читачів, тому він вимушено звертається до російської мови як панівної в тогочасній Російській імперії, до складу якої входила Україна. Ключові концепти творчості Т. Шевченка, зокрема його повістей, досліджував і Л. Ушкалов. Загалом існує солідна кількість праць, присвячених повістям автора, проте особливості художньої моделі мислення в них потребують додаткових студій. Загалом, наявні наукові розвідки, присвячені російськомовним повістям Кобзаря, опосередковано торкаються проблеми моделі художнього мислення автора. Натомість дослідження цього питання в різних повістях митця представляє саме українську модель художнього мислення в російськомовних текстах.

Метою нашого дослідження є проаналізувати особливості моделі художнього мислення у російськомовній

© Фань Жуй, 2022

повіді Т. Шевченка "Несчастный", виявити засоби представлення цієї моделі. До вже відомих тез про синкретичний характер повісті пропонуємо тезу щодо українського характеру тих елементів, які виступають складовими моделі художнього мислення. Отже, у статті зроблено спробу уточнити наявні в науці розробки щодо синтезу романтичного й сентиментального стилів, а також елементів просвітницького реалізму в повістях Кобзаря.

Аналіз і вивчення поставлених у статті завдань здійснюється за допомогою ряду наукових методів. Зокрема, філологічний метод застосовано для аналізу текстів; історико-літературний метод застосовано у процесі вивчення історії питання, його еволюції в науковій літературі; за допомогою біографічного методу виявляємо впливи на текст біографії автора.

Результати дослідження. У центрі повістей Т. Шевченка перебувають ті ж самі головні проблеми, що і в його поетичній творчості. Звернення до цих наболілих питань зумовлювалося новими викликами часу, способами осягнення автором тематики і специфікою представлення її в художньому тексті. Зокрема, традиційно автор звертається до осмислення наслідків кріпосницького ладу на долях людей ("Барнак", "Княгиня"), зокрема детально вивчає і художньо тлумачить долю закріпаченого талановитого митця ("Музикант", "Художник"), закріпаченого інтелігента ("Барнак"). Болить Шевченкові доля покритки ("Наймичка", "Капитанша"). Звертає увагу письменник і на проблему формування особистості під впливом таких чинників, як освіта, довкілля, родина ("Близнець", "Несчастный", "Прогулка с удовольствием и не без морали"). Загалом, усі теми повістей Шевченка були так чи інакше дотичні до особистого життєвого досвіду автора, пережиті ним і переосмислені. Відтак, його прозова спадщина, як і поетична, позначена глибоким автобіографічним характером.

Правомірно наголошує О. Боронь, що "Шевченкова проза не відзначається загалом художньою довершеністю, натомість вона становить інтерес народністю змісту, національним колоритом, правдивим відтворенням світовідчуття, притаманного українцям, що позначилося на доборі фабульних ситуацій, увиразнило змалювання персонажів; приваблює багатогранний образ автора у його психологічній неповторності" [1, с. 76]. Саме народність змісту й національний колорит є тим контекстом, у якому твориться авторська модель художнього мислення. Посередництвом образу автора чи оповідача в повістях виражається модель художнього мислення в них, особливості сприйняття і тлумачення світу. Також помітними у текстах є впливи російської та західноєвропейської прози. Проте Шевченко жодним чином не повторює і не копілює їхніх традицій, а творчо переосмислює й інтегрує в контекст власного художнього мислення. Повістям Кобзаря притаманні такі риси: аморфність, подання епізодів у хронологічній послідовності, що забезпечує логічність викладу, а також виражена настроєвість. Автор систематично вводить у художній текст образ оповідача, роблячи його часто власним Alter ego, виразником своїх думок і переживань. Так, присутні оповідачі, зокрема, у повістях "Барнак", "Капитанша", "Художник", "Несчастный" та ін. Також характерною рисою повістей Шевченка є часте звертання до епістолярної форми, подорожніх нотаток, постійні апеляції до читача. Митець прагне творити образи таких героїв, які б виглядали переконливо і правдоподібно, були найбільш близькими до стилю просвітницького реалізму.

Актуальним і важливим для Т. Шевченка є осмислення суті освіти, зокрема, військової як такої, що є чи не

є шляхом до благополучного життя. Також митець репрезентує художні тлумачення тогочасного виховання в українському суспільстві, представляє власне бачення його. Саме ці питання звучать у його повісті "Несчастный". Крім того, письменник подає і міркування про національний суспільний ідеал. Як наголошує О. Боронь, "нелінійна еволюція Шевченка-прозаїка не підлягає сумніву – від написаної на сюжет однойменної поеми повісті "Наймичка" до продуманої багатопланової композиційної цілоти "Художника" та "Прогулки..." [1, с. 77]. Така композиційна цілість вимальовується і в повісті "Несчастный". Загалом ці риси спонукають читача міркувати над алегоріями, алюзіями, ремінісценціями, які повсякчас присутні в контексті моделі художнього мислення автора. Специфіка останньої бачиться і через впливи та вияви в тексті романтизму, насамперед його українського варіанту. Це представлено дуже чітко, зокрема, у зверненнях до епістолярію, присвяченого українським питанням; образу оповідача, що мислить національними категоріями і поняттями; подорожніх заміток, які представляють картини українських міст, сіл, природи, пейзажів. Також тексти повістей позначені впливами українського сентименталізму, традиція котрого була характерна для національного письменства. Особливо виразно виявляються у тексті риси просвітницького реалізму, зважаючи на головну проблему твору – проблему виховання.

Синкретичні за своїм характером і стилем повісті Т. Шевченка часто є автобіографічними, як це було притаманне романтичній традиції, зокрема і насамперед українським романтикам. Постаті оповідача й героїв виражають думки і переживання автора, "виконуючи подекуди автотерапевтичну функцію" [1, с. 78]. Також для повістей Т. Шевченка, зокрема, твору "Несчастный", характерним є тяжіння до просвітницького реалізму, представлення правдивих категорій і ментальних понять українського світогляду. У контексті художньої моделі мислення повістей Кобзаря вимальовуються такі виразні риси: дидактизм, повчальний характер, протиставлення персонажів позитивних і негативних. Усі ці риси є практичними засобами для вираження автором саме українського способу мислення і сприйняття світу. Вияви просвітницького реалізму порівняно з романтизмом і сентименталізмом, на нашу думку, є найбільш яскравими. Повість "Несчастный" цікава, зважаючи на те, що в ній елементи просвітницького способу мислення інтегруються в контекст української світоглядної системи, як і романтизм, і сентименталізм. Так, "суто просвітницьким за генезою є експеримент Шевченка, зреалізований у повістях "Близнець", "Несчастный", менше виявлений у повісті "Музикант" [1, с. 79]. У цих текстах осмислюється вплив родинного середовища, освіти, виховання на особистість, її становлення, розвиток і подальшу суспільну реалізацію. На нашу думку, це українська просвітницька повість, написана російською мовою, і присвячена проблемам виховання. Важливо, що традиційні європейські поняття автор наповнює суто українським розумінням, інтегруючи в національну модель художнього мислення. Також дослідники вбачають у повісті "Несчастный" впливи стилю бідермаєру, що був перехідним від реалізму до романтизму. В. Смілянська наголошує, що у Шевченкових повістях синтезувалися сентиментально-романтичний і реалістичний стилі [5]. Саме такий синтетичний, на наше переконання, стиль дав змогу авторові витворити український і шевченківський варіант художнього мислення.

Українська і національна за своєю сутністю художня модель мислення Тараса Шевченка була перенесена

разом із визначальними принципами з поезії у прозу. Крім того, у прозовій спадщині вона інтегрувала в себе риси сентименталізму, просвітництва, романтизму, певні впливи натуралізму. Усе це дало підстави дослідникам говорити про "стильовий синкретизм" [1] Шевченкових повістей. О. Боронь пише:

Проза Шевченка не стала вчасно фактом літературного життя і не справила помітного впливу на розвиток повістевих жанрів української літератури, тривалий час слугуючи важливим матеріалом тільки для біографів письменника і набагато менше – для дослідників його творчості. Насправді ж повісті – безперечно важливі та цінні складники доробку Шевченка; вивчення його істотно розширює уявлення про творчий діапазон митця, інтелектуальні та світоглядні обрії, засяги його художнього світу. Кожна з Шевченкових повістей цікава своїм ідейно-тематичним наповненням, поетикою [1, с. 82].

Особливо промовисті прозові тексти Т. Шевченка створенням через посередництво чужої російської мови суто української національної моделі художнього мислення і сприйняття світу. Суттєве значення для усвідомлення типології повістей Т. Шевченка є запропонована вченими їхня класифікація на дві групи. Так, до першої групи дослідники відносять [1, с. 84] повісті, що були написані на основі фавул уже існуючих однойменних поем: "Наймичка", "Варнак", "Княжна". Вважаємо, що в цих творах розвивається і деталізується зміст поетичних текстів. Представлена в україномовних поемах українська модель мислення цілком і повністю зберігається і навіть яскравіше постає в російськомовних прозових текстах. До другої групи повістей вчені [1, с. 84] відносять переважно автономні щодо сюжету, фавул і композиційні тексти, зокрема "Музикант", "Несчастный", "Капитанша", "Близнецы", "Художник", "Прогулка". Тут визначальними є такі елементи, як епістолярна форма, подорожні записки, щоденникові замітки, а також синтез усіх цих різновидів. Особливу увагу приділяє письменник образів оповідача. Усі названі елементи загалом і кожен зокрема репрезентують саме українську модель мислення в текстах російськомовних повістей. Якщо у повістях першої групи Шевченко фактично переносить створену в поемах художню модель мислення, то в повістях другої групи він творить цю модель заново, на основі цілком незалежних сюжетів.

У повісті "Несчастный" Т. Шевченко використовує ретроспективний метод. Її специфіка виявляється і у створенні ряду другорядних персонажів, яких значно більше, ніж було у попередніх повістях. Усі головні й другорядні персонажі мають яскраво виражений український характер, тобто є породженням і виявом національного середовища. О. Боронь пропонує класифікувати повісті Т. Шевченка на підставі проблемно-тематичних властивостей кожного твору [2, с. 47]. Він зазначає, що "з високим ступенем умовності можна виокремити морально-етичні повісті ("Наймичка", "Княгиня", "Капитанша"), соціально-етичні ("Варнак", "Музикант", "Художник", "Прогулка с удовольствием и не без морали"), звичаєописову ("Несчастный"), морально-дидактичну ("Близнецы"). Повість "Несчастный" є переважно звичаєописовою. Зважаючи на те, що межі між цими підвидами подеколи доволі розмиті, взаємоперехідні, кваліфікація залежить від "переваги того чи того чинника в розвитку сюжету" [2, с. 47]. Так, у повісті "Несчастный" переважає традиція опису саме українських звичаїв і традицій щодо виховання й освіти. Водночас спостерігаємо тут риси морального і дидактичного тексту, що було притаманним просвітницькому реалізму.

Загалом повісті Тараса Шевченка свідчать про розвиток прози, зокрема, жанру повісті, у тогочасній

літературі. У них спостерігаємо адаптацію просвітницького реалізму до нових умов, збагачення його романтичними елементами і рисами сентименталізму. Всім повістевим творами Кобзаря притаманні такі риси, як поступове і повільне розгортання сюжету, хронологічність, детальність описів, наявність значної кількості позасюжетних і позафабульних відступів і вставок. Структура їхня загалом є подібною і передбачає наявність таких частин, як вступ, експозиція, описи портретів героїв, їх характеру, власне сюжетна лінія. "Зазвичай Шевченко мислив композиційну цілість своїх повістей через героя, що опиняється в центрі уваги читача" [2, с. 61]. Через героїв повісті "Несчастный" репрезентовано українську модель мислення і світовідчуття. У творі все є продуманим, характерні повісті "Несчастный" логічні та осмислені за своєю суттю. Автобіографічні риси в образі оповідача відіграють суттєву роль у формуванні українського національного нарративу твору.

Повість "Несчастный" була написана Тарасом Шевченком протягом 24 січня – 20 лютого 1855 р. під час його перебування на засланні, у Новопетровському укріпленні. Її текст не був завершений письменником остаточно. Відомо, що автор зробив кілька спроб надрукувати повість. Проте всі вони були невдалими. Після цього Шевченко перестав готувати її текст до друку. Загалом у творі представлено суто українську модель мислення, що здійснено, зокрема, через покладення в основу сюжету власних вражень і переживань автора, його роздумів із приводу проблеми освіти в тогочасному суспільстві. О. Боронь зазначає, що "повість "Несчастный" постала як художній результат осмислення побутових сцен, занотованих згодом, а спостережених, очевидно, щойно після прибуття до Орської фортеці" [2, с. 105]. Саме з її описів і вражень суто українського сприйняття цих країв починається твір. Нашим завданням не є аналіз мови повісті, а вивчення її осмислення світу загалом і його складових із позицій української ментальності. У тексті бачимо засновані на рисах національного світовідчуття роздуми про ті обставини, які здатні деформувати дітей дворян. Їхні багаті батьки вкладають великі кошти в освіту, де діють справжні моральні виродки. Зокрема, таким постає з тексту Порцієнко. Провину письменник кладе саме на батьків, бо вони є так само деградованими й аморальними. Ставлення автора до головного персонажа саркастичне і навіть знущальне. Очевидно, твір був написаний під глибоким особистим враженням Шевченка. Адже його самого в засланні військове керівництво ставило нарівні з особами, яких батьки віддали сюди на перевиховання. Письменник міркує над тим, звідки у суспільстві з'являються такі моральні виродки, як Порцієнко. Це була "перша повість письменника, цілком присвячена питанням виховання, пошуків ідеалу людини, обставин, за яких визріває духовна, освічена особистість" [2, с. 107].

Після короткого знайомства оповідача з Іполітом висловлюється відразу суто негативне авторське ставлення до нього. Так програмується читацьке сприйняття образу. На думку Тараса Шевченка, головна причина неучтва й розбещеності Іполіта полягає в тому, що його мати, будучи жінкою неосвіченою й аморальною, керувалася у своїх діях і вчинках щодо нього своєю сліпою любов'ю до сина. Вона дозволяла йому все, що внаслідок призвело до повної деградації Іполіта як особистості. Марія Федорівна постає як особа-маніпулятор відносно до всіх, зокрема, власного чоловіка, пасербиці Лізи, пасинка Колі. Вона позбавляє цих двох дітей Хлюпіна від першого шлюбу будь-яких прав на батьківську спадщину.

У своєму творі "Несчастный" Тарас Шевченко засвідчує вміння вибудувати динамічний сюжет, майстерно поєднує епізоди злочинних цілеспрямованих дій Марії Федорівни, унаслідок яких так по-різному складаються долі сина і нерідних дітей, постійно підтримує інтригу, що певною мірою споріднює повість із творами авантюрно-пригодницького жанру [2, с. 110–111]. Шевченкова повість сповнена глибокого гуманізму, уваги до людської особистості, акцентуванні значення особистих рис, а не соціального походження чи матеріальних статків. У тексті бачимо мінімальне обрамлення, є пролог, численні описи саме українського у своїй суті побуту, описи дрібних подій із національної реальності. Завершується твір розв'язкою, котра врешті пояснює епізод на початку твору. Так утримується увага та інтерес читача до розгортання сюжету і подій, еволюції характерів героїв. Повість "Несчастный" є складним кількочасовим текстом із вираженим соціально-просвітницьким змістом, "одна з цікавих прозових спроб Шевченка, що становить помітне явище в історії української повісти середини XIX століття" [2, с. 112].

Починається твір зі згадок про Орську фортецю, яку киргизи називають Яман-Кала. Місцеві мешканці звали до її пейзажів і особливостей, проте на того, хто бачить її вперше, вона справляє велике враження: "Крепость Орская как нельзя более в гармонии с окружающей ее местностью" [7, с. 175]. Використання подорожніх нотаток є характерною рисою повістей Т. Шевченка. Вони створені в романтичному українському дусі та покликані показати красу і чарівність природи навколо. Далі йде опис першої зустрічі оповідача з юнаком: "Меня поразила наружность этого юноши. Что-то благородное было в нем и что-то низкое, отталкивающее" [7, с. 175]. Юнак постає перед читачем на фоні української природи у білій порваній сорочці. Його називали нещасним. Як виявилось, це був поміщик Хлюпін, який мало живе у своєму селі, приїздить сюди тільки зібрати податки. І то не кожного року. Це було все на той момент, що оповідач дізнався про свого героя. А через три десятки років оповідач зустрів нещасного саме в Орській фортеці. Він виявився рідним сином і спадкоємцем того поміщика. Відтак, нещасним уже можна назвати Іполіта, який став результатом неправильного виховання власної матері. І далі письменник викладає його життєву історію. Вся вона постає через український спосіб мислення і сприйняття світу.

Ротмістр Хлюпін довго не хотів одружуватися. Однак обставини змусили його взяти за дружину заможну й немолоду вдову. Саме від неї в посаг дісталось йому українське село. Незабаром вдова народила Хлюпіну сина й доньку, після чого невдовзі померла. А Хлюпін разом із дітьми поїхав у Петербург. Оскільки доні й синові була потрібна мама, він одружився вдруге. Нова дружина Марія Федорівна наполягла на поверненні в село. Оповідач підкреслює, що вона мала розум практичний і тому швидко увійшла у роль провінційної барині-господині. На дітей спочатку не звертала уваги взагалі: "... с той поры, как они поступили в ее ведомство, и они, бедные, стали чувствовать какою-то тяжесть" [7, с. 180]. Незабаром Марія Федорівна завагітніла. Тоді якраз у селі стався спалах віспи. Хлопчик Коля втратив зір після хвороби, а дівчинка Ліза пережила краще. Урешті Марія Федорівна народила хлопчика Іполіта. Незабаром після цього захворів Хлюпін і, благословивши дітей і залишивши їх на дружину, помер. І тепер цілком розкривається суть характеру Марії Федорівни. Насамперед, незважаючи на

короткочасність хвороби чоловіка, вона "успела сделать все форменно, что нужно было для обеспечения своей будущности и своего сына, т. е. он третий наследник общего имения, и она и опекунша, и полная хозяйка во всем" [7, с. 186]. Автор наголошує на нещирості й награності характеру героїні, яка саме на похоронах чоловіка виявила свої сценічні здібності. Гірко плачучи перед людьми, ввечері жінка стає собою, міркуючи: "Главное само собою устроилось. А их я сама пристрою" [7, с. 187].

Тепер динамічно розкривається фактично до цього інертний і мало виявлений характер героїні. Насамперед автор наголошує на жорстокості й немилосердності, коли Марія Федорівна змушувала холодною осінню і взимку жінок і дітей насипати курган на могилі свого покійного чоловіка. І "этот памятник любви и воспоминаний был полит кровью и самыми непритворными слезами" [7, с. 187]. Сама ж вона ходила вночі на той курган і голосила так, що чуло все село. Далі її жорстокість виявляється саме у ставленні до Лізи і Колі, яким тоді пішов восьмий рік. Марія Федорівна відправила Лізу в Петербург, зробивши сліпого Колю фактично нещасним сиротою без нагляду. Хлопчика забували годувати і вчити.

Характер Колі розкривається після того, як він звертається до няньки із проханням повести його до церкви. Відтепер у житті хлопчика з'являється новий сенс і призначення. Його перше враження є промовистим: "В продолжение обеда Коля стоял как окаменелый. Его сильно поразило никогда не слыханное пение и чтение" [7, с. 190]. При цьому він посміхався час від часу. І хоч Колі було дванадцять років, але він не знав жодної молитви і не вмів хреститися. Тепер він відкрив для себе новий світ. Священник познайомив Колю зі своїм сином Іваном, годував хлопчика обідом, тоді "церковь для его души сделалась одним-единственным прибежищем, куда он приходил, как к самому милому другу, как к самой нежной матери. Возвышенные простые наши церковные напевы потрясали и проникали все существо его. А божественная мелодия и восторженный лиризм Давидовых псалмов возносили его непорочную душу превыше небес" [7, с. 191–192]. Священник полюбив Колю як свого безкорисливого і старанного помічника. Саме у глибокому прагненні хлопчика вірити в Бога й молитися виявляється глибинна сутність його характеру. Цілком протилежним постає Іполіт. Усі негативні вияви його характеру Марія Федорівна вважала результатом впливу селянського оточення. Тому вирішила віддати його на навчання у благородний пансіон. Аби бути поряд із сином, винайняла квартиру недалеко від пансіону.

Саме Петербург став місцем повного розкриття характеру Іполіта, якого Марія Федорівна виростила відповідно до своїх уявлень про виховання й освіту. Її підходи щодо підготовки підростаючого покоління автор вважає неправильними й навіть шкідливими для суспільства загалом і для конкретної особи зокрема. Паралельно розгортається показ характеру Лізи, яку віддали в чужу родину під іменем Акуліна для служби. Проте кмітлива Юлія Карлівна швидко зрозуміла, що Акуліна – це Ліза. Дівчинка розповіла їй, як жила з братом у селі та як їх розлучили. Жінка з'ясувала, ким насправді є Акуліна, що стало поворотним моментом у житті дівчини. Також місто кардинально поглиблює ті риси характеру, які закладені в Іполітові. Так, коли Марія Федорівна йде до церкви, Іполіт посилається на головний біль для того, щоб за відсутності матері знайти її схованку з грішми. Юнак потрапляє у так звану школу до Юлії Карлівни і

тепер постійно ходить до красивих "сирен". А вони у свою чергу просять у нього гроші за ті задоволення, які надавали. Переїнявшись долею Лізи, Юлія Карлівна відверто говорить Марії Федорівні, щоб та готувала придане для Єлизавети Іванівни Хлюпінної. Мовляв, вона не Акулька, а донька її покійного чоловіка й має право на придане. Це стало величезним стресом для жінки. Особливо він поглиблюється на фоні виявів негативних рис характеру Іполіта, який усе пропиває і прагне до розгульного життя. Для того, щоб зібрати гроші, він говорить сусідам, що Марія Федорівна померла. Після цього жінка змушена була написати папір, щоб поліцейський забрав її Іполіта у в'язницю: "Так кончились злые ухищрения Марьи Федоровны, и она теперь лишенная всего, даже личной свободы, в тесной, мрачной келье издыхает, как отравленная крыса в норе" [7, с. 210]. Так Іполіт і потрапив до Орської фортеці, де зустрів його оповідача.

Читач бачить промовистий результат тієї системи виховання, яку провадила Марія Федорівна відносно до свого рідного сина. Ця система виховання формується й реалізується в українському суспільному просторі, відтак і виявляється через українську модель мислення. Натомість доля Лізи складається щасливо. Вона виходить заміж за заможного й порядного чоловіка. Після їхнього приїзду в село все тут почало оновлюватися. Адже "муж Лизы оказался весьма порядочным человеком, а через год и порядочным сельским хозяином, так что брошенные части хозяйства пришли в движение и приносили свою пользу" [7, с. 211]. Така хазяйновитість подається як суто українська національна риса. Загалом "все воскресло с прибытием Елисаветы Ивановны. Но сильнее всех почувствовал ее присутствие бедный слепой Коля. Она с ним ни на минуту не расставалась, ухаживала за ним, как самая попечительная нянька и самая нежная сестра" [7, с. 211]. Тепер щасливий Коля продовжував відвідувати церкву, де виконував обов'язки дячка й пономаря. Це було його єдине й задушевне заняття, а ще він часто наспівував про Матір Божу. Таке щасливе завершення для дитей-сиріт вимальовується на тлі українського національного життя, що визначає й суто українську модель мислення в повісті.

Висновки. На нашу думку, модель художнього мислення – це спосіб та особливості представлення світу і його складових у творі. Це виявляється через осмислення актуальних питань тогочасного українського суспільства, оцінок їх із позицій українця, творенні колоритних національних типів у контексті процесів, які відбувалися в українському селі та місті.

Російськомовна творчість Тараса Шевченка, зокрема повість "Несчастный", репрезентує еволюцію художнього мислення Тараса Шевченка. Саме в російськомовних повістях автора виявляється специфіка художньої моделі мислення, її суто український національний характер. За посередництва чужої російської мови письменник репрезентує притаманну його художньому світогляду і способу мистецької інтерпретації світу багатогранну модель українського мислення. Чужа мова ще більшою мірою виокремлює й акцентує специфіку проявів національної моделі мислення. Важливим чинником представлення особливостей художньої моделі мислення є у повісті Т. Шевченка "Несчастный" образ оповідача, сприйняття і тлумачення ним світу як відображення авторського погляду, мислення національними категоріями. Також чинниками репрезентації художньої моделі мислення є вияви українських варіантів романтизму, сентименталізму і просвітницького реалізму; звернення

оповідача до епістолярію, у якому осмислюються суто українські питання; подорожні замітки з описом картин українських міст, сіл, природи, пейзажів України.

Синкретичні за своїм характером повісті Тараса Шевченка поєднують різні стилі й жанрові різновиди. У них загалом і повісті "Несчастный" зокрема бачимо ряд героїв автобіографічних згідно з романтичними традиціями. Загалом українська і національна за своїм характером і виявами художня модель мислення Тараса Шевченка, створена спочатку в поетичних текстах, була перенесена й інтегрована у його прозову спадщину. Також у прозових творах вона синтезувала характеристики сентименталізму, просвітництва, романтизму, натуралізму. Написана на тему освіти та виховання повість "Несчастный" не мала аналогів у текстах поетичних, але сформована в поезіях художня модель мислення набула тут реалізації в контексті осмислення важливого для українського контексту питання освіти та виховання. Розгортання цієї теми відбувається на основі використання стилю просвітницького реалізму із притаманними йому суто українськими формотворчими елементами. У "звичайнописовій" повісті репрезентовано українську систему міркувань і оцінок щодо питання становлення й розвитку особистості, впливів на неї суспільства. Це виявляється в осмисленні тих актуальних питань і проблем, які турбували саме українське середовище та зверненні до його представників.

Повість "Несчастный" Т. Шевченка базується на використанні ретроспективного методу. Текстові притаманні такі риси: наявність ряду головних і другорядних персонажів із вираженим українським змістом і сутністю. Усі герої твору є виявом і результатом національного середовища. Покликанням героїв повісті "Несчастный" є представлення української моделі мислення та світовідчуття. Твір має чітку структуру, його характери логічні, осмислені, часто автобіографічні (насамперед образ оповідача) і мають головне значення у формуванні українського національного нарративу повісті.

Список використаних джерел

1. Боронь О. Поет і його проза / О. Боронь. – К.: Критика, 2015.
2. Боронь О. Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей / О. Боронь. – К.: Критика, 2017.
3. Кодацька Л. Художня проза Т. Г. Шевченка / Л. Кодацька. – К.: Наук. думка, 1972.
4. Сліпушко О. Художня індивідуальність Тараса Шевченка і світовий літературний контекст / О. Сліпушко, А. Шаповалова. – К.: Логос, 2015.
5. Смілянська В. Шевченкознавчі роздуми / В. Смілянська. – К.: Дніпро, 2005.
6. Ушкалов Л. Моя Шевченківська енциклопедія. Із досвіду самопізнання / Л. Ушкалов. – К.: Дух і літера, 2019.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12-ти т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 3.

References

1. Boron, O. (2015). *Poet i joho proza* [The poet and his prose]. Kyiv: Krytyka. (In Ukr.).
2. Boron O. (2017). *Spadshchyna Kobzaria Darmohraia: dzherela, typolohiia ta intertekst Shevchenkovykh povistei* [The legacy of Kobzar Darmohraia: sources, typology and intertext of Shevchenko's stories]. Kyiv: Krytyka. (In Ukr.).
3. Kodatska, L. (1972). *Khudozhnia proza T.H. Shevchenka* [Fiction by Taras Shevchenko]. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukr.).
4. Slipushko, O., Shapovalova, A. (2015). *Khudozhnia individualnist Tarasa Shevchenka i svitovyi literaturnyi kontekst* [Taras Shevchenko's artistic individuality and world literary context]. Kyiv: Lohos. (In Ukr.).
5. Smilianska, V. (2005). *Shevchenkoznavchi rozmysly* [Shevchenko's reflections]. Kyiv: Dnipro. (In Ukr.).
6. Ushkalov, L. (2019). *Moia Shevchenkivska entsyklopediia. Iz dosvidu samopiznannia* [Shevchenko's encyclopedia. From the experience of self-knowledge]. Kyiv: Duxh i litera. (In Ukr.).
7. Shevchenko, T. (1991). *Povne zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh. Tom tretii. Dramatychni tvory. Povisti* [Complete collection of works in twelve volumes. Volume three. Dramatic works]. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukr.).

Надійшла до редколегії 13.05.22

Rui Fan, Postgraduate
ORCID: 0000-0002-1505-8390
e-mail: 1872596662@qq.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ARTISTIC MODEL OF THINKING IN TARAS SHEVCHENKO'S NOVEL "THE UNFORTUNATE"

The article examines the features of the artistic model of thinking in Taras Shevchenko's novel "The Unfortunate". It is emphasized that Taras Shevchenko's Russian-language works represent the evolution of Taras Shevchenko's artistic thinking. The specificity of the artistic model of thinking and its Ukrainian national character is revealed in the Russian-language stories of the author. The thesis is substantiated that using Russian language T. Shevchenko represents his multifaceted model of Ukrainian thinking inherent in his artistic worldview and the way of artistic interpretation of the world. An important factor in presenting the specifics of the artistic model of thinking in Taras Shevchenko's novels is the image of the author, his perception and interpretation of the world as a reflection of the author's view. Also, the factors of representation of the artistic model of thinking in the stories of T. Shevchenko, in particular in the work "Unfortunate", are manifestations of Ukrainian variants of romanticism and sentimentalism; the narrator's appeal to the epistolary, in which purely Ukrainian issues are comprehended; the image of the narrator thinking in national categories; travel notes with descriptions of paintings of Ukrainian cities, villages, nature, landscapes of Ukraine. It is noted that Taras Shevchenko's syncretic stories combine different styles and genres. We can see a number of autobiographical characters according to romantic traditions in them and in the story "The Unfortunate". Basically, the artistic model of Taras Shevchenko's thinking, which was Ukrainian and national in character and manifestation, first created in poetic texts, was transferred and integrated into his prose heritage. In prose works, it is synthesized the characteristics of sentimentalism, enlightenment, romanticism, naturalism. "The Unfortunate" is based on the use of a retrospective method. The text has such features as the presence of a number of main and secondary characters with a pronounced Ukrainian content and essence. All the heroes of the work are a manifestation and result of the national environment. The vocation of the heroes of the story "Unhappy" is to present the Ukrainian model of thinking and worldview. The work has a clear structure, its characteristics are logical, meaningful, often autobiographical (primarily the image of the narrator) and are of major importance in the formation of the Ukrainian national narrative of the story.

Keywords: Taras Shevchenko, novel, Russian-language creativity, artistic model of thinking, the image of the narrator.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2'28(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.18>

Світлана Гриценко, д-р філол. наук, доц.

ORCID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОДЕЛЮВАННЯ ТА ДІАЛЕКТНА КАРТИНА СВІТУ

[Ястремська Тетяна. Моделювання українського діалектного простору : концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2021. – 804 с.]

Важливою категорією теорії пізнання є моделювання, яке широко використовується в дослідженні систем різної природи, але особливого значення воно набуває в соціальному управлінні, у межах методології системного підходу. На ідеї моделювання базується метод наукового дослідження.

Моделювання – це особливий пізнавальний процес, метод теоретичного і практичного опосередкованого пізнання, коли суб'єкт замість безпосереднього об'єкта пізнання вибирає чи створює схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), досліджує його, а здобуту інформацію переносить на реальний предмет вивчення.

Моделювання асоціюється з поняттям метод, а модель – із формою, засобом наукового пізнання. Модель фіксує наявний рівень пізнання про досліджуваний об'єкт. Неможливо створити універсальну модель, яка могла б відповісти на всі запитання, що викликають інтерес; кожна з них дає лише наближений опис явища, причому в різних моделях знаходять віддзеркалення різні його властивості. До моделювання звертаються тоді, коли досліджувати реальний об'єкт з усією сукупністю його властивостей недоцільно, незручно або неможливо. Сучасна наука послуговується 3D моделюванням, а також геологічним, економічним, математичним, евристичним, фізичним, інформаційним, комп'ютерним, математико-картографічним, цифровим, молекулярним, логічним, педагогічним, психологічним, статистичним, економіко-математичним, структурним, історичним моделюваннями. Ця методика дослідження набула поширення і в українській лінгвістиці, про що свідчить рецензована монографія Тетяни Ястремської "Моделювання українського діалектного простору : концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*" (Львів, 2021).

Зауважимо, що моделювання в українській діалектології пов'язане передусім з іменем професора Павла Гриценка, який у праці "Моделювання системи діалектної лексики" (Київ, 1984) зазначив, що моделювання – як "методика і процес дослідження [стає – Т. Я.] дедалі актуальнішим у діалектній лексикології у зв'язку з необхідністю забезпечення зіставності й системності в описі лексики й семантики діалектних мікросистем" (с. 10–11). Не може не тішити, що ця ідея знайшла продовження в дослідженні Тетяни Ястремської, яка гідно представляє його наукову школу.

Рецензована монографія демонструє особливості й можливості застосування моделювання для різноаспектного аналізу мовних явищ, підтверджує його важливість для їхньої системної репрезентації.

Моделювання лексико-семантичного простору мови є домінантою, головною ідеєю цього дослідження, для реалізації якої авторка ставить перед собою багато завдань, серед яких:

запропонувати алгоритм аналізу концептів, що передбачає моделювання номінативного і семантичного полів концепту, окреслити особливості семантичних і словотвірних змін,

виокремити основні типи та моделі структурно-семантичних відношень, системно представити лексику різних частин мови у словотвірному і семантичному аспектах, виявити основні напрями семантичного розвитку та механізми семантичних змін, продемонструвати їхнє функціонування в діалектних текстах і комунікативних ситуаціях; простежити динаміку пізнання світу і формування фрагментів мовної картини світу, залучивши свідчення історичних джерел – пам'яток української мови та лексикографічних праць; і врешті – змоделювати фрагмент діалектної картини світу українців (с. 8).

Об'єктом дослідження є структурно-семантичні системи, сформовані в межах бінарної опозиції *ВЕРХ* / *НИЗ*, кожен із компонентів якої Т. Ястремська цілком слушно кваліфікує як концепт –

багатовимірне, цілісне, узагальнене поняття; одиниця мисленнєвої діяльності людини, ментальне утворення, яке відображає дійсність у свідомості людини, соціуму; активується у свідомості носіїв через асоціації; зберігає та акумулює інформацію, сформовану на підставі аналітичної діяльності мислення, знань і досвіду людини про навколишній світ, постійно "оновлює" її та модифікує відповідно до потреб сучасності; відтворює у свідомості людини різні фрагменти та аспекти її життя, вербалізовані засобами мови (с. 41).

І хоч опозиція концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів, однак уперше досліджено її у парадигмі лексико-семантичного моделювання.

Особливість дослідження – у залученні діалектного матеріалу, який проаналізовано у просторовій і часовій проєкціях, виявлено функціонування номінативних одиниць в усіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди. Варто відзначити потужну емпіричну базу: для формування корпусу назв, який охоплює понад 1 200 одиниць (див. Індекс назв, с. 782–801), проаналізовано понад 7 500 контекстів. Із-поміж джерел дослідження – записи говіркового мовлення, здійснені авторкою в 1998–2016 рр., діалектні тексти, лексикографічні й лінгвогеографічні праці, етнографічні та фольклорні матеріали кінця XIX – початку XX ст., а також історичні тексти XI–XVIII ст. Такий широкий хронологічний діапазон допоміг виявити результати внутрішніх процесів, їхню динаміку, "уточнити семантику дериватів, зафіксувати семантичні зміни, а також виявити динаміку мовних явищ на рівні фонетики та граматики" (с. 102).

Імпонує ідея дослідження явищ на "наддіалектному" та "надчасовому" рівнях. Це дало змогу, з одного боку, системно репрезентувати аналізовані слова в усіх наріччях української мови, виявити просторову варіантність, а з іншого – сформувати "надчасову" інваріантну модель, адже "часто саме історичні матеріали допомагають відтворити типологію семантичних і структурних змін" (с. 91).

Цілком слушною є думка дослідниці, що "центром" діалектної картини світу є мовець, мовна особистість, яка "упродовж життя формує власну картину світу, доповнюючи її новими знаннями та набутих досвідом" (с. 27).

© Гриценко Світлана, 2022

Структуру монографії скомпоновано чітко й логічно. Її формують чотири розділи, перші три з яких теоретичні. Авторка не лише розкриває проблеми моделювання мовних явищ (розділ 1 "**Засади моделювання: від слова до діалектної картини світу**"), поняття мовної картини світу та її формування, а також проблеми виокремлення, типології, структури, форми та змісту концептів, а й пропонує авторську концепцію моделювання українського діалектного континууму – від абстрактної моделі до реальної репрезентації (с. 92), яка передбачає аналіз номінативного (розділ 2 "**Номінативний простір концепту**") і семантичного просторів концепту (розділ 3 "**Семантичний простір концепту**"). Алгоритм аналізу концептів змодельовано на підставі наявних методик вивчення концептів у працях лінгвістів й аналізу корпусу вербалізаторів концептів *ВЕРХ / НИЗ*, укладеного за матеріалами говорів української мови (с. 78–81).

Т. Ястремська висвітлює проблеми структури номінативного поля, його ядра й периферії (с. 94–97), формування словотвірних гнізда як осердя номінативного простору (с. 97–104), виокремлення словотвірних моделей (с. 104–107), а також акцентує на діалектних особливостях дериватів, зокрема на зв'язку деривації та мотивації (с. 94–146). Наголошено, що вивчення лексики у форматі словотвірних гнізд дає змогу репрезентувати слово як одиницю системи в усіх його зв'язках, сприяє розв'язанню проблем, пов'язаних з аналізом мовних явищ, передбачає ієрархічну форму репрезентації матеріалу, доводить свої переваги над іншими аспектами.

На підставі семантичного аналізу лексичних одиниць різних частин мови виокремлено семантичні поля, об'єднані за семантичними ознаками. Властиво, семантичний простір концепту – це система семантичних полів (с. 155). Моделювання семантичного простору концептів передбачає: укладання та ієрархічне упорядкування одиниць номінативного поля, виокремлення інваріантних і похідних значень, на підставі яких у межах полів виділено субполя та мікрополя (с. 161–162).

Авторка підводить читача до логічного висновку, що номінативне поле, структуру якого komponують ядро та периферія, репрезентують відношення підпорядкування (ключові слова → деривати ключових слів → словосполучення, паремії, до складу яких входять ключові слова / деривати), а семантичні поля перебувають у відношенні супідрядності, координації (семантичне мікрополе → субполе → поле) (с. 690–691).

У розділі 4 – "**Лексико-семантична інтерпретація концептів ВЕРХ / НИЗ**" – запропоновано комплексне дослідження одиниць номінативного поля, які вербалізують концепти, у межах п'яти семантичних полів: "Довкілля. Жива і нежива природа", "Людина. Соціум", "Матеріальна культура", "Духовна культура" й "Абстрактні категорії". У роботі чітко і скурпульозно проаналізовано формальну й семантичну розгалуженість семантичних полів, субполів і мікрополів, акцентовано на особливостях світосприйняття діалектоносіїв: довкілля, побут, зовнішність, звичаї, мораль, правові норми, релігія й ін.

Цей розділ є водночас логічним завершенням різних етапів аналізу концептів, які запропонувала Т. Ястремська, а також результатом моделювання фрагмента діалектної картини світу українців на прикладі опозиції концептів *ВЕРХ / НИЗ*.

Назви проаналізовано за ономаціологічною моделлю – від значення до слова, адже саме на підставі семантики дериватів здійснено моделювання семантичного простору та виділення семантичних полів, тому авторка наголошує на важливості комплексного аналізу семантики Svitlana Grytsenko, Doctor of Philology, Professor

аналізованих одиниць. Зазначимо, що моделювання семантики, виділення лексико-семантичних моделей, є одним із найскладніших, оскільки потребує залучення значного емпіричного матеріалу, його систематизації й аналізу в контексті системи мовних одиниць.

Запропоноване лексико-семантичне моделювання базується на класифікації семантичного простору концептів *ВЕРХ / НИЗ* і представлене у вигляді синопсисів семантичних субполів і мікрополів, що відображають семантичні опозиції й узагальнену семантичну структуру слів (таблиці 24–41), і семантичних мереж (графів), відтворених у вигляді схем (схеми 6–9). Зауважимо, що схеми (10 схем) і таблиці (41 таблиця), які дослідниця пропонує для узагальнення різних процесів моделювання, є важливим і невід'ємним компонентом дослідження (моделі деривації, семантичні особливості дериватів, семантичні еволюції, кореляції форми і змісту дериватів, синопсиси й ін.), що не лише унаочнює зібраний та опрацьований матеріал, а й структурує його.

Цікавим є спостереження про несиметричне представлення обох полюсів опозиції, коли "низ" репрезентовано меншою кількістю номінацій (39 %). Це, за словами Т. Ястремської, "відтворює несиметричне сприйняття "верху" і "низу": простір над землею є оптимальним для сприйняття зором, слухом і дотиком, тому напрям угору є "позитивним", кращим для сприйняття, аніж напрямок униз" (с. 692).

Актуально, що проведене дослідження дало змогу зафіксувати ендемічні діалектні назви, незрозумілі представникам інших етногруп (як, наприклад, *вершіана*, *вершаканя* 'зрубане дерево, яке спускають верхівкою донизу', *верх*, *вершак*, *вєршок* 'верхній кінець колоди', *подбл* 'нижній кінець колоди', верховий сук 'відросток стовбура не від серцевини дерева', *ніжник*, 'низовий робітник', *спідняк* 'той, хто стоїть нижче під час спуску дерева з гори', *нагорá <iti>* 'додому', *верхá / споді* 'верхня / нижня частина снастей', *верховік / сподовік* 'рибалка, який тягне верхній / нижній край снасті', *гура* 'спосіб риболовлі', 'човни для риболовлі', *вершіаліна* 'борона, виготовлена з верхівки дерева'; *гуріхом <iti>* 'зліва <iti>' (про місце запрягання підпряжного коня, який іде "верхом", не борозною) тощо).

Важливим етапом формування діалектної картини світу є "відтворення культурного складника" (с. 692) за допомогою фразеологічних одиниць, паремій, образних клішованих формул, які передають важливі для народного світосприйняття оцінки та погляди (наприклад, *на сто гір 'дуже гучно'*, *пітї на поділе* 'залишити, покинути чоловіка й повернутися до батьків', *колі вгору води обернуть, колї гори Черемош течіме, як павіне пір'я на спід потбне* 'ніколи', *хвата́ти верхі* 'вивчати поверхово, неґрунтовно', *верхі бра́ти* 'керувати, верховодити', *потава́ти услід* 'тухнути, гаснути', *підверну́ти собі підспід* 'підкорити своїй владі' тощо). Чимало фразем, відомих сучасним мовцям, документують давні писемні пам'ятки, а саме: *верхъ одержати, гору взяти* 'перемогти' (XVI ст.), *гори переставляти* 'досягати успіхів' (XVII ст.), а для загальновідомого виразу *наверх випливати (виходити)* 'ставати відомим широким загалу' зафіксовано фразеологізм *лежати доли* 'бути прихованим, затаєним' (XVIII ст.).

Рецензована монографія має незаперечну теоретичну та практичну цінність, а також виявляє перспективи широкого використання, адже пропонує методика моделювання лексико-семантичного простору на підставі аналізу структурно-семантичних систем слугуватиме зразком, з одного боку, для моделювання інших об'єктів (концептів), а з іншого – для аналізу різних діалектних континуумів.

Надійшла до редколегії 09.05.22

ORCID: 0000-0002-2587-7525

e-mail: ap730518@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MODELLING AND DIALECT PICTURE OF THE WORLD

[Yastremska Tetiana. *Modelling of the Ukrainian dialectal space : concepts TOP / BOTTOM* – Lviv: I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. – 804 p.].

УДК 811.161.2'342'282.2(477.83)(049.32)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.19>

Тетяна Ястремська, д-р філол. наук, старш. наук. співроб.
ORCID: 0000-0001-9619-7730
e-mail: tetyana.yastremaska@gmail.com

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, Україна

ГОЛОС МІСТА: ФОНЕТИКА ЛЬВІВСЬКОГО МОВЛЕННЯ

[Сікора Г. В. Фонетика сучасного львівського мовлення : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. – Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2021. – 532 с.]

Образ міста формує його історія, яка накладається на культуру й мову його мешканців. Львів – місто з непересічною історією, а відтак – з особливою культурою та мовленням. Genius loci творить неповторну атмосферу міста, його самобутність, закорінену в часі. Нашарування різних епох і культур у поєднанні зі своєю рідною ментальністю мешканців міста творять Львів багатолікий: "міфологізовано австро-угорський, ностальгійно польський, радикально націоналістичний, суперечливо радянський, контрастно український, зрештою, Львів особистий" (Leopolis multiplex, Київ, 2008, с. 1).

Львів, як і будь-яке інше місто, має свою мову, формуючи – рік за роком, епоха за епохою – свій лексикон. Мовлення Львова творять особистості, а радше їх ідіолекти, які формують особливості територіальні (місце народження та проживання), часові (епоха, вік), професійні (освіта, фах), соціальні (статус, оточення), етичні й естетичні (рівень культури та виховання).

Сучасне львівське мовлення, а саме його фонетичну систему, яка, як відомо, є найбільш консервативною та стійкою до змін, в українському мовознавстві комплексно проаналізовано вперше. Тому безперечно схвалення заслуговує вибір об'єкта дослідження – українське усне мовлення львів'ян початку XXI ст., проаналізоване з огляду на історичні передумови та специфіку функціонування в контексті наддністрянського говору та літературного стандарту. Підтверджує незаперечну наукову новизну й актуальність роботи недостатність вивчення міського лінгвофеномену, а передусім – фонетичного рівня львівського сучасного мовлення.

Актуальність і водночас значущість роботи посилює складність її об'єкта – мовлення міста, специфіку якого визначають такі основні аспекти:

- міське мовлення як компонент національної мови є фактично середником між діалектом і літературним стандартом: базуючись на першому, воно є підґрунтям другого, основою формування літературної мови чи її національних варіантів;
- система мовлення міста охоплює елементи літературного стандарту, міського просторіччя, діалектного мовлення, мовлення соціальних, професійних, молодіжних груп;
- незаперечний вплив позамовних чинників, зокрема історичних передумов;
- специфіка добору респондентів, коріння кожного з яких "в глибину львівської бруківки має різну кількість поколінь" (Хобзей Н. Післяслово до "переднього слова" // Лексикон львівський: поважно і на жарт, Львів, 2019, с. 440) та ін.

Достовірність опрацьованого матеріалу не викликає жодних застережень, адже джерельною базою роботи слугували матеріали фіксації усного мовлення львів'ян – тексти і відповіді на запитання, запис яких розпочато майже 20 років тому. Це дало змогу сформулювати унікальну авторську фонотекку й текстотеку. Залучено також матеріали, ексцерповані із джерел масової комунікації, діалектних словників та атласів, дескриптивних студій.

Відповідно до задекларованих у дослідженні завдань – дослідити особливості вокалізму, консонантизму та просодії в мовленні львів'ян, з'ясувати генезу фонетичних рис і проаналізувати відношення фонетичних особливостей українського львівського мовлення до діалектного докілля – послідовно й системно скомпоновано структуру роботи.

Традиційно у вступі обґрунтовано актуальність дослідження, окреслено мету й завдання роботи, об'єкт і предмет, джерела й методи дослідження, а також розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, особистий внесок, подано інформацію про апробацію основних результатів, публікації і структуру роботи.

У першому розділі "Львівське мовлення – об'єкт лінгвістичних студій" сформульовано основні теоретичні аспекти поставленої проблеми (с. 23–46), що засвідчує серйозну фахову підготовку дослідниці.

Галина Сікора описує історичні передумови, що значною мірою вплинули на формування мовлення львів'ян, причини й наслідки впливів інших мов. Аналіз різноаспектних досліджень про львівське мовлення дав підстави дійти висновків про "термінологічний різнобій" на позначення львівського мовлення, який авторка намагалася упорядкувати в таблиці (додаток А, с. 283–284).

Подано детальний аналіз студій, які репрезентують різні дослідницькі візії та підходи. Цілоком доречно виокремлено дві групи праць: синхронний мовний портрет міста й діахронний. Вичерпно проаналізовано не лише дескриптивні праці, а й лексикографічні. Увагу зосереджено також на аналізові польського, російського, єврейського мовлення Львова та українсько-іншомовних взаємовпливах. Відтак детально проаналізовано історіографію урбанолінгвістичних праць, зокрема, зосереджено увагу на дослідженнях фонетики мовлення містян.

Другий розділ присвячено особливостям вокалізму львівського мовлення, що передбачає характеристику таких явищ: підвищення й обниження вокалів, вокальну епентезу та гармонію, а також аналіз звуків за ознаками: лабіалізація ([a]) і її відсутність ([e]), напруженість ([i]), збереження етимологічних звуків ([o]) і простежено ширше функційне навантаження звука [i].

Особливості системи консонантизму (третій розділ) простежено в кількох аспектах: репрезентовано й систематизовано репертуар явищ, проаналізовано їхню функціонування в мовленні соціуму Львова, з'ясовано їхню генезу й поширення, а також виокремлено риси, відмінні від літературної норми.

Структуру розділу визначають основні типи фонетичних змін, серед яких: зміни звуків у процесі мовлення (протеза, метатеза, епентеза); особливості артикуляції приголосних щодо їхньої довготи та м'якості (відсутність подовження м'яких приголосних, депалаталізація, палатальність), комбінаторні зміни якісного характеру (асиміляція, дисиміляція), функційне навантаження консонантів і явищ заміни, чергування, хитання. Акцентовано й на

© Ястремська Тетяна, 2022

особливостях вимови іншомовних слів, а саме на реалізації звукосполюки [au], що особливо на часі, зважаючи на важливість кодифікації нової редакцією правопису.

Підсумовуючи аналіз цих двох розділів, хочу зазначити, ґрунтовне дослідження найважливіших фонетичних рис львів'ян дало змогу відтворити якнайповнішу фонетичну парадигму. Імпонує, що авторка виходить за межі моделі репрезентації часопростору "тут-і-тепер": з одного боку, Галина Сікора заглиблюється в генезу явища, простежуючи його динаміку, а з іншого – репрезентує його просторову проекцію, поширення в діалектному просторі. Важливо, що до маловідомих слів подано значення, а до запозичень – іншомовні відповідники, що значною мірою збільшує цінність роботи.

У четвертому розділі "Акцентно-фонетичні явища" простежено особливості наголошування, просодичну специфіку щодо тривалості та тону наголошених вокалів, а також фонетичні зміни у процесі редукації (алегроформи, що є виявами аферези, синкопи, апокопи). Важливо, що аналіз усіх фонетичних рис ілюструють численні приклади, а також коментарі фахівців.

Виразною особливістю аналізованих говірок є специфіка наголошування, що "зумовлено історичними особливостями розвитку міста" (с. 157). Із-поміж "виразних маркерів львівського акценту" авторка цілком виправдано називає парокситонне наголошування, проблема походження якого є дотепер актуальною та дискусійною. Лідія Коць-Григорчук кваліфікувала це явище як рівноцінну українсько-польську "співдію" (Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору, Нью-Йорк; Львів, 2002, с. 57).

Схвально, що авторка не приховує суперечливих моментів, протиріч, сумнівів і труднощів, а, аналізуючи припущення опонентів, часто пропонує власне бачення, запрошуючи до пошуку: щодо обниження основного виразу фонем /и/ під наголосом (с. 61), нормативності твердої вимови консонантів перед [i] < [*o] (с. 96) та ін.

Логічно завершують виклад основного змісту роботи об'єктивні й достовірні висновки (с. 189–194), серед яких,

на мою думку, найважливіші такі: щодо кореляції диференційних фонетичних рис із соціальними характеристиками мовців (вік, освіта), комунікативними сферами функціонування (публічне / непублічне мовлення) і намірами мовців (серйозна чи жартівлива розмова); щодо важливості лінгвістичних уподобань, сформованих під впливом мовних традицій у сім'ї, родині чи оточення та ін. (с. 191).

Багатий фактичний матеріал, його різноаспектність, цікава методика аналізу виявляють, з одного боку, теоретичну і практичну цінність праці й актуальність поставленої проблеми, а з іншого – високу лінгвістичну підготовку її авторки. Детальний огляд фахової літератури засвідчує наукову ерудицію дослідниці та її здатність самостійно вести науковий пошук.

Самодостатню наукову цінність мають додатки, передусім добірка діалектних текстів (с. 330–581).

Складність та оригінальність об'єкта дослідження, новаторський авторський підхід до аналізу фонетичних явищ наштовхує на роздуми, міркування й запитання, провокуючи до дискусій. Як слушно зазначав Ярослав Богдан Рудницький, "львівський діалект із фонетичної ... точки зору майже ідентичний з діалектами сусідніх сіл Львова" (с. 47). Які ж відмінні від наддністрянських риси ідентифікують львівське мовлення?

Цікаво, яким є ступінь збереження львівського мовлення в іншодіалектному (іншомовному) середовищі і чи помітна тенденція до перемикання кодів передусім на рівні код (літературний стандарт) / субкод (діалект)?

Рецензована робота надзвичайно актуальна і перспективна, адже аналіз фонетичного рівня мови є першим кроком до комплексного дослідження мовлення львів'ян. Дослідження має незаперечну теоретичну і практичну цінність: матеріали можуть бути використані для порівняльного аналізу мовлення інших міст України, а укладений корпус текстів може слугувати джерелом для різноаспектних мовознавчих студій.

Надійшла до редколегії 10.05.22

Tetiana Yastremka, Doctor of Philology, Senior Researcher

ORCID: 0000-0001-9619-7730

e-mail: tetyana.yastremka@gmail.com

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

THE VOICE OF THE CITY: PHONETICS OF THE LVIV SPEECH

[Sikora G. V. *Phonetics of modern Lviv speech*. A Thesis for a Candidate Degree in Philological Studies : 10.02.01 – Ukrainian Language. – Kyiv : Institute of Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, 2021. – 532 p.]

ПЕРЕКЛАДИ

УДК 821.14-96'02Діо7]Про ж. 030=161.2
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.20>

Леся Звонська, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0001-5361-3554
e-mail: lesiazvonska@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕКЛАД РОЗДІЛУ ТВОРУ ДІОГЕНА ЛАЕРТСЬКОГО "ПРО ЖИТТЯ ЗНАМЕНИТИХ ФІЛОСОФІВ": СОКРАТ

Представлено переклад із давньогрецької мови українською мовою розділу другої книги історико-філософського твору елліністичного доксографа Діогена Лаертського "Про життя знаменитих філософів"; фрагмент присвячений життєпису Сократа. Тексту передусім виклад перекладацьких інтенцій, складнощі і їхніх розв'язань. Твір Діогена Лаертського перекладається українською мовою вперше.

Ключові слова: історія давньогрецької філософії, давньогрецька мова, Діоген Лаертський, життєпис Сократа.

Твір Діогена "Про життя знаменитих філософів", що належить до історичного дискурсу філософсько-доксографічного жанру, написаний грецькою мовою періоду койне за літературним стилем і традицією еллінізму. Це – свого роду белетризований виклад історії філософії, можна сказати, антична науково-популярна література з відповідними підходами до її перекладу: текст має сприйматися як науковцями, так і бути доступним і цікавим для широкого загалу. Таким власне і є ідіостиль твору самого Діогена: написаний гарною літературною мовою, в міру риторично прикрашений, із багатим лексиконом і щедрою синонімічною палітрою, і водночас, синтаксично не перенавантажений і не переобтяжений довгими мовними періодами. Різноманітне коло зацікавлень і гарну освіту автора засвідчують численні поетичні вкраплення, якими рясніє твір; для тогочасної елліністичної літератури, яка поцінювала широку ерудицію та вправне вміння її показати, це був звичний *modus scribendi*. А з погляду сучасного читача і перекладача цей фрейм створює додаткові труднощі: для читача, налаштованого на прозу і звиклого до нашої силабо-тонічної римованої поезії, антична квантитативна неримована поезія, яка до того ж наповнена міфологічними алюзіями чи реаліями античного світу, дещо напружує; а для перекладача – це додаткове складне завдання відтворення не лише образно-поетичного мовлення, а й різноманітних віршованих розмірів за античними метричними схемами.

Оскільки текст Діогена – не науковий філософський дискурс, а історико-філософський, це дозволяє перекладачеві вільніше передавати думку, пристосовуючи її до норм української мови, а не дотримуючись ригористично максимального відтворення слів і слівформ, що створювало би певний дисонанс із літературним слововживанням нашої мови. Також доволі складно говорити про термінологічно-поняттєвий апарат твору, оскільки автор у процесі викладення вчень окремих філософів послідовно дотримується вжитку їхньої термінології, а в інших випадках використовує сучасні йому поняття елліністичної філософії для пояснення вчень давніх філософських шкіл, що є певним анахронізмом і плутаниною смислів.

Іноді, для кращого розуміння контексту, додаються слова, відсутні в оригіналі. До них застосовується подвійний підхід: одні з них виділяються курсивом, як вставні, інші не виділяються, оскільки є логічною перекладацькою експлікацією мовних засобів оригіналу. Тобто, курсивом позначаються вставні слова не за принципом їхньої словесної відсутності в тексті, але лише якщо вони не приховані у морфо-синтаксичних формах

грецького тексту, а українська мова потребує додаткового уточнення фрази. Проте якщо має місце часто вживаний і звичний для давньогрецької мови еліпсис і є вказівка на пропущене чи домислюване слово завдяки займенникам, артиклям тощо, то воно вважається імпліцитно присутнім у грецькому тексті і не вважається таким, що додається. Наприклад, Σόλων Ἐξηκεστίδου Солон, син Ексеkestіда (родовий відмінок форми Ἐξηκεστίδου – це *genetivus generis*, що вказує на батька, тому при перекладі потребує доповнення словом "син"); на відсутнє в тексті слово, яке мається на думці, часто і доволі однозначно вказує артикль: Δείνων ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν Ἱστορίων Дінон у п'ятій книзі "Історій" (артикль τῇ вказує на пропущене слово "книга" βιβλος); Κλέαρχος δὲ ὁ Σολεὺς ἐν τῷ Περὶ παιδείας Клеарх з Сол у книзі / творі "Про виховання" (артикль τῷ вказує на пропущене слово σύγγραμμα "твір, книга"); τῆς τῶν Περσῶν Перської держави (артикль τῆς вказує на пропущене слово πολιτεία "державна"); τὰ Δήμητρος καὶ τὰ Ἀφροδίτης "справи Деметри та Афродіти" (артикль τὰ вказує на пропущене слово πράγματα / ἔργα "справи") тощо.

Деякі композиції, що містять декілька коренів чи не один префікс, а іноді й прості слова з ускладненою внутрішньою формою доводиться перекладати перифрастично. Наприклад: ἐπέγραψαν "вони написали епітафію"; συμπεριενεχθήσομαι "поводитися, спілкуватися, перебувати в товаристві"; συνώκειώσε "він пов'язав науки одна з одною", σωματοποίησαντες "давати кошти на підтримання тіла", "(матеріально) забезпечувати"; σχολαρχεῖν "очолювати школу", φιλοσοφοκλῆς "любитель творів Софокла", ἀσυμπαθέστατος "такий, що не виражав жодних почуттів", ἀνθρωπισμός "бути людиною", "мати людську природу"; ἀνθρωπίζειν "виявляти людяність", ἠρώτα λόγους "він розмірковував силогізмами".

Розмаїття перекладацьких рішень викликають композиції з елементом εὖ- "добре", які нечасто можна перекласти, зберігаючи цей компонент (як-от, εὖνοια "доброзичливість", εὐμένεια "добросердечність", εὐνομία "доброзаконність", εὐδοξία "добра слава"), а найчастіше доводиться підбирати смисловий відповідник, як-от εὐβουλία "розважність", εὐαισθησία "здорові відчуття", εὐτορία "достаток", εὐστοχήματα "влучні вирази", εὐσχημος "доладний", εὐσυμπερίφορος "приятний з усіма", εὐοφθάλμος "який милує око", εὐλογος "здоровий глузд", εὐφροσύνη "радість", εὐθυμία "утіха" тощо.

Аналогічно трапляється з перекладом реалій і понять античного соціально-культурного простору; наприклад: πρόξενία "проксенія", "статус почесного гостя"; πρόξενος "проксен", "гість-друг"; τρίβων "трібон", "грубий плащ",

"дрантя", ἐχորήγει "забезпечувати". Із цим, а також з поширеною субстантивациєю та численними формами дієприкметників пов'язані й еліптичні фрази, які при перекладі доводиться імплікувати: напр., τὰ κατὰ τὴν ἀνάβασιν γενόμενα "те, що відбувалося в поході вглиб країни", ἡρεμοῦντός τινος καὶ μένοντος "будь-що, яке перебуває у спокої і нерухомості", Περί τῶν ἀπορουμένων ζῶων "Про тварин, існування яких піддається сумніву".

Це ж стосується і слів-грецизмів, які набули конотації сучасного світу: κοσμοπολίτης перекладаємо не "космополіт", а "громадянин світу"; θεολόγος – не "теолог, чи богослов", а "дослідник богів", συνέδριον – не "синедрион", а "коло слухачів", ἀστρολογία – не "астрологія", а "астрономія", φιλόλογος – не "філолог", а "любитель літератури". Полібляе Діоген і образні вирази: καθιπτάζεσθαι φιλοσοφίας "проіхатися кіньми по філософії", тобто "захоплюватися філософією"; συνδιατίθεσθαι "розчинитися у віршах", тобто "бути в захопленні від віршів", τὸν πλοῦτον νεῦρα πραγμάτων "багатство – нерв справ", συγχρωτίζοιτο "став того ж кольору", тобто "уподібнився".

Слова, які мають дещо інше слововживання, ніж у словосполученнях із відповідним словом в українській мові для релевантної передачі семантики доводиться замінювати на вимогу літературної норми. Наприклад, Діоген вживає різні словоформи від ἀρέσκω "подобатися" у контексті наукових інтересів та уподобань; ми перекладаємо відповідно до звичних фраз української мови: τὰ κοινῇ ἀρέσκοντα "спільні для них погляди"; ἀρέσκει αὐτοῖς "за їхню вченність", "на їхню думку".

Грецька мова надає перевагу пасивним конструкціям, тоді як українська – активним, тому іноді доводиться змінювати категорію стану. Наприклад, ποτε τινος

ἐρωτηθείς досл. "будучи (колись / кимось) запитаним" перекладаємо "коли хтось запитав", "на запитання", "на чиєсь запитання".

Два надзвичайно вживані дієслова λέγω, φημί із основним значенням "говорити" та з широким словниковим семантичним діапазоном *verba dicendi*, залежно від контексту перекладаються "запитувати", "відповідати", "зауважувати", "розповідати", "свідчити", "передавати", "запевняти", "описувати" тощо; якщо це вказівка на слова у творі, тоді, зазвичай, "писати". Аналогічно, ці дієслова додаються (без зазначення вставки, коли вони логічно вписуються в текст і мають там на думці); наприклад: Κλέαρχος (scil. λέγει) φιάλην ἀποσταλῆναι ὑπὸ Κροίσου Πίττακῶ "Клеарх каже, що Крез послав чашу Піттаку".

При перманентних перекладацьких інтенціях максимально уніфікувати переклад понять і термінологізованих слів, у деяких випадках доводиться залишати синонімічні варіанти, обираючи найбільш влучний із погляду української стилістики, особливо це не просто там, де лексична семантика термінологічно чи суттєво значима. Класичний випадок з λόγος, яке залежно від контексту перекладаємо: "слово", "бесіда", "міркування", "вчення", "розум", "розумні засади" і навіть "законо" (як от κατὰ τοὺς τῆς ἀρμονίας λόγους "за законами гармонії").

Окремо варто зауважити стосовно морфо-фонетичних закономірностей: при передачі власних назв грецька літера "йота", яка позначала звук [j], і літера "іпсилон", яка позначала звук, наближений до [i], передаються відповідно до звучання мови оригіналу, як [i]. Звука [и] у грецькій фонологічній системі взагалі не було, тому його вживання для передачі грецьких імен та назв є неправильним і цілковито неприйнятним.

<p>Кеф. ε'. ΣΩΚΡΑΤΗΣ [18] Σωκράτης Σωφρονίσκου μὲν ἦν υἱὸς λιθουργοῦ καὶ Φαιναρέτης μάϊας, ὡς καὶ Πλάτων ἐν Θεαιπτήτῳ φησὶν, Ἀθηναῖος, τῶν δῆμων Ἀλωπεκῆθεν. ἐδόκει δὲ συμποιεῖν Εὐριπίδῃ: ὅθεν Μνησίλοχος οὕτω φησί, Φρύγες ἐστὶ καινὸν δῶμα τοῦτ' Εὐριπίδου, ὃ καὶ Σωκράτης τὰ φρύγαν' ὑποτίθησι. καὶ πάλιν, "Εὐριπίδας σωκρατογόμενος." καὶ Καλλιὰς Πεδήταις: α. Τί δὴ σὺ σεμνὴ καὶ φρονεῖς οὕτω μέγα; β. Ἐξεσσι γάρ μοι: Σωκράτης γάρ αίψος. Ἀριστοφάνης Νεφέλαις: Εὐριπίδῃ δ' ὁ τὰς τραγωδίας ποιῶν τὰς περιπαλοῦσας οὕτως ἐστὶ, τὰς σοφάς. [19] Ἀκούσας δὲ Ἀναξαγόρου κατὰ τινας, ἀλλὰ καὶ Δάμωνος, ὡς Ἀλέξανδρος ἐν Διαδοχαῖς, μετὰ τὴν ἐκείνου καταδίκην διήκουσεν Ἀρχελάου τοῦ φυσικοῦ: οὐ καὶ παιδικὰ γενέσθαι φησὶν Ἀριστόξενος. Δοῦρις δὲ καὶ δουλεῦσαι αὐτὸν καὶ ἐργάσασθαι λίθους: εἶναι τε αὐτοῦ καὶ τὰς ἐν ἀκροπόλει Χάριτας ἐνίοι φασιν, ἐνδεδυμένας οὔσας. ὅθεν καὶ Τίμωννα ἐν τοῖς Σίλλοις εἰπεῖν: ἐκ δ' ἄρα τῶν ἀπέκλινεν ὁ λαξός, ἐννομολέσχης, Ἑλλήνων ἑπαισιδός, ἀκριβολόγους ἀποφήνας, μυκτῆρ ῥητορὸμυκτος, ὑπατικὸς εἰρωνευτήης. ἦν γὰρ καὶ ἐν τοῖς ῥητορικοῖς δεινός, ὡς φησι καὶ Ἰδομενεύς: ἀλλὰ καὶ οἱ τριάκοντα αὐτὸν ἐκώ- [20] λυσαν τέχνας διδάσκειν λόγων, ὡς φησι Ξενοφῶν. καὶ Ἀριστοφάνης αὐτὸν κωμῶδεῖ ὡς τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιοῦντα. καὶ γὰρ πρῶτος, ὡς φησι Φαβωρίνος ἐν Παντοδαπῇ ἱστορίᾳ, μετὰ τοῦ μαθητοῦ Αἰσχίνου ῥητορεύειν ἐδίδαξε: λέγει δὲ τοῦτο καὶ Ἰδομενεύς ἐν τῷ περὶ τῶν Σωκρατικῶν. καὶ πρῶτος περὶ βίου διελέχθη καὶ πρῶτος φιλοσόφων καταδικασθεὶς ἐτελεύτα. φησὶ δ' αὐτὸν Ἀριστόξενος ὁ Σπινθάρου καὶ χρηματίζεσθαι: τιθέντα γοῦν τὸ βαλλόμενον κέρμα ἀθροίζειν: εἴτ' ἀναλύσασθαι πάλιν τιθέναι. Κρίτωννα δ' ἀναστήσασαι αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἐργαστηρίου καὶ παιδεῦσαι τῆς κατὰ ψυχὴν χάριτος ἐρασθέντα Δημήτριος φησιν ὁ Βυζάντιος. [21] γνόντα δὲ τὴν φυσικὴν θεωρίαν μηδὲν εἶναι πρὸς ἡμᾶς, τὰ ἠθικὰ φιλοσοφεῖν ἐπὶ τε τῶν ἐργαστηρίων καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ: κάκεινα δὲ φάσκειν ζητεῖν,</p>	<p>Сократ [18] Сократ, син каменяра Софроніска та повитухи Фенарети, як і підтверджує Платон у "Теететі"¹, афінянин з дему Алопеки. Гадали, що він був співавтором Евріпіда, тому-то Мнесілох пише²: "Фрігійці" – драма нова Евріпіда, куди Й Сократ підкидав хворостин. І знову: "Евріпіда, мов скобами, Сократом скріпленого". А Каллій у "Закутих" глузує³: – Чого ти так зазнався і пихатишся? – Мені бо можна: причиною Сократ є. Арістофан у "Хмарах" каже⁴: – Для Евріпіда пише він трагедії, В яких надміру слів і мудрості. [19] На думку декого, він був слухачем Анаксагора, а також і Дамона, як свідчить Александр у "Послідовництвах"⁵; а після засудження Анаксагора, слухав Архелая-фізика, та, за словами Арістоксена⁶, був його коханцем. Дурід запевняє⁷, що він був рабом і працював по каменю; деякі кажуть, що одягнуті Харити на Акрополі – його <i>vampir</i>. Тому-то й Тімон у "Сіллах" уїдлимо пише⁸: Тож від них відійшов каменотес, про закони базіка, Еллінів чаруючи співом, виявляючи тонкощі слів, Насмішний ораторів, напіваттично глузуєво кепкуючи. Далекі він був потужним оратором, як говорить Ідомей⁹, а тридцять тиранів навіть заборонили йому навчати мистецтву слова, як розповідає Ксенофонт¹⁰ Також Арістофан¹¹ бере на клини його в комедіях, що ніби він слабке слово робить сильним. Сократ був першим, як зазначає Фаворин у "Різноманітних історіях"¹², хто зі своїм учнем Есхіном почали викладати риторіку; це стверджує й Ідомей у книзі "Про сократиків"¹³. Він першим почав вести бесіди про життя та першим з філософів був засуджений і страчений. Арістоксен, син Спінфара перекazuje¹⁴, що він збагачувався таким чином: вклавши гроші, отримував зиск, і витрачаючи, знову вкладав у <i>купівлю</i>. Забрав його з майстерні і дав освіту Крітон, захоплений його душевною красою, – так оповідає Деметрій Візантійський. [21] Збагнувши, що природниче вчення не нецікаве, він філософствував про етичні питання по майстернях і на ринку, пошукуючи, як він твердив, те,</p>
--	---

<p>ὅπτι τοι ἐν μεγάροισι κακόν τ' ἀγαθόν τε τέτυκται. πολλάκις δὲ βιαιότερον ἐν ταῖς ζητήσεσι διαλεγόμενον κονδυλίζεσθαι καὶ παρατίλλεσθαι, τὸ πλέον τε γελᾶσθαι καταφρονούμενον: καὶ πάντα ταῦτα φέρειν ἀνεξικάκως. ὅθεν καὶ λακτισθέντα, ἐπειδὴ ἠνέσχετο, πινὸς θαυμάσαντος, εἰπεῖν, "εἰ δέ με ὄνος ἐλάκτισε, δίκην ἂν αὐτῷ ἐλάγχανον;" καὶ ταῦτα μὲν ὁ Δημήτριος. [22] Ἀποδημίας δὲ οὐκ ἐδεήθη, καθάπερ οἱ πλείους, πλὴν εἰ μὴ στρατεύεσθαι ἔδει. τὸ δὲ λοιπὸν αὐτόθι μένων φιλονεικότερον συνεζήτει τοῖς προδιαλεγόμενοις, οὐχ ὥστε ἀφελεῖσθαι τὴν δόξαν αὐτοῦς, ἀλλ' ὥστε τὸ ἀληθὲς ἐκμαθεῖν πειράσθαι. φασὶ δ' Εὐριπίδην αὐτῷ δόντα τὸ Ἡρακλείτου σύγγραμμα ἐρέσθαι, "τί δοκεῖ;" τὸν δὲ φάναι, "ἂ μὲν συνῆκα, γενναῖα: οἴμαι δὲ καὶ ἂ μὴ συνῆκα: πλὴν Δηλίου γέ τινος δεῖται κολυμβητοῦ." Ἐπεμελεῖτο δὲ καὶ σωμασκίας, καὶ ἦν εὐέκτης. ἐστρατεύσατο γούν εἰς Ἀμφίπολιν καὶ Ξενοφῶντα ἀφ' ἵππου πεσόντα ἐν τῇ κατὰ Δήλιον μάχῃ διέσωσεν ὑπολαβών: [23] ὅτε καὶ πάντων φευγόντων Ἀθηναίων αὐτὸς ἠρέμα αὐτόθι παρεπιστρεφόμενος ἤσυχῃ καὶ τηρῶν ἀμύνασθαι εἴ τις οἱ ἐπέλθοι. ἐστρατεύσατο δὲ καὶ εἰς Ποτιδαίαν διὰ θαλάττης: πεζῇ γὰρ οὐκ ἐνήν τοῦ πολέμου κωλύοντος. ὅτε καὶ μεῖναι διὰ νυκτὸς ὄλης ἐφ' ἐνὸς σχήματος αὐτὸν φασί, καὶ ἀριστεύσαντα αὐτόθι παραχωρήσει Ἀλκιβιάδου τοῦ ἀριστείου: οὐ καὶ ἐρασθῆναι φησὶν αὐτὸν Ἀρίστιππος ἐν τετάρτῳ Περὶ παλαιᾶς τρυφῆς. Ἴων δὲ ὁ Χίος καὶ νέον ὄντα εἰς Σάμον σὺν Ἀρχελάῳ ἀποδημῆσαι: καὶ Πυθῶδε ἐλθεῖν Ἀριστοτέλους φησὶν: ἀλλὰ καὶ εἰς Ἴσθμόν, ὡς Φαβρίνιος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων. [24] Ἦν δὲ καὶ ἰσχυρογνώμων καὶ δημοκρατικός, ὡς δῆλον ἐκ τε τοῦ μὴ εἶξαι τοῖς περὶ Κριτίαν, κελεύουσι Λέοντα τὸν Σαλαμίνιον, ἄνδρα πλοῦσιον, ἀγαγεῖν πρὸς αὐτοῦς, ὥστε ἀπολέσθαι: ἀλλὰ καὶ μόνος ἀποψηφισασθαι τῶν δέκα στρατηγῶν. καὶ ἐνὸν αὐτῷ ἀποδρᾶναι τῆς εἰρκτῆς μὴ ἐθέλησαι: τοῖς τε κλαίουσιν αὐτὸν ἐπιπλῆξαι καὶ τοὺς καλλίστους λόγους ἐκείνους δεδεμένον διὰέσθαι. Αὐτάρκης τε ἦν καὶ σεμνός, καὶ ποτε Ἀλκιβιάδου, καθά φησι Παμφίλη ἐν τῷ ἐβδόμῳ τῶν Ὑπομνημάτων, διδόντος αὐτῷ χώραν μεγάλην, ἵνα ἐνοικοδομησθαι οἰκίαν, φάναι, "καὶ εἰ ὑποδημάτων ἔδει, καὶ βύρσαν μοι ἐδίδους, ἴν' ἐμαυτῷ ὑποδήματα ποιησαίμην, καταγάλαστος ἂν ἦν λαβών." [25] πολλάκις δ' ἀφορῶν εἰς τὰ πλήθη τῶν πιπρασκομένων ἔλεγε πρὸς αὐτόν, "πόσων ἐγὼ χρεῖαν οὐκ ἔχω." καὶ συνεχῆς ἐκεῖνα ἀνεφθέγγετο τὰ ἰαμβεῖα: τὰ δ' ἀργυρώματ' ἐστὶν ἡ τε πορφύρα εἰς τοὺς τραγῳδοὺς χρῆσιμ', οὐκ εἰς τὸν βίον. ὑπερφρόνησε δὲ καὶ Ἀρχελάου τοῦ Μακεδόνοιο καὶ Σκόπα τοῦ Κρανωνίου καὶ Εὐρυλόχου τοῦ Λαρισσαίου, μήτε χρήματα προσέμενος παρ' αὐτῶν, μήτε παρ' αὐτοῦς ἀπελθών. εὐτακτὸς τε ἦν τὴν δαίταν οὕτως, ὥστε πολλάκις Ἀθήνησι λοιμῶν γενομένων μόνος οὐκ ἐνόσησε. [26] Φησὶ δ' Ἀριστοτέλης δύο γυναῖκας αὐτὸν ἀγαγεῖσθαι: πρωτέραν μὲν Ξανθίππην, ἐξ ἧς αὐτῷ γενέσθαι Λαμπροκλέα: δευτέραν δὲ Μυρτώ, τὴν Ἀριστείδου τοῦ δικαίου θυγατέρα, ἣν καὶ ἄπρικοιν λαβεῖν, ἐξ ἧς γενέσθαι Σωφρονίσκον καὶ Μενέξενον. οἱ δὲ πρωτέραν γῆμαι τὴν Μυρτῶ φασιν: ἔνιοι δὲ καὶ ἀμφοτέρας σχεῖν ὁμοῦ, ὧν ἐστὶ Σάτυρός τε καὶ Ἰερώνυμος ὁ Ῥόδιος. φασὶ γὰρ βουληθέντας Ἀθηναίους διὰ τὸ λειπανδρεῖν συναυξῆσαι τὸ πλῆθος, ψηφισασθαι γαμεῖν μὲν ἀσπὴν μίαν, παιδοποιεῖσθαι δὲ καὶ ἐξ ἐτέρας: ὅθεν τοῦτο ποιῆσαι καὶ Σωκράτην. [27] Ἦν δ' ἴκανός καὶ τῶν σκωπτόντων [αὐτὸν] ὑπερορᾶν. καὶ ἐσεμνύνετο ἐπὶ τῇ εὐτελείᾳ, μισθὸν τε οὐδένα εἰσεπράξατο. καὶ ἔλεγεν ἡδιστα ἐσθίων ἡκιστα ὄψου προσδεῖσθαι: καὶ ἡδιστα πίνων ἡκιστα τὸ μὴ παρὸν ποτόν ἀναμεινῖν: καὶ ἐλαχίστων δέομενος ἔγγιστα εἶναι θεῶν. τοῦτο δ' ἐνέσται καὶ παρὰ τῶν κωμωδοποιῶν λαβεῖν, οἱ λανθάνουσιν ἑαυτοῦς δι' ὧν σκώπτουσιν ἐπαινοῦντες αὐτόν. Ἀριστοφάνης μὲν οὕτως: ὦ τῆς μεγάλης ἐπιθυμίας σοφίας ἄνθρωπε δικαίως, ὡς εὐδαίμων παρ' Ἀθηναίοις καὶ τοῖς Ἑλλήσι διάξεις. εἴ γὰρ μνήμων καὶ φροντιστής, καὶ τὸ ταλαίτωρον ἐνεστὶν ἐν τῇ γνώμῃ, κοῦτε τὴν κάμνεις οὐθ' ἐστῶς οὔτε βαδίζων, οὔτε ῥιγῶν ἄχθει λιαν, οὐτ' ἀρίστων ἐπιθυμείς, οἴνου τ' ἀπέχει κάδηφαγίας καὶ τῶν ἄλλων ἀνοήτων. [28] Ἀμειψίας δ' ἐν τριβῶνι παράγων αὐτὸν φησὶν οὕτως: Σώκρατες ἀνδρῶν βέλτιστ' ὀλίγων, πολλῶ δὲ ματαιόταθ', ἥκεις καὶ σὺ πρὸς ἡμᾶς. Καρτερικός γ' εἶ. πόθεν ἂν σοὶ χλαῖνα γένοιτο; β. τοῦτ' ὅ κακὸν κατ' ἐπήρειαν τῶν σκυτοτόμων γεγένηται. α. οὗτος μέντοι πεινῶν οὕτως οὐπώποτ' ἔτλη κολακεῦσαι.</p>	<p>Що в тебе вдома трапилося і поганого, і хорошого¹⁵. Частенько через те, що був сильнішим у словесних суперечках, йому давали штурханів і тягли за волосся, ба більше того, зневажливо висміювали: він усе це зносив незлобово. Якось отримавши копняка, і це стерпів, а коли хтось здивувався, то сказав: "А якщо б мене лягнув осел, то чи подавав би я до суду на нього?", – ось таке передає Деметрій. [22] На протигагу більшості, він не прагнув мандрів на чужину, хіба що потрібно було йти у військовий похід. А решту часу перебував в Афінах і з запалом сперечався із співрозмовниками, але не для того, щоб змінити їхню думку, а щоб навчити їх випробувати істину. Кажуть, що Евріпід дав йому твір Геракліта і запитав: "Як тобі видається?", а той відповів: "Те, що я зрозумів, блискуче, гадаю, що таким є і те, чого я не зрозумів; а загалом книга потребує делоського пірнальника". Він тренував тіло і мав гарне здоров'я. Принаймні брав участь у військовому поході на Амфіполь, а в битві при Делії врятував Ксенофонта, підхопивши, коли той упав з коня. [23] А коли всі афіняни утікали, він відступав особіно, спокійно озирючись і готовий захищатися від будь-якого нападника. Воював він і на морі, при Потідеї, бо пішому походу перешкоджала війна. Розповідають, що коли він там перебував цілу ніч в одному положенні та отримав за це відзнаку, то уступив її Алквіаду, з яким вони були коханцями, як зауважує Арістіпп у четвертій книзі "Про розманіженість стародавніх". Іон Хіоський¹⁶ свідчить, що юнаком він їздив з Архелаєм на Самос; Арістотель¹⁷ каже, що був і у Піфійському святилищі в Дельфах; а також і на Істмі, як оповідає Фаворин у першій книзі "Спогадів"¹⁸. [24] Він мав міцні переконання і був прихильником народоладдя, що ясно з того, коли він не підкорився товаришам Критія, які наказували привести до них Леонта Саламінського, багатого чоловіка¹⁹, щоб стратити; а також він єдиний голосував за виправдання десяти стратегів. І маючи можливість утекти з в'язниці, не захотів; а тих, хто плакав за ним, картав, та перебуваючи в ув'язненні, виголосив оті свої найкращі промови. Сократ був незалежним і скромним. І коли якось Алквіад, як розповідає Памфіла в сьомій книзі "Записок", пропонував йому великий участок, щоб збудувати дім, він відказав: "А якщо я потребуватиму сандалів, і ти мені даси цілу бичу шкуру, щоб я виготовив собі одні сандалі, то якби я взяв її, мене б засміяли". [25] Часто, розглядаючи масу речей, виставлених на продаж, він казав: "Скількох речей я не потребую". І постійно повторював такі ямбічні рядки²⁰: І срібні монети, і порфіра личать В трагедіях, а не для життя. Він зневажав і Архелая Македонського, і Скопаса Кранонійського, і Еврілоха Лариссійського, та ані грошей від них не прийняв, ані до них не завітав. Він притримувався такого здорового способу життя, що незважаючи на те, що в Афінах часто лютувала моровиця, не захворів. [26] Арістотель повідомляє, що Сократ був одружений з двома жінками: перша, Ксантіппа, від якої у нього був син Лампрокл; а друга, Мірто, донька Арістіда Справедливого, яку він узяв без посагу, від якої були сини Софроніск і Менексон. А деякі кажуть, що першою дружиною була Мірто; деякі, – що мав двох одночасно, як от Сатір²¹ та Геронім Родоський²². За їх словами, афіняни для зростання кількості зменшеного населення встановили, що громадянин міг одружуватися на одній жінці, а мати дітей також і від іншої, тому так вчинив і Сократ. [27] Він був здатен не зважати на насмішників. І гордився простим життям, платні ні з кого не вимагав. Він казав, що найприємніше їсти, коли найменше потребується закуски, і найприємніше пити, коли не очікується того пиття, якого немає. Чим менше людина потребує, тим ближче є до богів. Це можна збагнути і за словами комедіографів, де непомітно для них самих їхню глузування стає його похвалою. Арістофан ось так пише²³: Щонайвищої мудрості ти через нас побажав досягти, чоловіче! О, яким ти щасливим і славним тоді між афінян і еллінів станеш, Якщо ти пам'ятливий, ретельний в труді, коли розум допитливий в тебе, Як ще втоми ніколи не знатимеш ти, чи стояти, чи йти доведеться, Не тремтітимеш, хоч би і холод терпів, не проситимеш їсти й голодний, Від вина та гімназій, та інших дурниць ухилились повздержливо будеш. [28] Ампісій виводить його в грубому плащі і каже так²⁴: –Ти, Сократе, з небагатьох найкращий, але пустослівний,</p>
---	--

τοῦτο δ' αὐτοῦ τὸ ὑπεροπτικὸν καὶ μεγαλόφρον ἐμφαίνει καὶ Ἀριστοφάνης λέγων οὕτως, ὅτι βρενθῆει τ' ἐν ταῖσιν ὁδοῖς, καὶ τῶφθαλμῷ παραβάλλεις, κάνυπόδητος κακὰ πόλλ' ἀνέχει, κὰν ἡμῖν σεμνοπροσωπεῖς, καίτοι ἐνίστε πρὸς τοὺς καιροὺς ἀρμοττοίμενος καὶ λαμπρὰ ἡμπίσχητο: καθάπερ ἐν τῷ Πλάτωνος συμποσίῳ παρ' Ἀγάθωνα βαδίζων.

[29] Ἰκανὸς δ' ἀμφοτέρα ἦν, καὶ προτρέψαι καὶ ἀποτρέψαι. ὡσπερ τὸν Θεαίτητον περὶ ἐπιστήμης διαλεχθεὶς ἔνθεον ἀπέπεμψε, καθὰ καὶ Πλάτων φησὶν. Εὐθύφρονα δὲ τῷ πατρὶ γραψάμενον ξενοκτονίας δίκην περὶ ὁσίου τινὰ διαλεχθεὶς ἀπήγαγε. καὶ τὸν Λύσιν δὲ ἠθικώτατον ἐποίησε προτρέψας. ἦν γὰρ ἰκανὸς ἀπὸ τῶν πραγμάτων τοὺς λόγους εὐρίσκειν. ἐνέτρεψε δὲ καὶ Λαμπροκλέα τὸν υἱὸν τῆ μητρὶ ἀγριανόμενον, ὡς που καὶ Ξενοφῶν εἶρηκε. καὶ Γλαύκωνα μὲν τὸν Πλάτωνος ἀδελφὸν θέλοντα πολιτεύεσθαι ἀπέστησε διὰ τὸ ἀπείρως ἔχειν, ὡς φησὶ Ξενοφῶν: Χαρμίδην δὲ τὸν ἀντιπῶν ἔχοντα οἰκείως ἐπέστησεν.

[30] Ἐπῆρε δὲ καὶ εἰς φρόνημα Ἰφικράτην τὸν στρατηγόν, δείξας αὐτῷ τοῦ κουρέως Μειδίου ἀλεκτρούνας ἀντίον τῶν Καλλίου πεπερημένους, καὶ αὐτὸν Γλαυκωνίδης ἤξιου τῆ πόλει περιποιεῖν καθάπερ φασιανὸν ὄρνιν ἢ ταῦ

Ἔλεγε δὲ ὡς θαυμαστὸν πρόβατα μὲν ἕκαστον εἶπειν ἂν ῥαδίως ὅσα ἔχει, φίλους δ' οὐκ ἂν ὀνομάσαι ὀπόσους κέκτηται: οὕτως ὀλιγῶρως ἔχειν περὶ αὐτοῦ. ὄρων δ' Εὐκλείδην ἐσπουδακότα περὶ τοὺς ἐριστικούς λόγους, "ὦ Εὐκλείδη," ἔφη, "σοφισταῖς μὲν δυνήσῃ χρῆσθαι, ἀνθρώποις δὲ οὐδαμῶς." ἄχρηστον γὰρ ὤφετο εἶναι τὴν περὶ ταῦτα γλίσχρολογίαν, ὡς καὶ Πλάτων ἐν Εὐθυδήμῳ φησὶ.

[31] Χαρμίδου τε οἰκέτας αὐτῷ δίδόντος, ἴν' ἀπ' αὐτῶν προσοδεύοιτο, οὐχ εἶλετο: καὶ τὸ κάλλος ὑπερεῖδεν Ἀλκιβιάδου κατὰ τινος. καὶ ἐπήνε σχολὴν ὡς κάλλιστον κτημάτων, καθὰ καὶ Ξενοφῶν ἐν Συμποσίῳ φησὶν. ἔλεγε δὲ καὶ ἐν μόνον ἀγαθὸν εἶναι, τὴν ἐπιστήμην, καὶ ἐν μόνον κακόν, τὴν ἀμαθίαν: πλοῦτον δὲ καὶ εὐγένειαν οὐδὲν σεμνὸν ἔχειν: πᾶν δὲ τὸν ἀντιπῶν κακόν. εἰπόντος γοῦν τινος αὐτῷ ὡς εἴη Ἀντισθένης μητρὸς

Θράπτης, "οὐ δ' ὦου," ἔφη, "οὕτως ἂν γενναῖον ἐκ δυοῖν Ἀθηναίων γενέσθαι;" Φαίδωνα δὲ δι' αἰχμαλωσίαν ἐπ' οἰκῆματος καθήμενον προσέταξε Κρίτωνι λυτρώσασθαι, καὶ φιλόσοφον ἀπειργάσατο.

[32] Ἄλλα καὶ λυρίζειν ἐμάνθανεν ἤδη γηραιὸς, μηδὲν λέγων ἄτοπον εἶναι ἅ τις μὴ οἶδεν ἐκμανθάνειν. ἐπὶ τε ὠρχεῖτο συνεχῆς, τῆ τοῦ σώματος εὐεξία λυσιτελεῖν ἠγούμενος τὴν τοιαύτην γυμνασίαν, ὡς καὶ Ξενοφῶν ἐν Συμποσίῳ φησὶν. ἔλεγε δὲ καὶ προσημαίνειν τὸ δαιμόνιον τὰ μέλλοντα αὐτῷ: τὸ τε εὐ [ἄρχεσθαι] μικρὸν μὲν μὴ εἶναι, παρὰ μικρὸν δὲ: καὶ εἰδέναι μὲν μηδὲν πλὴν αὐτοῦ τοῦτο [εἰδέναι]. τοὺς τε τὰ πρῶτα πολλοὺ ἐωνημένους ἀπογινώσκειν ἔλεγεν εἰς τὰς ὥρας ἐλθεῖν. καὶ ποτε ἐρωτηθεὶς, τίς ἀρετὴ νέου, "τὸ μηδὲν ἀγαν," εἶπεν. ἔφασκε τὸ δεῖν γεωμετρεῖν μέχρι ἂν τις μέτρῳ δύνηται γῆν παραλάβεῖν καὶ παραδοῦναι.

[33] Εὐριπίδου δ' ἐν τῇ Αὔγῃ εἰπόντος περὶ ἀρετῆς, κράτιστον εἰκὴ ταῦτ' ἐὰν ἀφειμένα, ἀναστάς ἐξῆλεθε, φήσας γελοῖον εἶναι ἀνδράποδον μὲν μὴ εὐρίσκόμενον ἀξιοῦν ζητεῖν, ἀρετὴν δ' οὕτως ἐὰν ἀπολωλέναι. ἐρωτηθεὶς πότερον γῆμαι ἢ μὴ, ἔφη, "ὃ ἂν αὐτῶν ποιήσης, μεταγνώσῃ." ἔλεγε τὸ θαυμάζειν τῶν τὰς λιθίνας εἰκόνας κατασκευαζομένων τοῦ μὲν λίθου προνοεῖν ὅπως ὁμοιότατος ἔσται, αὐτῶν δ' ἀμελεῖν, ὡς μὴ ὁμοίους τῷ λίθῳ φαίνεσθαι. ἤξιου δὲ καὶ τοὺς νέους συνεχῆς κατοπτρίζεσθαι, ἴν' εἰ μὲν καλοὶ εἴεν, ἄξιοι γίνονται: εἰ δ' αἰσχροί, παιδεία τὴν δυσειδειαν ἐπικαλύπτειν.

[34] Καλέσας ἐπὶ δεῖπνον πλουσίους, καὶ τῆς Ξανθίππης αἰδομένης ἔφη, "θάρρει: εἰ μὲν γὰρ εἴεν μέτριοι, συμπεριενεχθεῖεν ἂν: εἰ δὲ φαῦλοι, ἡμῖν αὐτῶν οὐδὲν μελέσει." ἔλεγε δὲ τοὺς μὲν ἄλλους ἀνθρώπους ζῆν ἴν' ἐσθιοῖεν: αὐτὸς δὲ ἐσθίειν ἵνα ζῶη. πρὸς τὸ οὐκ ἀξίολογον πλῆθος ἔφασκεν ὅμοιον εἶ τις τετράδραχμον ἐν ἀποδοκιμάζων τὸν ἐκ τῶν τοιούτων σωρὸν ὡς δόκιμον ἀποδέχοιτο. Αἰσχίνου δὲ εἰπόντος, "πέννης εἰμι καὶ ἄλλο μὲν οὐδὲν ἔχω, διδῶμι δὲ σοι ἐμαυτὸν," "ἄρ' οὖν," εἶπεν, "οὐκ αἰσθάνῃ τὰ μέγιστα μοι διδούς;" τὸν ἀποδυσπετοῦντα ἐπὶ τῷ παρορᾶσθαι, ὁπότε ἐπανέστησαν οἱ τριάκοντα, "ἄρα," ἔφη, "μήτι σοι μεταμέλει;" [35] πρὸς τὸν εἰπόντα, "θάνατόν σου κατέγνωσαν Ἀθηναῖοι," "κάκεινων," εἶπεν, "ἢ φύσις;" οἱ δὲ τοῦτ' Ἀναξαγόρου φασί. τῆς γυναικὸς εἰπούσης, "ἀδίκως ἀποθνήσκεις," "οὐ δέ," ἔφη, "δικαίως ἐβούλου;" ὄναρ δόξας τινὰ αὐτῷ λέγειν, ἡματι κεν τριτάτῳ Φθίην ἐρίβωλον ἴκοιο, πρὸς Αἰσχίνην ἔφη, "εἰς τρίτην ἀποθανοῦμαι." μέλλοντί τε αὐτῷ τὸ κῶνιον πίεσθαι Ἀπολλόδωρος ἰμάτιον ἐδίδοτο καλόν, ἴν' ἐκείνῳ ἐναποθάνοι: καὶ ὅς, "τί δέ," ἔφη, "τὸ ἐμὸν ἰμάτιον ἐμβίωναι μὲν ἐπιτήδειον, ἐναποθανεῖν

Ἰδι до нас. Ти силач. Але де ж тобі взяти нового плаща?

– Ось це лихо маю через нахабство кожум'як.

– Він отакий: голодний, бідне, але ніколи не лестить.

Оцю його зверхність і величавість показує й Арістофан, підкреслюючи отак²⁵:

Любий тим, що поважно так ходиш, на всіх поглядаючи зви-сока й згорда,

Хоч ти й босий, в лахмітті, у злиднях, нужді, та повагу до нас виявляєш.

Зате іноді, при нагоді, Сократ зодягався належно і гарно, як от йдучи до Агафона в "Бенкеті" Платона²⁶.

[29] Він мав подвійну здатність *переконувати*: як наvertати, так і відvertати. Справді, спілкуючись з Теететом про науку, звернувши його до віри в богів, як стверджує Платон²⁷. Евтифрона²⁸, що мав намір подати до суду на батька за вбивство когось, розмовами про благочестя, відвів *від задуму*. І Лісія навернув до найбільших чеснот. Бо він умів з обставин справи знаходити *потрібні* слова. Як розповідає Ксенофонт²⁹, він перемінив відношення до матері свого сина Лампрокла, розгніваного на неї. І Главкона, Платонового брата, що бажав займатися державними справами, відмовив, бо той не мав досвіду для цього, як пояснює Ксенофонт³⁰; а Харміда, що мав здатність до цього, навпаки, наставив *на цю шляху*³¹.

[30] Також підняв дух стратега Іфікрата, показавши йому, як півні перукаря Мідія завзято налітали на півнів Каллія. Тож Главконід наголюшував, що місто має турбуватися про нього як про *рідкісного* фазана чи павича.

Він зауважував, що йому дивно, як кожен може легко сказати, скільки має овець, а назвати скількох друзів має, – не може: так мало їх цінує. Помітивши, яким вправним став Евклід у словесних суперечках, він сказав: "Евкліде, з софістами ти зможеш спілкуватися, а з людьми аж ніяк". Далєбі, він вважав некорисним марнослів'я, як і засвідчує Платон в "Евтидемі"³².

[31] Коли Хармід давав йому рабів, щоб з їхньої праці мати прибуток, він не прийняв. І за словами декотрих, байдуже споглядав красу Алківіада. А вільний час він хвалив як найкращий здобуток, як пише Ксенофонт у "Бенкеті"³³. Він казав, що є лише одне добро – знання, і лише одне зло – неуцтво. Багатство і родовитість не мають жодної вартості, а навпаки, є всіляким злом. Коли хтось йому сказав, що мати Антісфена фракійка, він глузливо відповів: "А ти вважає, що такий шляхетний чоловік міг народитися лише від афін'ян?". А Федона, що потрапив у полон та сидів у в'язниці, наказав Крітону викупити і зробив з нього філософа.

[32] Уже в старості він почав навчатися гри на лірі, пояснюючи, що немає нічого недоречного в тому, якщо хтось вивчає те, на чому не знається. Та більше того, він і танцював частенько, вважаючи, що такі вправи сприяють тілесному доброму самопочуттю, як розповідає Ксенофонт у "Бенкеті"³⁴. Він казав, що його дух-демоній³⁵ подає йому знаки про майбутнє. Добрий [початок] – це немало, хоча ніби й мало. І що він не знає нічого, окрім саме цього. Він говорив, що ті, які дорого купують нездиріле, не сподіваються досягти зрілості. Коли хтось поцікавився, що є чеснотою юнака, він відповів: "Ось це: нічого надміру". І казав, що знати геометрію потрібно лише настільки, щоб могли обміряти землю для купівлі чи продажу.

[33] Коли Евріпід у своїй трагедії сказав про чесноту:

Найкраще відпустити їй блукати навманя³⁶

встав і вийшов з *вистави*, глузливо промовивши, що раба-втікача рвійно прагнуть знайти, а доброчесності отак дозволяють пропасти. На чийсь запитання, одружуватися чи ні, він відповів: "Що б з цього ти не зробив, – жалкуватимеш". Казав, що дивується, як ті, хто виготовляють кам'яні зображення, турбуються, щоб якнайкраще передати схожість, але не дбають, щоб самим не стати схожим до каменю. Радив, щоб юнаки частіше дивилися в дзеркало: якщо красиві, то щоб ставали гідними *свого вгледю*; якщо потворні, то щоб вихованням прикрити недоліки зовнішності.

[34] Якщо він запросив на обід багатіїв, і коли Ксантіппа засоромилася *свого скромного частування*, він заспокоїв: "Не хвилюйся: якщо вони пристойні люди, то й поводитимуться відповідно, а якщо пустопорожні, то нас це зовсім не обходитиме". Він говорив, що інші люди живуть, щоб їсти, а він їсть, щоб жити. І казав, що негідна юрба схожа на того, хто одну фальшиву монету³⁷ не візьме, а купу таких монет прийме за справжні. Коли Есхін промовив: "Я бідний і нічого в мене нема, прийми ж мене самого", він відповів: "Невже ти не розумієш, що робиш мені

δὲ οὐχί;" πρὸς τὸν εἰπόντα, "κακῶς ὁ δεῖνά σε λέγει," "καλῶς γάρ," ἔφη, "λέγειν οὐκ ἔμαθε." [36] στρέψαντος δὲ Ἀντισθένου τὸ διερωτῶντος τοῦ τρίβωνος εἰς τοῦμφανές, "ὄρω σου," ἔφη, "διὰ τοῦ τρίβωνος τὴν κενοδοξίαν." πρὸς τὸν εἰπόντα, "οὐ σοὶ λοιδορεῖται ὁ δεῖνα;" "οὐχί," ἔφη; "ἔμοι γὰρ οὐ πρόσθεσι ταῦτα." ἔλεγε δὲ τοῖς κωμικοῖς δεῖν ἐπίτηδες ἑαυτὸν διδόναι: εἰ μὲν γὰρ τῶν προσόντων λέξιαν, διορθῶσονται: εἰ δ' οὐ, οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς. πρὸς Ξανθίππην πρότερον μὲν λοιδοροῦσαν, ὕστερον δὲ καὶ περιχέασαν αὐτῷ, "οὐκ ἔλεγον," εἶπεν, "ὅτι Ξανθίππη βροντώσα καὶ ὕδωρ ποιήσει;" πρὸς Ἀλκιβιάδην εἰπόντα ὡς οὐκ ἀνεκτὴ ἡ Ξανθίππη λοιδοροῦσα, "ἀλλ' ἔγωγ' ," ἔφη, "συνειθίσαι, καθάπερ καὶ τροχίλιας ἀκούων συνεχές. [37] καὶ σὺ μὲν," εἶπε, "χρῆτων βούωντων ἀνέχη." τοῦ δὲ εἰπόντος, "ἀλλὰ μοι ὡς καὶ νεοτούς τίκτουσι," "κάμοί," φησί, "Ξανθίππη παιδιὰ γεννᾷ." ποτὲ αὐτῆς ἐν ἀγορᾷ καὶ θοῖμάτιον κριελομένης συνεβούλευον οἱ γνῶριμοὶ χερσὶν ἀμύνασθαι, "νῆ Δί'," εἶπεν, "ἴν' ἡμῶν πукτεύοντων ἕκαστος ὑμῶν λέγη, εὐ Σώκρατες, εὐ Ξανθίππη." ἔλεγε συνεῖναι τραχεῖα γυναικὶ καθάπερ οἱ ἵππικοὶ θυμοειδῆσιν ἵπποις. "ἀλλ' ὡς ἐκεῖνοι," φησί, "τούτων κρατήσαντες ῥαδίως τῶν ἄλλων περιγίνονται, οὕτω κἀγὼ Ξανθίππη χρώμενος τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις συμπεριερχήσομαι."

Таῦτα δὴ καὶ τοιαῦτα λέγων καὶ πράττων πρὸς τῆς Πυθίας ἐμαρτυρήθη, Χαιρεφώντι ἀνελοῦσης ἐκεῖνο δὴ τὸ περιφερόμενον,

ἀνδρῶν ἀπάντων Σωκράτης σοφώτατος.

[38] ἀφ' οὗ δὴ καὶ ἐφθονήθη μάλιστα: καὶ δὴ καὶ οἱ διήλεγχε τοὺς μέγα φρονούντας ἐφ' ἑαυτοῖς ὡς ἀνοήτους, καθάπερ ἀμέλει καὶ τὸν Ἄνυτον, καὶ ἐν τῷ Πλάτωνος ἐστὶ Μένωνι. οὗτος γὰρ οὐ φέρων τὸν ὑπὸ Σωκράτους χλευασμὸν πρῶτον μὲν ἐπήλειπεν αὐτῷ τοὺς περὶ Ἀριστοφάνην, ἔπειτα καὶ Μέλητον συνέπεισεν ἀπενέγκασθαι κατ' αὐτοῦ γραφὴν ἀσεβείας καὶ τῶν νέων διαφθορᾶς.

Ἀπηνέγκато μὲν οὖν τὴν γραφὴν ὁ Μέλητος, εἶπε δὲ τὴν δίκην Πολύεукτος, ὡς φησὶ Φαβωρίνος ἐν Παντοδατῇ ἱστορίᾳ: συνέγραψε δὲ τὸν λόγον Πολυκράτης ὁ σοφιστής, ὡς φησὶν Ἑρμιππος, ἡ Ἄνυτος, ὡς τινες: προητοίμασε δὲ πάντα Λύκων ὁ δημαγωγός.

[39] Ἀντισθένης δ' ἐν ταῖς τῶν φιλοσόφων Διαδοχαῖς καὶ Πλάτων ἐν Ἀπολογία τρεῖς αὐτοῦ κατηγορήσασιν, Ἄνυτον καὶ Λύκωνα καὶ Μέλητον: τὸν μὲν Ἄνυτον ὡς ὑπὲρ τῶν δημιουργῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ὀργιζόμενον: τὸν δὲ Λύκωνα ὑπὲρ τῶν ῥητόρων: καὶ τὸν Μέλητον ὑπὲρ τῶν ποιητῶν, οὓς ἅπαντας ὁ Σωκράτης διέσυρε. Φαβωρίνος δὲ φησὶν ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων μὴ εἶναι ἀληθῆ τὸν λόγον τὸν Πολυκράτους κατὰ Σωκράτους: ἐν αὐτῷ γὰρ, φησὶ, μνημονεύει τὸν ὑπὸ Κόνωνος τευχῶν ἀνασταθέντων, ἃ γέγονεν ἔτεσιν ἕξ τῆς τοῦ Σωκράτους τελευτῆς ὕστερον. καὶ ἔστιν οὕτως ἔχον.

[40] Ἡ δ' ἀντιμωσία τῆς δίκης τοῦτον εἶχε τὸν τρόπον: ἀνάκειται γὰρ ἐπὶ καὶ νῦν, φησὶ Φαβωρίνος, ἐν τῷ Μητρόω: "τάδε ἐγράφατο καὶ ἀντιμώσατο Μέλητος Μελήτου Πιπθεύς Σωκράτει Σωφρονίσκου Ἀλωπεκῆθεν: ἀδικεῖ Σωκράτης, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἔτερα δὲ καὶνὰ δαιμόνια εἰσρηγόμενος: ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθεῖρων. τίμημα θάνατος." ὁ δ' οὖν φιλόσοφος, Λυσίου γράψαντος ἀπολογίαν αὐτῷ, διαναγνοὺς ἔφη, "καλὸς μὲν ὁ λόγος, ὡ Λυσία, οὐ μὴν ἀρμότιων γ' ἔμοι." δηλαδὴ γὰρ ἦν τὸ πλεον δίκαιος ἢ ἐμφιλόσοφος. [41] εἰπόντος δὲ τοῦ Λυσίου, "πῶς, εἰ καλὸς ἔστιν ὁ λόγος, οὐκ ἂν σοὶ ἀρμότιοι;" ἔφη, "οὐ γὰρ καὶ ἱμάτια καλὰ καὶ ὑποδήματα εἶη ἂν ἐμοὶ ἀνάρμοστα;"

Κρινομένου δ' αὐτοῦ φησὶν Ἰουστός ὁ Τιβεριεύς ἐν τῷ Στέμματι Πλάτωνος ἀναβῆναι ἐπὶ τὸ βῆμα καὶ εἰπεῖν, "νεώτατος ὢν, ὡ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν ἐπὶ τὸ βῆμα ἀναβάντων:" τοὺς δὲ δικαστὰς ἐκβοῆσαι, Κατάβα, κατάβα [αὐτῆσι κατάβηθη]. ὁτ' οὖν καὶ κατεδικάσθη διακοσίαις ὀδοῦντα μὲν πλείοσι ψήφοις τῶν ἀπολουσῶν: καὶ τιμωμένων τῶν δικαστῶν τὴν χρῆσιν παθεῖν αὐτὸν ἢ ἀποτίσαι, πέντε καὶ εἴκοσι εἶπε δραχμὰς ἀποτίσει. Εὐβουλίδης μὲν γὰρ φησὶν ἑκατὸν ὀμολογήσαι: [42] Θορυβησάντων δὲ τῶν δικαστῶν, "ἔνεκα μὲν," εἶπε, "τῶν ἐμοὶ διαπεπραγμένων τιμῶμαι τὴν δίκην τῆς ἐν πρυτανείῳ σιτήσεως."

Καὶ οἱ θάνατον αὐτοῦ κατέγνωσαν, προσθέντες ἄλλας ψήφους ὀδοῦντα. καὶ δεθεῖς μετ' οὗ

πολλὰς ἡμέρας ἔπιε τὸ κώνειον, πολλὰ καλὰ κάγαθα διαλεχθεῖς, ἃ Πλάτων ἐν τῷ Φαῖδῳ φησὶν. ἀλλὰ καὶ παιᾶνα κατὰ τινὰς ἐποίησεν, οὗ ἡ ἀρχή:

Δήλι' Ἄππολον χαιρε, καὶ Ἄρτεμι, παιδε κλεινῶ.

Διονυσόδωρος δὲ φησὶ μὴ εἶναι αὐτοῦ τὸν παιᾶνα. ἐποίησε δὲ καὶ μῦθον Αἰσώπειον οὐ πάνυ ἐπιτετυγμένως, οὗ ἡ ἀρχή:

найбільший подарунок? "Якомусь чоловіві, постійно невдоволеному неухагою до нього, коли тридцять тиранів прийшли до влади, він сказав: "Тож ти про це вже не шкодуєш?" [35] Коли хтось йому сказав: "Афіняни засудили тебе до смерті", він відказав: "А їх – природа". А дехто приписує це Анаксагору. Коли дружина йому дорікнула: "Ти помираєш незаслужено", він заперечив: "А ти б хотіла, щоб заслужено?" Йому привиділося уві сні, що хтось до нього промовляє:

Третього дня ти досягнеш плодоносної Фтії³⁸

І він звернувся до Есхіна: "Третього дня я помру". Коли він уже збирався випити отруту, й Аполлодор запропонував йому гарний плащ, щоб у ньому померти, Сократ відповів: "Що ж, мій плащ годиться, щоб у ньому жити, а щоб померти – ні?" До когось, хто сказав: "Такий-то погано про тебе говорить", він мовив: "Бо він не навчився говорити гарно". [36] Коли Антісфен обернувся так, щоб було видно дірки на плащі, Сократ зауважив: "Крізь плащ я бачу твоє марнославство". Коли хтось говорив: "Хіба такий-то тобі не дошкульє?"; він заперечив: "Зовсім ні, бо те, що він говорить, не про мене". Він казав, що варто належним чином звертати увагу на слова комічних поетів: якщо вони говорять щось путне, тоді виправлятися, а якщо ж ні, тоді це зовсім не про нас. До Ксантіппи, яка спершу його насварила, а потім ще й облила водою, сказав: "Чи я не казав, що Ксантіппа спочатку гримить, а потім дощить?". Алківіаду, який висловився, що лайлива Ксантіппа нестерпна, він заперечив: "А я вже звик, це ото як чути постійний скрип коліс. [37] І ти ж терпиш гелготання гусей?" "Але вони мені дають яйця і народжують пташенят", – відказав Алківіад, на що Сократ: "А Ксантіппа народжує мені дітей". Якось на базарі вона стала рвати на ньому одяг, і знайомі радили захищатися навукачки, Сократ у відповідь: "Присягаю Зевсом, що коли ми будемо скубтись, ви гукайте: Ану, Сократе! Ану, Ксантіппо!". Він говорив, що жити із сварливою жінкою – це неначе наїзникам *справлятися* з норавливими кіньми: "Як ото вони впокоривши таких, легко впораються з усіма іншими, так і я, живучи з Ксантіппою, вчуся поводитися з усіма іншими людьми".

Ось такі слова і такі вчинки засвідчені словами Піфії, яка Херефронту дала такий славнозвісний оракул³⁹:

З усіх людей Сократ є наймудріший.

[38] Тому-то йому надзвичайно заздрили, а особливо за те, що викривав як нерозумних тих, хто були високої думки про себе, як-от і Аніта, за словами Платона в "Меноні"⁴⁰. Той, не втерпівши кепкувань Сократа, спершу напустив на нього гурток Аристофана, а згодом намовив і Мелета подати на нього в суд за нечестя та зіпсуття молоді.

Звинувачення висунув Мелет, а промову виголосив Поліевкт, як свідчить Фаворин у "Різноманітних історіях"⁴¹, а склав її софіст Полікрат (як розповідає Герміпп) чи Аніт, як говорять деякі; а все попередньо підготував демагог Лікон.

[39] Антісфен у "Послідовництвах філософів"⁴² і Платон в "Апології" передають, що звинувачували його троє: Аніт, Лікон і Мелет. Аніт ніби-то гнівався за ремісників і політиків; Лікон – за ораторів; Мелет – за поетів, бо Сократ висміював їх усіх. Фаворин свідчить у першій книзі "Спогадів"⁴³, що промова Полікрата проти Сократа несправжня, бо в ній згадується про відбудову афінських мурів Кононом, а це відбулося на шість років пізніше Сократової смерті. Ось таке мало місце.

[40] Присяга перед судом була виголошена таким чином (вона зберігається і понині в Метрооні⁴⁴, за словами Фаворіна⁴⁵): "Це звинувачення подав і присягнув Мелет, син Мелета з Пітфа, проти Сократа, сина Софроніска з Алопеки: Сократ винен в тому, що не вважає богами тих, яких вважає місто, а вводить інші, нові божества; винен у тому, що псує молодь. Покарання – смерть"⁴⁶. А філософ, коли прочитав захисну промову, написану для нього Лісієм, сказав: "Гарна промова, Лісію, але мені вона не пасує, бо вона радше судова, ніж філософська". [41] А коли Лісії заперечив: "То як, якщо промова гарна, вона тобі може не годитися?", на що Сократ відказав: "А чи пасували би мені дорогий плащ і сандалі?"

Коли відбувався суд, як описує Юст Тибериадський у "Вінку"⁴⁷, Платон вийшов на трибуну і почав говорити: "О, афіняни, я самий молодий з тих, хто піднімався на цю трибуну", а судді загукали "Сходь, сходь [тобто: зійди]"⁴⁸. Зрештою був він засуджений на двісті вісімдесят один голос більше за виправдані голоси; а коли судді вирішували, що на нього накласти: покарання чи штраф, Сократ запропонував сплатити двадцять

Αἰσωπός ποτ' ἔλεξε Κορίνθιον ἄστῳ νέμουσι,
μὴ κρίνειν ἀρετὴν λαοδίκῳ σοφίῃ.

[43] Ὁ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων ἦν: Ἀθηναῖοι δ' εὐθύς μετέγγωσαν, ὥστε κλεῖσαι καὶ παλαιστρας καὶ γυμνάσια. καὶ τοὺς μὲν <ἄλλους> ἐφυγάδευσαν, Μελήτου δὲ θάνατον κατέγνωσαν: Σωκράτην δὲ χαλκῆ εἰκόνη ἐτίμησαν, ἣν ἔθεσαν ἐν τῷ πομπεῖῳ, Λυσίππου ταύτην ἐργασασμένου. Ἄνυτόν τε ἐπιδημήσαντα αὐθιμερὸν ἐξεκέρυξαν Ἡρακλεῶται. οὐ μόνον δ' ἐπὶ Σωκράτους Ἀθηναῖοι πεπόνθασι τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλείστον ὄσων. καὶ γὰρ Ὀμηρον, καθά φησιν Ἡρακλείδης, πενήτηντα δραχμῶν ὡς μαινόμενον ἐζημίωσαν, καὶ Τυρταῖον παρακόπτειν ἔλεγον, καὶ Ἀστυδάμαντα πρότερον τῶν περὶ Αἰσχύλου ἐτίμησαν εἰκόνη χαλκῆ. [44] Εὐριπίδης δὲ καὶ ὄνειδίζει αὐτοῖς ἐν τῷ Παλαμῆδει λέγων: "ἐκάνετ' ἐκάνετε τὰν πάνσοφον τὰν οὐδὲν ἀλγύνουσαν ἀηδόνα μουσάν." καὶ τάδε μὲν ὦδε. Φιλόχορος δὲ φησι προτελευτήσαι τὸν Εὐριπίδην τοῦ Σωκράτους.

Ἐγεννήθη δὲ, καθά φησιν Ἀπολλόδωρος ἐν τοῖς Χρονικοῖς, ἐπὶ Ἀμφιφώνος ἐν τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς ἑβδομηκοστῆς ἑβδόμης Ὀλυμπιάδος, Θαραηλιῶνος ἕκτη, ὅτε καθαίρουσιν Ἀθηναῖοι τὴν πόλιν καὶ τὴν Ἄρτεμιν Δήλιοι γενέσθαι φασίν. ἐτελεύτησε δὲ τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς ἑνενηκοστῆς πέμπτῃς Ὀλυμπιάδος, γεγονώς ἐτῶν ἑβδομήκοντα. ταῦτα φησι καὶ Δημήτριος ὁ Φαληρεύς. ἔνιοι δὲ ἐξήκοντα ἐτῶν τελευτήσαν αὐτὸν φασίν.

[45] Ἀμφότεροι δ' ἤκουσαν Ἀναξαγόρου, καὶ οὗτος καὶ Εὐριπίδης, ὅς καὶ τῷ πρώτῳ ἔτει τῆς ἑβδομηκοστῆς πέμπτῃς Ὀλυμπιάδος ἐγεννήθη ἐπὶ Καλλιᾶδου.

Δοκεῖ δὲ μοι καὶ περὶ τῶν φυσικῶν ὁ Σωκράτης διελέχθαι: ὅπου γε καὶ περὶ προνοίας τινὰ διαλέγεται, καθά φησι καὶ Ξενοφῶν, καίτοι περὶ μόνων τῶν ἠθικῶν ποιῆσθαι τοὺς λόγους αὐτὸν εἰπῶν. ἀλλὰ καὶ Πλάτων ἐν τῇ Ἀπολογία μνησθεὶς Ἀναξαγόρου καὶ ἄλλων τινῶν φυσικῶν, ἃ Σωκράτης ἀρνεῖται, περὶ τούτων αὐτὸς λέγει, καίπερ ἀνατιθεὶς πάντα Σωκράτει.

Φησὶ δ' Ἀριστοτέλης μάγον τινὰ ἐλθόντα ἐκ Συρίας εἰς Ἀθήνας τὰ τε ἄλλα καταγνώσασθαι τοῦ Σωκράτους, καὶ δὴ καὶ βίαιον ἔσεσθαι τὴν τελευτὴν αὐτῷ.

[46] "Ἔστι δὲ καὶ ἡμῶν εἰς αὐτὸν οὕτω:

πίνε νυν ἐν Διὸς ὦν, ὃ Σώκρατες: ἦ σε γὰρ ὄντως καὶ σοφὸν εἶπε θεός, καὶ θεὸς ἢ σοφῆ.

πρὸς γὰρ Ἀθηναίων κώνειον ἀπλῶς σὺ ἐδέξω: αὐτοὶ δ' ἐξέπιον τοῦτο τεῷ στόματι.

Τούτῳ τις, καθά φησιν Ἀριστοτέλης ἐν τρίτῳ

Περὶ ποιητικῆς, ἐπιλονεῖκε Ἀντίλοχος Λήμιος καὶ Ἀντιφῶν ὁ τερατοσκόπος, ὡς Πυθαγόρα Κύλων Κροτωνιάτης: καὶ Σύραρος Ὀμήρω ζῶντι, ἀποθανόντι δὲ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος: καὶ Κέρκωφ Ἡσιόδῳ ζῶντι, τελευτήσαντι δὲ ὁ προεξημένους Ξενοφάνης: καὶ Πινδάρῳ Ἀμφιμένης ὁ Κῶος: Θάλητι δὲ Φερεκίδης καὶ Βίαντι Σάλαρος Πριηνεύς: Πιπτακῷ Ἀντιμενίδας καὶ Ἀλκαῖος, Ἀναξαγόρα Σωσίβιος, καὶ Σιμωνίδη Τιμοκρέων.

[47] Τῶν δὲ διαδεξαμένων αὐτὸν τῶν λεγομένων Σωκρατικῶν οἱ κορυφαῖοτατοι μὲν Πλάτων, Ξενοφῶν, Ἀντισθένης: τῶν δὲ φερομένων δέκα οἱ διασημώτατοι τέσσαρες, Αἰσχίνης, Φαίδων, Εὐκλείδης, Ἀρίστιππος. λεκτέον δὲ πρῶτον περὶ Ξενοφώντος, εἴτα περὶ Ἀντισθένου ἐν τοῖς κυνικοῖς, ἔπειτα περὶ τῶν Σωκρατικῶν, εἰθ' οὕτω περὶ Πλάτωνος, ἐπεὶ κατάρχει τῶν δέκα αἰρέσεων καὶ τὴν πρῶτην Ἀκαδημαίαν αὐτὸς συνεστήσατο. ἢ μὲν οὖν ἀκολουθία τοῦτον ἐχέτω τὸν τρόπον.

Ἐγένετο δὲ καὶ ἕτερος Σωκράτης, ἱστορικός, περιήγησιν Ἄργους γεγραφώς: καὶ ἄλλος περιπατητικός, Βιθυνός: καὶ ἕτερος ἐπιγραμμάτων ποιητής: καὶ ὁ Κῶος, ἐπικλήσεις θεῶν γεγραφώς.

п'ять драхм. Евбулід стверджує, що він погодився навіть на сто. [42] Тож коли судді зашуміли, він сказав: "За свої заслуги я обрав би обід у притане"⁴⁹.

Ось так вони засудили його до смерті, і за це рішення навіть ще додалось вісімдесят голосів. І в ув'язненні через декілька днів потому він випив цикуту, а перед тим виголосив багато гарних і хороших промов, які наводить Платон у "Федоні", а за словами декого, навіть написав пеан, який так починається:

Слава тобі, Аполлоне Делійський та Артемідо.

Проте Діонісодор каже, що це не його пеан⁵⁰. Він склав і Езопу байку, не дуже доладну, що мала такий початок⁵¹:

Мовив колись Езоп до мешканців міста Корінфа:

Хто добротесний, той вище суду людей.

[43] Ось так він пішов з життя; афіняни ж одразу розкаялися так, що аж позакривали палестри і гімнасії, а Мелета засудили на смерть, інших же обвинувачів на вигнання. А Сократа вшанували мідною статуєю роботи Лісіппа, яку встановили в Помпейоні⁵². І коли Анті прибув у Гераклею, жителі в той же день оголосили, щоб він полишив їхнє місто. І не лише за Сократом так жалкували афіняни, але й через ще більше схожих випадків. Зі слів Геракліда⁵³, з Гомера вони стягнули штраф у п'ятдесят драхм, як з божевільного; Тіртея називали несповна розуму; а мідною статуєю вшанували Астідаманта першим з гуртка Есхіла. [44] Тож Евріпід зневажливо осуджує їх у "Паламеді" такими словами⁵⁴:

Погубили, погубили ви, <о данайці>,

Премудрого соловейка муз,

Ні в чому неповинного.

Ось таке про це. Проте Філохор⁵⁵ твердить, що Евріпід помер раніше за Сократа.

Народився він, як пише Аполлодор у "Хроніках"⁵⁶ за архонта Апсефіона в четвертий рік сімдесят сьомої олімпіади, шостого Фаргеліона, коли афіняни проводять обряд очищення міста, а делосці святкують народження Артеміди. А помер у першій рік дев'яносто п'ятої олімпіади, будучи сімдесятилітнім. Так само свідчить і Деметрій Фалерський⁵⁷; а деякі говорять, що він помер у віці шістдесяти років. [45] Обидва були слухачами Анаксагора: Сократ разом з Евріпідом, який народився в перший рік сімдесят п'ятої олімпіади за архонта Калліада.

Гадаю, що Сократ провадив бесіди також і з природничих питань, в яких дещо розмірковував про провидіння, як пише Ксенофонт⁵⁸, хоча й додає, що той вів мову лише з етичних питань. Але й Платон в "Апології"⁵⁹, згадуючи, як Сократ відкидав Анаксагора і всіх решту природодослідників, сам говорить про них, однак усе вкладає в уста Сократа.

Арістотель⁶⁰ розповідає, що якийсь маг прийшов із Сирії в Афіни і передбачив серед всього іншого навіть і насильну смерть Сократа.

[46] І в нас є на нього така епіграма⁶¹:

Пий тепер, Сократе, в Зевса на Олімпі, тебе ж бо

Мудрим назвав бог, а мудрість – це бог.

Судді афінські тебе засудили випити цикути,

Та самі себе прирекли смерті в твоїх устах.

Арістотель пише у третій книзі "Поетики"⁶², до Сократа приписувалися Антілох Лемносський і гадателі Антіфонт, як ото до Піфагора – Кілон Кротонський, до Гомера – Сіагр за життя, а Ксенофан Колофонський – по смерті, до Гесіода – Керкопс за життя, а по смерті – вище згаданий Ксенофан, до Піндара – Амфімен Коський, до Фалеса – Ферекід, до Біанта – Салар Прієнський, до Піттака – Антіменід і Алкей, до Анаксагора – Сосібій, до Сімоніда – Тімокреонт.

[47] Серед його послідовників, так званих сократиків, найголовніші – Платон, Ксенофонт, Антісфен; а з десяти, що мали продовжувачів, найвідоміші четверо: Есхін, Федон, Евклід, Арістіпп. Насамперед слід сказати про Ксенофонта, згодом про Антісфена серед кініків, потім про сократиків, а далі про Платона, від якого беруть початок десять шкіл, а сам він заснував першу Академію. Тож послідовність нашого викладу нехай буде ось у такий спосіб.

Був й інший Сократ, історик, який уклав опис Аргоса; і ще інший – перипатетик з Віфінії; і ще був поет-епіграматист; та ще інший – з Коса, що писав про епоніми богів.

Примітки

¹Платон. Теетет 149а.

²Мнесілох, або Мнесімах (V ст. до н. е.) – комедіограф; Т. Kock. Comi-corum Graecorum fragmenta (далі – Kock) I 218.

³Калпій (V ст. до н. е.) – комедіограф; Kock I 696.

⁴Kock I 490.

⁵F. Jacoby. Die Fragmente der griechischen Historiker (далі – FGh) 273 F.

⁶F. Wehrli. Die Schule des Aristoteles (далі – Wehrli) II fr. 52a.

⁷FGh 76 F 78.

⁸H. Diels. Poetarum philosophorum fragmenta (далі – Diels) 25.

⁹Ідоменей з Лампсаку (325-270) – учень Епікура, автор багатьох на анекдоти біографій філософів і політичних діячів; FGh 338 F 16.

¹⁰Ксенофонт. Спогади I 2,31.

¹¹Арістофан. Хмари 112 і далі.

¹²FHG III 583.

¹³FGh 38 F 16.

¹⁴Wehrli II fr. 59.

¹⁵Гомер. Одиссея IV 392.

¹⁶FGh 392 F 9.

¹⁷V. Rose. *Aristoteles pseudepigraphus* (далі – Rose), 2.

¹⁸FHG III 578.

¹⁹Платон. Апологія 32b-c.

²⁰Анахронізм; Стобей (Антологія 56, 15) подає ці вірші Філемона, поета нової комедії, що жив у III ст. до н. е.; Kock II 512.

²¹FHG III, 163.

²²F. Hiller. *Inscriptiones Rhodi, Chalces, Carpathi cum Saro, Casi*; XXVI, 3.

²³Арістофан. Хмари 412-417. Переклад Бориса Тена.

²⁴Kock I, 672.

²⁵Арістофан. Хмари 362 і далі. Переклад Бориса Тена.

²⁶Платон. Бенкет 174a.

²⁷Платон. Теетет 142cd, 180c.

²⁸Платон. Евтифрон 4a.

²⁹Ксенофонт. Спогади II 2, 1.

³⁰Ксенофонт. Спогади III 6, 1.

³¹Ксенофонт. Спогади III 7, 1.

³²Платон. Евтидем 303d.

³³Ксенофонт. Бенкет IV 44.

³⁴Ксенофонт. Бенкет II 16-20.

³⁵Грецький *δαίμόνιον* – внутрішній божественний голос.

³⁶Еврипід. Електра 379.

³⁷Грецький *тетрадраχμῶν* – тетрадрахма, тобто чотири драхми, дрібна монета.

³⁸Гомер. Іліада IX 363.

³⁹Херефрон – друг і шанувальник Сократа; загинув за тиранів "тридцяти"; Платон. Апологія 21a.

⁴⁰Платон. Менон 89c-95a.

⁴¹FHG III 583.

⁴²FGh 508 F 4.

⁴³FHG III 578.

⁴⁴Μητρόφων – храм Матері богів на агорі в Афінах, що слугував архівом.

⁴⁵FHG III 578.

⁴⁶Платон. Апологія 24b; Ксенофонт. Спогади про Сократа 1, 1.

⁴⁷Юст з Тіберіади (I ст.) – юдейський історик, писав про Юдейську війну; FGh 734 F 1.

⁴⁸Певна гра слів, оскільки в грецькій мові слова *ἀναβαίνω* "піднімається", *καταβαίνω* "опускається", *καταβιβάζω* "сходити донизу" однокореневі та відрізняються лише префіксами; при перекладі неможливо зберегти внутрішню форму цих споріднених слів.

⁴⁹Обідом у пританеї (місце засідання ради) нагороджувалися посадовці та громадяни за значні заслуги перед батьківщиною. Таким чином, Сократ замість покарання обрав собі нагороду або мізерний штраф, і тим самим викликав обурення суддів.

⁵⁰Діонісодор (IV ст.) – беотійський історик; FHG II 84.

⁵¹Antologia Palatina (далі – AP), IV 16.

⁵²Πομπηῖον – будівля в Афінах, де зберігалися священні речі для урочистих процесій.

⁵³Wehrli VII, fr. 169.

⁵⁴A. Nauck. *Tragicorum graecorum fragmenta*, 588.

⁵⁵Філохор з Афін (340–260 pp.) – історик Аттики у 17 книгах; автор першої праці з епіграфіки "Написи Аттики"; політичний супротивник Антигона Доната, за чим наказом і був страчений; FGh 328 F 221.

⁵⁶FGh 244 F 34.

⁵⁷FGh 228 F 10.

⁵⁸Ксенофонт. Спогади I 4,6.

⁵⁹Платон. Апологія Сократа 26 d-e

⁶⁰Арістотель Rose 32.

⁶¹AP VII 96.

⁶²Rose 75.

Список використаних джерел

1. Διογενής Λαέρτιος. Απαντα. – τ. Α, βιβλ. Β. – Αθήνα: Κεκτος, 1994. – Σ.149-171.

2. Древнегреческо-русский словарь : в 2 т. / сост. И. Х. Дворецкий ; под ред. С. И. Соболевского. – Москва : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 1904 с.

3. Liddell-Scott. *Greek-English Lexicon*. – Oxford: Clarendon Press. 1968. – 2042+153 p.

References

1. Διογενής Λαέρτιος. (1994). Απαντα. τ. Α, βιβλ. Β (Σ.149-171). Αθήνα: Κεκτος.

2. Dvoreckij I., H. (1958). *Drevnegrechesko-russkij slovar' [Ancient Greek-Russian vocabulary]*. V 1-2. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej. (In Russ).

3. Liddell-Scott (1968). *Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.

Надійшла до редколегії 08.05.22

Lesia Zvonska, Doctor of Philology, Professor

ORCID: 0000-0001-5361-3554

e-mail: lesiazvonska@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRANSLATION OF THE CHAPTER OF DIOGENES LAERTIUS' WORK "LIVES OF THE EMINENT PHILOSOPHERS": SOCRATES

The publication presents a translation from the ancient Greek into Ukrainian of the second chapter of the historico-philosophical work of the Hellenistic doxographer Diogenes Laertius "Lives of the Eminent Philosophers"; the section is dedicated to the biography of Socrates. The text is preceded by a summary of translator's intentions, complexities and their solutions. The work of Diogenes Laertius is translated into Ukrainian for the first time.

Keywords: history of ancient Greek philosophy, ancient Greek, Diogenes Laertius, biography of Socrates.

УДК 821.14-1'04Елі7Піс:81'255.4
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.21>

Андрій Савенко, канд. філол. наук, доц.
ORCID: 0000-0003-0928-7186
e-mail: savenkoandriy61@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРЕКЛАД ПОЕМИ ОДИССЕАСА ЕЛІТИСА "ПІСНЯ ГЕРОЇЧНА ТА СКОРБОТНА ЗА МОЛОДШИМ ЛЕЙТЕНАНТОМ, ЩО ЗАГИНУВ У АЛБАНІЇ"

Метою публікації є введення в науковий простір України нового перекладу нобелівського лауреата О. Елітиса, переклад якого, з огляду на високу складність техніки письма, потребує поєднання перекладацької справи з науковим дослідженням.

Ключові слова: новогрецька література, поезія, переклад.

На літературному Олімпі поезія О. Елітиса здобула одну з найбільш почесних нагород – нобелівську премію "за поетичну творчість, яка в руслі грецької традиції силою почуттів і духовно чистим поглядом оживлює боротьбу сучасної людини за свободу та незалежність". Майбутній нобеліат народився на острові Крит, який був останньою територією, що ввійшла до складу сучасної грецької держави. Водночас Крит є місцем формування однієї з найдавніших цивілізацій Середземномор'я і нерозривно пов'язаний з Грецією на всіх етапах її історичного розвитку. Схожим чином поезія О. Елітиса увібрала в себе елементи всієї складної та суперечливої грецької традиції: античний політеїзм і сонцепоклонництво, візантійське православ'я й аскетизм, новогрецьку гнучкість та амальгамність, що дозволило вченим виокремити середземноморський модернізм як окреме явище культурного розвитку Європи ХХ ст. [2]

Важливою віхою поезії О. Елітиса є те, що він – поет-універсаліст, який порівняно невеликий простір Греції, набагато менший за екуменічні виміри еллінізму та елліністичності, перетворює на універсум, у якому зникають межі, що відділяють матерію від духа. Поет узагальнює досвід свого покоління, на долю якого випали переслідування, вигнання, життя на чужині, війни та громадянське протистояння. Своєю поезією О. Елітиса нагадує грекам про те, що саме їм належить "великий світ" Греції (хрестоматійною цитатою О. Елітиса є "Цей світ – такий малий, такий Великий!"), що нічна темрява завжди відступить перед промінням сонця справедливості, що грецька мова є безцінним дарунком не лише тому, що приводить нас до берегів Гомера, а тому, що увіковічує ці береги, є тією ниткою, що зв'яже в ціле окремих людей, перетворюючи їх на народ. Важливість поезія О. Елітиса ще й у тому, що вона є не лише гімном усьому суцільному, але і його Творцеві, що робить О. Елітиса одним з найважливіших релігійних поетів новітніх часів [3, с. 282–285].

У поемі "Пісня героїчна та скорботна за молодшим лейтенантом, що загинув у Албанії" Одиссеас Елітис розкриває перед читачем власний досвід початку Другої світової війни, отриманий на албанському фронті. Як тисячі греків, поет вирушив добровольцем на фронт розв'язаної режимом Б. Муссоліні війни, потрапив на передову лінію оборони, скуштував гірку чашу окопного життя, оскільки захворів посеред боїв на черевний тиф, який ледь не позбавив його життя. Поет-фронтвик бере, як привід, конкретну ситуацію, буденну, із погляду війни, але говорить про масштабніші речі: мир і війну, життя та смерть, помітивши в центр своєї проблематики людину та складність її вибору. Беручи начало в екзистенційній ситуації життя та смерті, поет не лише конструює поетичний міф, за допомогою якого від імені свого покоління пояснює, які сенси сучасний грек закладає в поняття Еллада,

батьківщина, свобода [4, с. 200–202], але й надає своїй поезії форму релігійного гімну, перетворюючи боротьбу за незалежність у страдницький шлях, який долає людська душа у пошуку Бога та Спасіння [4, с. 207–208].

I

Там, де колись днювало сонце,
Де ув очах дівочих промінилися гожі дні,
А вітер сніжив струшеним цвітом мигдалю
І вершники спалахували на кінчиках трав,
Там, де платан могутній бив копитом землю,
А прапор чоломкав з вишини воду та землю,
Де зброя ніколи не натирала плече,
А всі труди небесні,
Увесь світ немов роси краплина, саяв
На світанку біля підніжжя гір,
Нині там, мов від зітхання Бога, шириться тінь.

Нині агонія згорблена усохлими руками
Хапає й гасить – одна за одною – на собі квіти.
У долинах, де спинилися ріки,
Від голоду покотом лежать пісні.
Скелі-ченці з крижаними патлами
Крають мовчки хліб запустіння.
Зима пронизує аж до кісток. Якеєсь лихо
Запалює свічку. Шерсть стає дибки на кінському крижі гори.
У високості круки скльовують крихточки неба.

II

Нині з вод каламутних зринає неспокій.
Вітер спіймався у кронах,
Куряву вихрять удалині.
Плоди спльовують свої зернятка.
Земля переховує своє каміння.
Жах рие схрон і бігцем втискається в нього
Тим часом із небесних чагарів
Виття хмарововчиці
Смерчем конвульсій пробігає плоттю рівнини,
А потім сипле, сипле, засипає безжалючим снігом,
А потім із фирканням ширяє голодними долинами,
А потім змушує людей віншувально здіймати правицю:
– Вогонь або меч!

Для тих, хто з вогнем чи мечем сюди рушив, лихо
Запалює свічку. Хай зневіра не захльостує хрест,
Лише подалі від нього нехай молитви свої возносять чорнобривці!

III

Для них ніч гірчить більше за день.
Вони плавлять метал, жують землю.
Тхне від їхнього Бога порохом та трупами мулів.
Кожен грім – одна смерть верхи на вітрі.
Кожен грім – один чоловік усміхається з іншого боку
Смертній годині, а доля... Її слова більш нічого не варті.

© Савенко Андрій, 2022

Раптом схбила мить і, атакуючи
В лоб, жбурнула прямо в сонце уламки;
Біноклі, дальноміри, міни сухотно пожухли!
Легко, мов полотно, подерся вітер...
Легко, мов легені, розпорошилось каміння...
Скотилась каска ліворуч.

У землі лишень на мить стривожилось коріння,
Прослався згодом дим і несміливо спробував день
Підземних угамувати бунт глибин.

Та ніч звелася знову, мов змія побита,
Лише смерть припинила жорнувати зубами –
І миттєво обвила його аж до вицвілих нігтів.

IV

Тепер розкинувся він на обпаленій шинелі,
Із вітром, що затих у його завмерлому волоссі,
Із гілочкою забуття за лівим вухом,
Схожий на гай, з якого раптово вийнули птахи,
Схожий на пісню, яку заглушили помалу в темряві,
Схожий на дзиґар янгола, який спинився,
Лише сказали "привіт, друзі" повіки,
І сумнів скам'янів...

Розкинувся він на обпаленій шинелі.
Чорні століття навкруг нього
Разом зі скелетами псів брешуть на жадливу тишу,
А години, що обернулись знову на горлиць кам'яних,
Уважно дослухаються.
Та спікся сміх, в землі розверзлась яма,
Ніхто не зміг почути останній крик,
Світ спорожнів з останнім криком.

Під п'ятьма кедрами,
Що стали свічами в головах,
Розкинувся він на обпаленій шинелі.
Каска пуста, кров, змішана із брудом,
поруч – останнє стискання руки,
А поміж брів –
Гірка, маленьке джерело – відбиток перста долі –
Гірка, маленьке джерело червоно-чорне,
Джерело, в якому крижаніє пам'ять!
О, не дивіться! О, не дивіться крізь що,
Крізь що спливає з нього життя. Не кажіть,
Не кажіть, що високо здійснюється димний стовбур сну.
Ось так стрілою, ось так як вихор,
Мить розійшлася з миттю,
А сонце споконвічне – з білим світом!

V

Сонце, чи не було ти споконвічним?
Пташко, чи не була ти миттю щастя, що пурхає невпинно?
Сяйво, чи не було ти беззрашшям хмари?
А ти, садочку, – оркестром квітів,
А ти, вихрастий корінь, – сопілкою магнолії?!
В ту мить, коли дерево обтрушується з-під дощу,
Тіло спорожніле вбирає в траур доля,
Божевільного січе нещадно сніг,
І сльози стоять у двох очах.
Чому, – запитує орел, – куди юнак подівся?
Й орлята перепитують, – куди юнак подівся?!
Чому, – мати зітха, запитує, – куди мій син подівся?
І матері всі перепитують, – куди поділись діти?
Чому, – друг-нерозливвода пита, – де побратим мій?
І перепитують товариші, – куди подівся найменший?!
Хапають сніг – і він їх обпікає,
Хапають руку, а вона холодна,
Кусають хліб, а з нього цідить кров,
У далеке небо задивляються, його вкриває морок,
Бо смерть не може, бо смерть не може, бо смерть не може гріти!
Бо не відчуті хліб на смак, бо він тепер як тирса!
Бо нині небо ось таке, там, де колись днювало сонце!

VI

Він гарним хлопцем був. У перший день, коли на світ з'явився,
Схилили голови тракійські гори, аби всі бачили,
Як на раменах суші радіє колосисте жито,
Схилили голови тракійські гори, аби від ока злого вберегти:
хто – голову, хто – стан, хто – його плач...

І тоді греки своїми могутніми руками
Його піднесли на спеленання крижаному північному вітру...
Потім побігли численні дні, кожен вихоплювався на найвищу скелю,
На молодих кобилах гарцював.
Затим Стримони свої води покотили
Під дзенькіт дзвіночків на ногах циганок-анемонів по берегах,
І з краю світу посходились
острів'яни-чабани, щоб спрямувати вітрил отари
Туди, де дихає на повні груди грот,
Туди, де зітхає стрімка скеля-риф.

Він дужим хлопцем був.
Ночами тримав в обіймах дівочтво помаранчевих садів.
Сім'я лишав на довгому вбранні зірок.
Стільки кохання було в його естві,
Що випивав з вином всієї землі смак
І до танку ставав із тополицями-нареченими,
Допоки світанок не почує і не пролле світло своє в його волосся,
Світанок, що зустрів його в сідлі із молодого гілля,
Коли той, закасавши рукава, збирався дряпачь сонце,
Фарбувати квіти,
Чи співати колискові совенят, що не зімкнули за ніч очей...
Ах, що за диво його подих – запашний чебрець!
Що за мапа шляхетності його розкриті груди,
На якій позначено моря й свободу!

Хоробрим він був хлопцем.
З потьмянілим золотом гудзиків та пістолетом,
Із пружною ходою відчайдуха,
Із каскою – ціллю, що засліплює,
(вони так легко виринали в голові,
Яка ніколи не замислювала зла).
Зі своїми вояками по ліву та праву руку
Та праведною помстою неправді, яку перед собою бачить
– Війна свавілля війни! –
Із кров'ю, що запеклася над бровами.
Загриміло в горах албанських,
Потім сніги розтанули, аби омити його тіло,
– Мовчазний корабель світанку, потрошений на скелях –
Його вуста – маленьку безголосу пташку,
Його руки – неокраї рукава пустелі.
Загриміло в горах албанських,
Вони не плакали.
Навіщо їм оплакувати?
Хоробрим він був хлопцем!

VII

Дерева – грудки вугілля, які ніч не розпалює.
Вітер налітає, відкочується, знов лізе в бійку.
Нічого. Посеред мерзлоти шукають, де б умотитись, гори,
Упавши на коліна. З проваль із виттям,
Що лине з черепів померлих, встає безодня.
Навіть Печаль тут більш не роняє сліз. Немов причина
Осиротіло вона блукає, до грудей тулячи хреста з гілок.
Більше не плаче. Лиш опоясана мороком горішніх блискавиць
Угорі лишає місяця посмертний обеліск.
Можливо, власну тінь побачать планети, вертаючись назад.
Сховають своє проміння,
Спиняться
Над хаосом заворожені, забувши про збите дихання, про підйом.
Вітер налітає, відкочується, знов лізе в бійку.
Закутується пуста в свій чорний плащ,
Згорблена за спиною місяців-хмарин дослухається.
Що там, місяці-хмарини, здалеку суне і вабить слух?
З дрантям волосся, розсипаного по плечах – дайте їй спокій!

Почасти – свічка, почасти – племін, мати чиясь рида –
дайте їй спокій!
У вимерзлих пустих кімнатах, де вона блукає – дайте їй спокій!
Чому доля – нічийна вдова?
Для матерів ридання, для мужів – борня,
Садки для того, щоб розпускались груди дівчат,
Кров для того, щоб проливатись, піна хвиль, щоб розлігатись,
А свобода для того, щоб сяяти нестерпно!

VIII

Скажіть-но сонцю, хай шука нові шляхи,
Нині як укрила сутінь на землі його вітчизну,
Як добре ім'я ще дороге йому.
Або хай знову з води й землі
Деінде розблукитнюється сестричка Греція!
Скажіть-но сонцю, хай шука нові шляхи,
Нехай не дивиться в обличчя навіть стокротці,
Скажіть стокротці, хай убереться в інше дівочтво,
Щоб не зганьбитись пальцями, яким не варто віддаватись!

Подалі від пальців заберіть диких голубок,
Відлунню не дайте розповісти про пристрасті води
Тієї миті, як небо дмуха солодко в порожні мушлі.
Нікуди не посилайте сигнал зневіри.
Лиш принесіть із садів юначої звитяги
Трояндові кущі, де замішувалася його душа,
Трояндові кущі, де його подих розважав
Лялечку метелика, майбутню наречену,
Що стільки приміряє шат, наскільки стане об'ємів вітру,
Коли упиваються хрущі золотим пилом сонця,
І до дерев летять птахи дізнатися про місце,
Де впало перше те зерно, що народило всесвіт!

IX

Принесіть-но руки нові! Агов! Хто у високості
Заколисає немовлят зірок?
Принесіть-но ноги нові! Агов! Хто стане
З янголами до хороводу?
Очі нові – Господи! – Агов! Куди хилитись
Новонародженим коханої лілеям?
Кров нову. Агов! З яким вітанням радісним спалахнуть вони?
І вуста, росяні вуста з міді, що не в'януть,
Агов, хто нині серед мороку вам скаже: "Вітаю, друзі!"
Дню, хто знехтує безстрашно персиковим буйноцвітням?
Ноче, хто зможе приручити посіяні жита?
Хто по полях поставить пахучі лампади зілля?
Чи з бойовим радісним кличем навпроти сонця
Вбереться в громи й блискавки верхи на нездоланному коні
І стане Ахилесом причалів та доків?
Хто висадиться на чарівному чорному горбі посеред моря,
Аби цілунками вкривати ринь,
І хто засне,
Аби пройти євбейськими протоками сну
Надбати нові руки, ноги, очі
Кров і слова,
І знов завмерти на мармуровому току,
І знову стати – о, ця жадана мить –
І знову в обладунку святості стати на прю з Хароном?!

X

Сонце, голос із міді, бриз священний
На його грудях присягнули – "Життя, тебе вітаю!"
Темній могутності ніколи не було там місця,
Лише зі світлом, що пролилося кризь лаврове гілля,
Із сріблом роси, лише там сяяв
Хрест і перше проміння величі лягало,
А доброта з'являлася з мечем у правиці,
Аби з його очей, з корогв його сказати "Живу!"

Вітаю, річечко! Ти на світанні бачила,
Як схоже на тебе Боже дитя із пагінцем граната

В зубах бере благоухання твоїх вод.
Вітаю й тебе, сільська простенька мушмула,
Мужня щораз, коли Андруцос приходив брати твої сни.
Й тебе, джерельце вечорове, біля його ніг,
Й тебе, дівчино, що ставала його Геленою,
Його голубкою, Божою Матір'ю, Плеядою.
Бо так стається, але лиш один раз на все життя
У дзвони закалатає людське кохання,
Запалюючи на незримій тверді зірку від зірок.
Небесні згуки запанують по всіх усядах,
Аби ліси причепурити серцями невеликими птахів,
А лірами з жасмину – слова поетів.
І де б зло не сховалось, його провчатъ,
І де б зло не сховалось, його провчатъ вогнем.

XI

Чому в тих, хто заподіяв зло, очі привласнив
Смуток і вони геть пішли, п'яно хитаючись;
Чому привласнив
їхній смуток жаж і розчинилися в мороці вони?
Назад! Та вже без крил над чолом.
Назад! Та вже без цвяхів у ступнях.
Туди, де море роздягає виноградники й вулкани
на полях вітчизни, знову із місяцем за плуг.
Назад! У ті місцини, де хорти пальців
Узяли плоті слід, де шторм триває стільки часу,
Скільки розпускається білий жасмин у жнивуванні жінки.

Тих, хто заподіяв зло, собі морок узяв,
У них за спиною нема життя з ялиною та прохолодним джерелом,
З яням, вином та пострілом з рушниць, лозою, сплетеною хрестом.
Ім дідусем не став старезний дуб чи несамовитий вітер,
Що в караулі поспіль вісімнадцять днів
Із присмаком гірким у втомлених очах.
Узяв собі їх морок, бо з роду не походили вони
Дядька корсара, морського вовка-батька,
Матері, що сама в руки брала вбивчого ножа¹,
Чи бабці, що, оголивши старечі груди,
Себе в танку віддала Хароновій свободі
Тих, хто заподіяв зло, собі морок узяв,
А той, хто з ним став до двоюбою на шляхах небесних,
Здіймається вгору тепер самотній та просвітлений.

XII

Ранковим кроком по траві, яка зростає,
Здіймається вгору самотній та просвітлений.
Квітки бешкетниці грайливо йому ведуть бровою,
Йому говорять голосом тонким, який серпанком плетється,
До нього хиляться закохані дерева,
Під пахвами стискаючи пташині гнізда,
Гілля занурюючи в олію сонця.
Диво, тут справжнє диво, на землі!
Блакитною сохою білі племена розорюють поля,
Палахкотить далеко вервечка пагорбів,
А за ними — неприступні сни весняних гір.
Здіймається вгору самотній та просвітлений.
Настільки надпитий сонцем, що видно його серце,
Що видно, як височіє між хмар справжній Олімп,
А навкруги лунають славослів'я друзів...
Усе прудкіше від стугоніння крові пульсує сон,
До крисів стежини сходяться звірі,
Ричать, промовисто, немов слова, метають погляди.
Дійсно стає безмежним світ –
Гігант, що пестить повсякчас своє потомство.
Здалеку лине кришталевий благовіст.
Завтра, вже завтра – лунає – Пасха високого неба!

XIII

Здалеку лине кришталевий благовіст.
Гомін несеться про нього, хто за життя згорів,

Немов бджола у вируванні кипучому чебреців;
 Про світанок, що захлинувся на глинистих грудях рівнини,
 Хоч і віщував прихід погожого дня;
 Про сніжинку, що крізь свідомість саянула, й у безвісті розтанула,
 Коли десь удалині почувся кулі свист
 Й у вишину рвонула, голосячи, албанська куріпка.

Гомін несеться про нього, хто за життя оплакати не встиг
 – У тяжкій кручині за існуванням, що відає Коханья –
 Під дикі завивання вітру
 І клекотання птахів на балках зруйнованого млина,
 Жінок, що пригубили музики шаленство,
 Що виструнчилися біля вікна, судомно зібгавши хустку,
 Жінок, яких зневірила зневіра,
 Коли видивлялись вони в чорну цятку на початку поля.

А потім – кінський чвал знадвору
 Розповідає про голову його, якій не вистачило пестоців, тепла,
 Про очі величезні, з яких пішло життя,
 Такі глибокі, що з них ніколи вже не знайти шляху назад.

XIV

Тепер прудкіше стугонить у жилах сон.

Мить слухна світу калатає в дзвони:

Свобода.

У непроглядній темряві спрямовують на рятівний шлях греки:
 СВОБОДА!

Сльози від щастя через тебе в сонця на очах.

Стріла веселки збила твердь; та падає у воду,

В гаях лимонних вітрила напинають кораблі.

Незаймані дівчата

Проносяться перед очима чоловіків.

Гукає скромність з-за паркану:

"Друзі! Немає іншої гарнішої землі!"

Мить слухна світу калатає в дзвони:

Кроком ранковим ступає він по травах, що зростають,
 Здіймається все вище з кожним кроком.

Навколо нього саяво від жадань, які колись

Були змарновані гріхом самотності,

Жадання сусідять у його серці, горять чистим вогнем,

Пташки його вітають, йому здаються сестрами й братами,

Його вітають люди, йому здаються супутцями,

"Люб'язне моє птаство, немає більше смерті!"

"Мої рідні супутці, початок життя — тут!"

Паморозь небесної краси виблискує в його волоссі.

Іздалеку несеться благовіст дзвонів кришталевих.

Завтра, завтра, завтра: Воскресіння Господне!

Примітка

¹Можливо, алюзія на постаті давньогрецької міфології: Клітемнестру чи Медею.

Список використаної літератури

1. Ελύτης, Οδ. Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας. Αθήνα, Ίκαρος, 1996.
2. Pourgouris M. Mediterranean Modernisms: The Poetic Metaphysics of Odysseus Elytis. Routledge; 1st edition (March 28, 2011).
3. Sherrard, Ph. Odysseus Elytis and the Discovery of Greece // Journal of Modern Greek Studies, Volume 1, Number 2, October 1983. P. 271–293.
4. Vitti, M. Οδυσσεάς Ελύτης. Κριτική μελέτη. Αθήνα, Ερμής, 2000. 360 σ.

References

1. Elytis, Od. (1996). Asma iroiko kai penthimo gia ton hameno anthypolohago tis Alvanias (Song heroic and mourning for the lost second lieutenant of the Albanian campaign).
2. Pourgouris M. (2011). Mediterranean Modernisms: The Poetic Metaphysics of Odysseus Elytis.
3. Sherrard, Ph. (1984). Odysseus Elytis and the Discovery of Greece // Journal of Modern Greek Studies.
4. Vitti, M. Odysseas Elytis. (2000). Kritiki meleti.

Надійшла до редколегії 14.05.22

Andrii Savenko, PhD in Philology, Associate Professor
 ORCID: 0000-0003-0928-7186
 e-mail: savenkoandriy61@gmail.com
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**TRANSLATION OF THE POEM BY ODYSSEAS ELYTIS
 "SONG HEROIC AND MOURNING FOR THE LOST SECOND LIEUTENANT OF THE ALBANIAN CAMPAIGN"**

The purpose of the publication is to introduce into the scientific space of Ukraine a new translation of the Nobel laureate O. Elytis, whose translation, given the high complexity of writing techniques, requires a combination of translation exercises with research.

Keywords: modern Greek literature, poetry, translation.

УДК 398.85:378=030.124'04=161.2
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.32.22>

Ольга Іваночко
e-mail: ivanochkoolka@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВЕСЕЛИМОСЯ

Переклад латинськомовного студентського гімну, студентки 2 курсу історичного факультету (спеціальність "Американістика та європейські студії", 1 група).

1. Gaudeamus iġitur,
Iuvenes dum sumus!
Post iucundam iuventutem,
Post molestam senectutem
Nos habebit humus!

1. Веселімося, спудеї, поки молоді,
Лиш юність тут від нас іще залежить,
Бо старість тяжку стрітивши в труді,
Землі віддатись кожному належить.

2. Ubi sunt, qui ante nos
In mundo fuere?
Transeas ad superos,
Transeas ad inferos,
Hos si vis videre!

2. І як зустріти тих, хто тут бував?
За їх пораду боротьба запекла
Аби ж до Раю хто дорогу знав,
Чи як хоча б спуститися до пекла...

3. Vita nostra brevis est,
Brevi finietur.
Venit mors velociter,
Rapit nos atrociter,
Nemini parcetur!

3. І вже коротке в нас життя:
Чи рік, чи вік - ніхто не знає,
Прийде у гості забуття,
Коли прийде - то не питає.

4. Vivat Academia!
Vivant professores!
Vivat membrum quodlibet!
Vivant membra quaelibet!
Semper sint in flore!

4. Майбутнє людини в руках професури:
Вони тут будують суспільство Едемів,
Невчення для них найгірша з тортур:
Вся їхня слава в стінах академій.

5. Vivant omnes virgines
Graciles / Faciles, formosae!
Vivant et mulieres
Tenerae, amabiles,
Bonaе, laboriosae!

5. Хай вічно живе ця справа дівоча -
Натхнення науки, любові і благ,
У вічності теза витає пророча:
В тандемі на все стачає наснага!

6. Vivat et res publica
Et qui illam regunt!
Vivat nostra civitas,
Maecenatum caritas,
Qui nos hic protegunt!

6. Ми славу дамо усім, хто тут править
Ми працю народу свою віддамо,
Ми просто спудеї, нас юність направить,
До того як старість закине в ярмо!

7. Pereat tristitia,
Pereant dolores!
Pereat Diabolus,
Quivis antiburschius
Atque irrisores!

7. І хай загинуть наші всі печалі,
Всі вони лиш вороги спудеїв,
Диявол не диктує нам моралі,
Майбутнє наше - слава корифеїв!

Надійшла до редколегії 25.04.22

Olga Ivanochko
e-mail: ivanochkoolka@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LET US REJOICE

Translation of the Latin student anthem, made by 2nd-year student of the Faculty of History (specialty "American and European Studies", 1st group).

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
МОВОЗНАВСТВО
ФОЛЬКЛОРИСТИКА**

Випуск 2(32)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 13,14. Наклад 100. Зам. № 222-10441.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф2.
Підписано до друку 21.06.22

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
[http: vpc.knu.ua](http://vpc.knu.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02